

RENDSZERVÁLTÓ SZEMLE

A RENDSZERVÁLTÁS TÖRTÉNETÉT KUTATÓ INTÉZET ÉS ARCHÍVUM FOLYÓIRATA

VI. évfolyam | 2. szám

Táborbontás

RETÖRKI

2021. NYÁR

Nyári Gábor

Egy nap – ötszáz év

Horváth Miklós

Magyarország szerepe a Varsói Szerződés
felszámolásában

Kávássy János Előd

A Szovjetunió összeomlása és szétesése

Baranyi Tamás Péter

Globális hidegháborútól a rendszerváltoztatások felé

Tartalomjegyzék

MŰHELY

NYÁRI GÁBOR: Egy nap – ötszáz év. Megszállás és függetlenség változó értelmezései a magyar közjogi gondolkodásban.....	2
HORVÁTH MIKLÓS: Magyarország szerepe a Varsói Szerződés felszámolásában.....	12
KÁVÁSSY JÁNOS ELŐD: Csillaghullás. A Szovjetunió összeomlása és szétesése.....	32
BARANYI TAMÁS PÉTER: Globális hidegháborútól a rendszerváltoztatások felé. Az 1989-hez vezető út nemzetközi kontextusa.....	51

A 20. SZÁZAD (H)ARCAI

JUHÁSZ-PINTÉR PÁL: A magyarság megmaradásának jegyében Egyházaskörösi-től a bársonyszékig. Für Lajos (1930–2013).....	59
--	----

DOKUMENTUM

JÓNÁS RÓBERT – NAGYMIHÁLY ZOLTÁN: Új mintázatok és identitások nyomában. Néhány dokumentum a szovjet csapatkivonás és a nyugati kapcsolatkeresés időszakából.....	66
--	----

TALLÓZÓ

NAGYMIHÁLY ZOLTÁN: „Ünneptelen” felszabadulás. A magyar sajtó a szovjet kivonulás és a függetlenség kérdéseiről 1990 júniusában.....	81
---	----

RECENZIO

PÁLINKÁS BARNABÁS: Sűrű napok krónikája.....	86
--	----

AKTUÁLIS

Interjúcsokor Bíró Zoltán nyolcvanadik születésnapjára.....	88
Egyszer minden írás végére pont kerül – Gergely András halálára.....	89
Szerzőink.....	91

A borítón látható fénykép forrása: Fortepan / Szigetváry Zsolt adományozó, 152280.

RENDSZERVÁLTÓ SZEMLE

Lektorált folyóirat.

Kiadó:
**Rendszerváltás Történetét Kutató
Intézet és Archívum Nonprofit Kft.**

Felelős kiadó:
Nyári Gábor

Kiadó székhelye:
6065 Lakitelek, Felsőalpár 3.

Főszerkesztő:
Nagymihály Zoltán

Felelős szerkesztő:
Házi Balázs

Főmunkatárs:
Jónás Róbert

Szerkesztőség tagjai:
**Juhász-Pintér Pál,
Pálinkás Barnabás, Rapali Vivien**

Szerkesztőbizottság elnöke:
M. Kiss Sándor

Szerkesztőbizottság tagjai:
**Bódi Ferenc, Fricz Tamás, Kávássy János Előd,
Kiss Gy. Csaba, Marschal Adrienn, Nyári Gábor,
Riba András László, Simon János, Strausz Péter,
Szekér Nóra, Ujváry Gábor, Vizi László Tamás**

Nyelvi lektor:
Kipke Tamás

Szerkesztőség elérhetősége: 1062 Budapest,
Andrássy út 100., 1. emelet
szerkesztoseg@retorki.hu

Ingyenes kiadvány. Megjelenik negyedévenként.

HU ISSN 2732-379X

A folyóirat megjelenését a Petőfi Kulturális Ügynökség támogatja.

Petőfi
Kulturális
Ügynökség

Nyomdai munka: Design CD Bt.
A RETÖRKI Rendszerváltó Szemle című műve
Creative Commons
Nevezd meg! - Ne add el! - Így add tovább! 4.0
Nemzetközi Licenc alatt van.

VONULÁS A SZABADSÁG FELÉ

Nem állnak rendelkezésre közvélemény-kutatások arról, hogy a magyar társadalom hány százaléka tudja, mi történt 1991. június 19-én. Annyit egészen biztosan állíthatunk, hogy a szovjet kivonulás és a magyar szuverenitás visszaszerzésének dátuma nem nyerte el megérdemelt helyét a magyar emlékezetben. Kár lenne mindezt csupán az elmúlt harminc év ellentmondásait, gyakori csalódásait és sokszor parttalan vitáit okolni. A korabeli sajtóból tudhatjuk: a Magyar Demokrata Fórum gödöllői szervezete már 1991-ben kezdeményezte, hogy június utolsó napját nyilvánítsák a magyar szabadság napjává. A vezető kormány-párt frakciója többek között azzal utasította el az indítványt, hogy „túlságosan is sokféle ünnepnap van”. A nemzeti emléknapról (június 19.) és a magyar szabadság napjáról (június utolsó szombatja) csupán a 2001. évi XVII. törvény rendelkezett.

„1991. június 19-én az utolsó szovjet katona is elhagyta Magyarország területét, így az ország népe minden idegen erőttől függetlenül és minden korlátozástól mentesen maga tartja kezében saját sorsát. Szabadságunk visszaszerzésével valóra vált a Zrínyiek és Thököly, a Rákócziak és Kossuth, forradalmaink és szabadságharcaink hőseinek és velük a magyar nép egészének álma” – fogalmaz a törvényszöveg. Jelen számunk sem egy napra, sokkal inkább egy hosszú folyamatra fókuszál. Nemcsak a szovjet megszállás lezárását és nem is csak az „ideiglenes itt-tartózkodást”, de függetlenségünk elmúlt fél évezredes, állandó megszakítottságát és az erre reflektáló szabadságküzdelmeket is megidézzük. Nem feledkezhetünk el róla, hogy a szovjetek kivonulásával egy időben a ránk kényszerített katonai blokk is megszűnt. Tisztában kell lennünk a realitásokkal: a kétpólusú világrend egyik szereplőjének hanyatlása, majd bukása, és a másik egyeduralkodóvá válása tette lehetővé mindezeket. De szálljunk szembe a *hamis realitások* prófétáival: a magyar nemzet sok évszázad véráldozatával – mindezek betetőzéseként '56 egyszerre fényes és gyászos őszével – rászolgált a szabadságra és a függetlenségre.

A szabadságra nemcsak a nagy és kiemelkedő napokon kell méltónak lenni, hanem a hétköznapiakban is. Akkor is meg kell védeni, ha nem tankok és megszálló csapatok fenyegetik. A megszállás erőit és logikáját kell legyőznünk – *önmagunkban* is. Ahogy a nagyszerű Lázár Ervin írta harminc esztendeje: „Viktor Silov tábornok Volgája, mint egy nagy, fekete koporsó átúszik a hídon. De az eseménynek nincs vége. Vonulnak Haynau dragonosai és vértesei, vonul kifelé az aradi, sörrel koccintó hóhérekülönítmény. Megy I. Szulejmán, megy Szokoli Mohamed ruméliai beglerbég, III. Murad, I. Ahmed, basák, agák, cugfűrerek és lityinántok. Vonulnak legbelülről is.”

Budapest, 2021. június 19.

Nyári Gábor

Egy nap – ötszáz év

Megszállás és függetlenség változó értelmezései a magyar közjogi gondolkodásban

1991. június 19-e kiemelten fontos napja Magyarország történelmének. Viktor Silov altábornagy, az utolsó szovjet katona ezen a napon hagyta el Magyarország területét, ezzel véget vetve közel fél évszázados megszállásnak. Hazánk 20. századi történelmének – különösen a megszálló Vörös Hadsereg magyarországi tetteinek – ismeretében is érthetően fontos ez a dátum. Visszatekintve az elmúlt fél évezredre azonban még jelentősebb színben tűnik fel június 19-e. A magyarság ebben az időszakban folyamatosan saját függetlenségéért küzdött, amely több alkalommal fegyveres harcba csapott át. Ez a küzdelem pedig erősen rányomta a bélyegét a magyar alkotmány- és jogfejlődésre, meghatározója pontja volt a közjogi gondolkodásnak, amely sok esetben kisebb vagy nagyobb mértékben, de el is szakadt a realitástól.

Jelen írásban azt az ívet szeretném felvázolni – illetve ehhez az általam kidolgozott értelmezési keretet megadni –, amely a magyar közjogi gondolkodásban a megszállás és ehhez kapcsolódóan a függetlenség kérdése kapcsán kirajzolódott. Fontos kiemelni azonban, hogy

a magyar alkotmányosság-, a magyar állam-, illetve a magyar nemzet története közel sem ugyanaz, ugyanakkor számos módon kapcsolódnak egymáshoz. A magyar közjogi gondolkodás vizsgálatakor éppen ezért fontos észben tartani, hogy az „csupán” adott korban, adott politizáló társadalmi réteg, adott jogalapon történő gondolkodás melletti koncepcióját, véleményét vagy fikcióját jelentheti – attól függően, hogy az hogyan kapcsolódik a valós eseményekhez. Emellett minden esetben fel kell tenni a kérdést: a közjogi álláspont megfogalmazása vajon az események alakítására, vagy egy adott esemény megmagyarázására, alátámasztására, netalán egy aktuálisan keletkező helyzet kihasználására szolgál. Ilyenformán külön érdekessé válnak azok a valós „kapcsolódási pontok”, ahol a közjogi gondolkodás „összeér” az aktuális eseményekkel vagy politikai folyamatokkal, a különböző szereplőket pedig motivációik, szándékaik, érdekeik tekintetében is szét kell választani, nem feledve, hogy átfedések – néhány ritka kivételtől eltekintve – mindig is voltak.

MOHÁCS UTÁN

1526-ban a mohácsi csatamezőn a magyar haderő jelentős vereséget szenvedett az Oszmán Birodalomtól. Bár a nemzeti emlékezetben a II. Lajos halálával járó csatavesztés tragédiája foglal el kiemelt helyet, valójában legalább ennyire fontos – és egyben tragikus – év 1541 is. Buda elfoglalásával ugyanis három részre szakadt Szent István akkor már több mint ötszáz éves birodalma. A magyar állam szétesése egyben azt is eredményezte, hogy az egyes országterületeken először jelentek meg hosszabb időre berendezkedve idegen csapatok, amelyeket leegyszerűsítve, a mai modern szóhasználatnál élve nevezhetünk megszálló erőknek is.

Természetesen a megszállás egészen mást jelentett a kora-újkorban, mint napjainkban vagy a köztes időben. Magát a fogalmat sem használta így egyik oldal, a megszállt és a megszálló sem, az csak a 20. században terjedt el. Úgy vélem, mégis nagyon gyorsan kialakult – illetve talán pontosabb úgy fogalmazni, hogy erőre kapott – az a jogi és politikai elgondolás, amely szerint a független, szuverén magyar állam

egyik legfontosabb ismérve, hogy területén nem tartózkodnak idegen csapatok.

A Királyi Magyarország Habsburg fennhatóság alá került, a török hódoltság területén oszmán haderő állomásozott, ilyen értelemben a függetlenségét csupán az Erdélyi Fejedelemség tudta megőrizni, amely azonban geopolitikai helyzete okán ki volt szolgáltatva a nagyhatalmak politikai befolyásának.

A múltjával és korábban betöltött európai nagyhatalmi pozíciójával tisztában lévő magyarság egyik legfőbb célja az ország újraegyesítése, a függetlenség visszaszerzése volt, amelyhez hozzátartozott az idegen haderők kivonása is. Ebben az időben még nem beszélhetünk a szó mai értelmében egységes nemzetről, nemzeti küldetéstudatról azonban igen. Ez utóbbi kialakulásában nagy szerepet játszott az elveszített szabadság visszaszerzése utáni vágy.

A három országrészből jogi értelemben a Habsburgok irányítása alatt álló Királyi Magyarország tekinthető Szent István Birodalmának örökösének, éppen ezért véleményem szerint a magyar rendek itt várhatták el leginkább az alkotmányos keretek betartását. Ezek azonban az első pillanattól kezdve sérültek, ugyanis a Habsburgok nem független, önálló törvényekkel rendelkező államként tekintettek az irányításuk alatt lévő országrészre, gyakorlatilag minden döntés Bécsben, a központosított birodalom fővárosában született meg. Ez azt is jelentette, hogy a Királyi Magyarország elveszítette a hadereje feletti – névleges

Bocskai István szobra a Hősök tere oszlopcsarnokában. Az általa irányított szabadságharc egyik sarkalatos célja az idegen katonák garázdálkodásának visszaszorítása volt. Fotó: Wikimedia Commons / Karelj

– irányítást is. A Bécsből irányított központosított katonapolitika talán leglátványosabb eleme az országrész határán kiépülő végvárrendszer volt, amely nem Magyarországot, hanem a Habsburg Birodalmat védte, birodalmi vezetéssel és birodalmi – főleg zsoldos – katonasággal, mindenféle magyar fennhatóság nélkül. Az ország területén tartózkodó idegen zsoldosok rendszeresen fosztogattak. A Habsburgok növekvő erdélyi befolyásszerzése a 16–17.

század fordulóján gyakorlatilag belháborúhoz vezetett. Ilyen körülmények között robbant ki a Bocskai István vezette szabadságharc,¹ amelynek egyik sarkalatos pontja éppen az idegen katonák garázdálkodásának visszaszorítása volt. A sikeres szabadságharc elsősorban Erdély függetlenségét biztosította ugyan, de nem véletlenül írta azt „politikai végrendeletében” Bocskai, hogy „Szívem örvend rajta, és Istennek értem nagy hálákat adok, hogy én őkegyelmeket és azt az országot,

¹ Bocskai István mozgalmát a történészek nem tekintik egyértelműen szabadságharcnak. Jelen írás keretei között azonban véleményem szerint lehet és célszerű is így fogalmazni.

Mányoki Ádám Rákóczi Ferenc-portréja 1712-ből. A fejedelem először írta le először írta le történelmi összefüggésben, hogy a magyar szabadság kiemelt pontja a teljes katonai függetlenség. Fotó: Magyar Nemzeti Galéria

mint édes hazámat, most mindenféle ellenségtől megszabadult állapotban hagyhatom.”²

Azonban a kisebb-nagyobb visszaélések, a végvárok idegen zsoldosokkal való megtöltése a következő évszázadokban is a rendi országgyűlések egyik fő témája maradt. A 17. század végén ugyan megtörtént

Magyarország török alóli felszabadítása és újraegyesítése, ez azonban nem jelentette egyben a független magyar állam visszaállítását. Talán ezen a ponton érdemes kicsit jobban megvizsgálni, hogy pontosan jelen írás témáját tekintve mit értek magyar függetlenség alatt, ugyanis Buda elfoglalása óta ekkor volt először valós esély – és ennek

megfelelően erőteljes igény az ország lakosainak részéről – ennek megvalósítására. Röviden és egyszerűen megfogalmazva a magyar állam akkor független, ha saját alkotmánya és saját törvényei szerint, külső kényszer nélkül, a Szent Korona nevében irányítja a választott király, illetve a rendek.³ Az utolsó három kitétel azóta a történelmi korszakoknak megfelelően változott, az első azonban nem. A korabeli magyarságnak tehát jogos követelése volt, hogy országát a Habsburgok külön államként kezeljék, annak törvényei szerint uralkodjanak.

Csak hogy ezt a kérdést szükséges megvizsgálni a másik oldalról is. Viszonylag keveset beszélünk ugyanis arról, hogy a keresztény magyar állam gyakorlatilag megalapításától kezdve igen fejlett és részletes jogrenddel, és nem mellesleg a törvényekből összetevődő, természetes módon kialakuló és fejlődő alkotmánnyal rendelkezett. Ez ráadásul számos ponton – mint például a Szent Korona jogi helyzete vagy a birtokviszonyok nem hűbéri rendezése – el is tért a *mainstream* európai jogfejlődéstől, míg az utolsó másfél évszázad eseményei nyomán egyre hangsúlyosabb lett az idegen „megszálló” katonaság tiltása is. Mindez azonban szinte ismeretlen volt a Habsburgok számára, akiknek örökös tartománya, Ausztria, a birodalom többi részéhez hasonlóan – egészen a kiegyezésig – még

² Bocskai István: *Testámentomi rendelés*. [Szerk. Szigethy Gábor]. Budapest, Neumann, 2003.

³ Számos alkalommal felmerült, de valójában nem tartozott ezen kritériumok közé, hogy a király „nemzeti”, tehát magyar legyen. Ennek egyik legfőbb oka, hogy a „nemzet” egészen a 19. századig nem etnikai fogalom volt. Leegyszerűsítve a kérdésben meghatározó „Hungarus tudat” azt jelentette, hogy az a személy tekinthető – nemzetiségtől függetlenül – a „nemzet tagjának”, aki elsősorban a magyar államot kívánja szolgálni, az országban élő nemzetiségek között pedig éppen ezért nem tehető etnikai alapú különbségtétel sem. Ugyanez igaz volt az uralkodóra is, akinek így nem a nemzetisége számított, hanem a szándékai. A „nemzeti király” választásának fontossága elsősorban akkor vetődött fel, amikor az idegen uralkodó nem volt képes a magyar állam szempontjait megfelelően képviselni. Ezt az álláspontot azonban soha nem támogatta a rendek többsége, elsősorban éppen amiatt, mivel a történelmi alkotmány szempontjából nehezen értelmezhető, hogy ki is számít „nemzeti királynak”. Ezt a közjogi gondolkodást azonban a Habsburgok évszázadokon keresztül a saját érdekeiket nézve tudták kihasználni.

csak alkotmánnyal sem rendelkezett. Véleményem szerint a Habsburgok nem tudtak és nem is akartak „magyar fejfel” gondolkodni, birodalomépítő és -irányító elképzeléseikbe nem fért bele, hogy az egyes „tartományok” jogaival és függetlenségével foglalkozzanak. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy ez nem Habsburg-sajátosság: Európában ez az abszolutizmus kora.

A magyarság – még mindig nem egységes nemzetként – éppen akkor indította meg II. Rákóczi Ferenc vezetésével szabadságharcát saját jogrendje szerinti függetlenségéért – amelynek pontos ismerete és betartása miatt nem akart Rákóczi király lenni –, amikor az abszolutizmus virágkorát érte. Rákóczi világosan összefoglalta ugyan céljait és ismertette azokat nemcsak az ország határain belül, hanem nemzetközi szinten is, a Habsburgokhoz hasonlóan gondolkodó európai uralkodók nem egy függetlenségétől megfosztott és támogatandó népet láttak, hanem csupán a saját célok érvényesítése érdekében egy időlegesen kihasználható, majd veszni hagyható szövetségést.

Utólag könnyű úgy értékelni, hogy Rákóczinak esélye sem volt a végső győzelemre, azonban az 1703-tól egészen 1711-ig tartó

szabadságharc összességében mégsem nevezhető kudarcnak, vereségnek. A vizsgált téma szempontjából kiemelten fontos, hogy Rákóczi volt az, aki először írta le történelmi összefüggésben *Recrudescent inclytae gentis Hungariae vulnera...* című kiáltványában, hogy a magyar szabadság kiemelt pontja a teljes katonai függetlenség.⁴ És bár a fejedelem nem fogadta el a szatmári békét, annak pontjaival tulajdonképpen teljesült – ha időlegesen is, de – a legtöbb magyar követelés. A béke kilen-cedik és tizedik pontja pedig kifejezetten a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség törvényeinek a megtartásáról, illetve magyarok kulcspozícióba emeléséről rendelkezik, így közvetve tehát, de kimondja a katonai függetlenséget is. Az uralkodó és a rendek közötti politikai harc a továbbiakban is fennállt, és bár az abszolutizmus és a magyar alkotmányosság küzdelmében a gyakorlati megvalósulás tekintetében ugyan inkább előbbi tudta akarátát érvényesíteni, utóbbinak szintén jelentős – főleg közjogi – eredményeket sikerült elérni, amelyek „betetőzése” a II. József halála után, 1790–1791-ben tartott országgyűlésen elfogadott passzus becikkelyezése volt: „[...] Magyarország, a hozzá kapcsolat részekkel együtt, szabad és kormányzatának egész törvényes módját illetőleg (bele

értve mindenféle kormánysszé-keit) független, azaz semmi más országnak vagy résznek alá nem vetett, hanem saját állami léttel és alkotmánnyal bíró, s ennél fogva [...] tulajdon törvényei és szokásai szerint, nem pedig más tartományok módjára igazga-tandó és kormányzandó ország.”⁵

A NEMZETI FÜGGETLENSÉG FELÉ VEZETŐ ÚT

Nehéz pontosan meghatározni a reformkor kezdő időpontját, egyik legfőbb szellemi előzménye azonban a magyar királyi nemesi testőrség létrehozása volt.⁶ Ők voltak az alapjai – ha úgy tetszik, szellemi előfutárai – annak a nemes és arisztokrata rétegnek, amely a reformkorban egyre hangsúlyosabban követelte, hogy Magyarországot a birodalmon belül függetlenként kezeljék, saját törvényei szerint kormányozzák, majd ezért a célért fegyvert is fogott 1848–1849-ben.

Véleményem szerint a magyarság történeti helyzetéből adódóan – bár bőven megvoltak a reformkor és a forradalom nyugat-európai előzményei és felhajtó erői – másabb utat járt ekkor be, mint Európa nagy része. Hazánkban, részben éppen a határozottan jelen lévő alkotmányos gondolkodásnak köszönhetően, úgy gondolom, hogy kisebb hatása volt a felvilágosodás és a francia

⁴ „3. Fájdalmas dolog nyilván ez Marssal társalkodó nemzetnek, aki végtelen munkáival, vérével és költségeivel, minden ellenségek ellen régi időtől fogva dicséretesen oltalmazta az egész keresztyénséget, hadi méltóságából levetkeztettetni, és annak idegen nemzetre, az hát megvettetett magyar virtusnak megcsúfolásával, a haza nyilvánvaló törvényei ellen, [...] oly közönséges véle való éléssel ruháztatni, hogy alig láthat valaki, egy vagy két erősségben magyar főtisztet, és így elvettettetvén a feljebb mehetésnek alkalmatossága, a maga hazájában számkivetettetett haza fiának, hogy idegen járom vettetik a nyakában, [...] csak fohászunkodunk.” II. Rákóczi Ferenc – Ráday Pál: *Recrudescent inclytae gentis Hungariae vulnera...* In: *Rákóczi kiáltványa a keresztyén világhoz a szabadságharc okairól és céljairól*. Budapest, Magyar Helikon, 1976.

⁵ 1790/91. évi X. törvénycikk Magyarország és a hozzákapcsolt részek függetlenségéről.

⁶ Mária Terézia egyik elsődleges célja az volt a testőrség felállításával, hogy a „rebellis” magyarság fiatal nemeseit a birodalom szívében a Habsburgok iránti hűségre nevelje. Ennek azonban épp az ellenkezője valósult meg. A testőrök ismertették meg a magyar kultúrát és hagyományokat a császárvárossal, nemzeti öntudatuk erősebb lett, miközben az aktuális európai trendekkel is megismerkedtek, ennek megfelelően pedig aktívan részt vettek mind a művészeti-, mind a közéletben.

Zala György szobra az 1849-ben Budát elfoglaló honvédek tiszteletére. A fegyveres harc a magyar törvények és az alkotmány betartásáért folyt. Fotó: Flickr / Dimitris Kamaras

forradalom radikális szellemi irányzatainak. És bár első pillantásra úgy tűnik, hogy 1848-ban, a „népek tavaszán” a forrongó nemzetek hasonló célokból fogtak fegyvert, úgy vélem, valójában jelentős különbségek fedezhetők fel. Amíg egyes népek a fennálló rendszer megdöntését tűzték ki célul, vagy egyesíteni akarták szétszabdalt nemzeteiket, addig Lengyelországban és Magyarországon éppen ennek ellenkezője zajlott le: a saját, alkotmányos törvények szerinti kormányzásért folyt a harc.⁷

Hozzáteszem: szerintem téves lenne ezt a szituációt utólagos belemagyarázással a „fejlett, demokratikus Nyugat” és az „anakronisztikus Kelet” ellentétével magyarázni. A magyar alkotmányosság tiszteletben tartása ugyanis nem anakronizmus volt, hanem a természetesen fejlődő és az adott viszonyokhoz megfelelően alkalmazkodni tudó jogrendszer meglétéből származó előny. Ezt nagyban mutatja az is, hogy ellentétben Franciaországgal, amelynek államformája, uralkodói köre és

társadalmi rétegződése folyamatosan változott, Magyarországot ebben az értelemben stabilitás jellemezte. Éppen ezért volt eleve hamvába holt kísérlet Napóleon 1809-es schönbrunni kiáltványa, amelyben elszakadásra, új király választására szólította fel a magyarokat. Úgy vélem, hogy ez a lépés teljesen szembement volna a magyar alkotmányossággal – amelynek ekkor már része volt a Habsburg-ház örökös joga a trónra –, a magyar rendek pedig továbbra is a vérüket adták királyukért, a Habsburg I. Ferencért.

Ez természetesen közel sem azt jelentette, hogy a magyar jogrend – vagy a közjogi gondolkodók társadalmi csoportja – tökéletes lett volna. Jelen voltak a komoly viták, a különböző érdekcsoportok, amelyek között jelentős, gáncsoló erőt képviseltek azok is, akik talán túlzottan ragaszkodtak múltjukhoz vagy túlzottan elméleti alapon közelítették meg a kérdéseket. Összességében azonban a reformkor, majd a szabadságharc céljai és követeléseivel véleményem szerint úgy kívántak eleget tenni az akkori kor technológiai, gazdasági, szociális, szellemi követelményeinek, hogy nem lettek megkérdőjelezve a magyar állam jogi alapjai. Ami pedig kifejezetten a katonai önrendelkezés és a „megszállás” témakörét illeti, egyre hangsúlyosabb követelés lett a saját, magyar irányítás alatt működő, Magyarországon állomásozó katonai erő felállítása. Ennek egyik fontos állomása volt, hogy az 1808-as országgyűlésen törvénybe foglalták, az 1825–1827-esen pedig megerősítették a Ludovika Akadémia létrehozását.

⁷ A magyar és a lengyel forradalom között a nagy különbség az volt, hogy ekkor lengyel állam nem is létezett, míg Magyarország esetében „csupán” a törvényeket nem tartotta be az uralkodó Habsburg dinasztia.

E lépés azonban közel sem oldotta meg a helyzetet. A katonai irányítást valójában még mindig a központ, a birodalom intézte, az immár bevettnek tekinthető hatalomgyakorlási módszernek megfelelően a sorozott magyar katonákat külföldre vezényelték, Magyarországon pedig folyamatosan jelentős birodalmi haderő állomásozott. Ennek tükrében érdemes szemlélni az 1848. március 15-én kikiáltott 12 pont tizedik passzusát: „A katonaság esküdjék meg az alkotmányra, magyar katonáinkat ne vigyék külföldre, a külföldieket vigyék el tőlünk.” Az áprilisi törvények ezt a követelést is megerősítették, amikor a végrehajtó hatalmat a katonai kérdésekben is a független magyar kormány kezébe adták, a haderő külföldi bevetéséhez és a katonai vezetők kinevezéséhez is szükségessé tették a király személye körüli miniszter ellenjegyzését, miközben létrehozták az uralkodótól független, helyi szervezés és irányítás alatt működő nemzetőrség intézményét. A kirobbant fegyveres harc pedig – hivatalosan – ezeknek a törvényeknek és a magyar alkotmánynak a betartásáért folyt. Ehhez természetesen hozzá kell tenni, hogy amikor Görgei Artúr 1849. január 5-i váci kiáltványában kijelentette, hogy ragaszkodik az V. Ferdinánd által szentesített törvényekhez és az alkotmányos monarchiához, nemcsak a forradalom eredeti céljai lebegtek szemei előtt, hanem a tisztikar és a haderő egyben tartása, és talán katonáinak esetlegesen szükségessé váló későbbi védelme is.

A függetlenség azonban egészen a Habsburg-ház trónfosztásáig nem az Ausztriától való elszakadást jelentette, hanem a független magyar állam

elismerését és törvényeinek tiszteletben tartását, betartását.

A szabadságharc leverése pedig éppen a magyar nép egyik legnagyobb félelmét hozta magával, immár intézményesen is: a megszállást. Haynau teljes hatalmú katonai főparancsnokként vezette le a megtorlásokat, és a centralizált közigazgatást biztosító erőként az úgynevezett Bach-korszakban is mindvégig jelen volt a birodalmi katonaság, amely fenntartásának költségeit a magyarságra hárították.

A kiegyezéshez vezető úton – minden vita mellett – fontos cél volt a megszállás megszüntetése, és a magyar törvények szerinti független állam biztosítása. Nem véletlen, hogy a történelmet, a jogot és az aktuális viszonyokat kiválóan ismerő Deák Ferenc „kiegyenlítésről” beszélt. Ahhoz ugyanis, hogy a két állam kiegyezzen, előbb ki kellett egyenlíteni a viszonyokat, tehát Ausztriát és Magyarországot közös nevezőre kellett hozni. Ennek a közös nevezőnek egyik fontos eleme volt az alkotmány kérdése, mivel egészen a kiegyezés megkötéséig Ausztriának és a birodalom többi részének – Magyarországgal ellentétben – nem volt saját alkotmánya. Összességében a kiegyezés úgy hozta létre az Osztrák–Magyar Monarchiát az aktuális érdekek, lehetőségek és erőviszonyok figyelembe vételével, hogy azon belül a Magyarország függetlenségét biztosító alkotmányosság csak kissé csorbult. Ez a csorbulás azonban a külügy mellett épp a hadügyet érintette, amely „közös” maradt, a magyarság tehát a kiegyezéssel lemondott az elmúlt évszázadokban egyre hangsúlyosabbá váló követeléséről és függetlenségének

egyre fontosabb részét képező eleméről. Utólag szemlélve az eseményeket, úgy vélem, nem lehet kérdéses, hogy a kiegyezés szükséges volt, ahogy nem férhet kétség Deák zsenialitásához sem. De azt talán a Haza Bölcsé sem tudta, hogy a magyar alkotmányosságnak ilyenfajta átértelmezése egyben utat fog nyitni egyfajta „jogászkodásnak” is, amely véleményem szerint már a kezdetekben magában hordozta a Monarchia összeomlását.

A magyar kormány a honvédelem területén továbbra is ragaszkodott azokhoz a pontokhoz, amelyeket megtarthatott: az újoncok számának megajánlásához, a szolgálati idő meghatározásához, illetve a katonaság ellátásához. Így minden korábbi katonai követelés ezekbe a pontokba lett „beleszorítva”, ami a törvények többféle értelmezéséhez, közjogi vitákhoz vezetett, miközben a gyakorlatban a legfőbb elérendő cél a színmagyar ezredek felállítása volt. Ez eredményezte azt a különös helyzetet, hogy még az első világháború idején is, miközben számos égető kérdés – köztük a nemzetiségi törekvések felerősödése – feszítette a Monarchiát, a magyar Országgyűlésben napestig tartó viták zajlottak az újoncmegajánlás formájáról. Úgy vélem, ez volt az a pillanat a Monarchia végóráiban, amikor az egy évezrede természetesen fejlődő magyar jogrend és alkotmányosság olyan elméleti irányt vett, amellyel megmerevedett, elszakadt a valóságtól, fikciává vált, és a függetlenségnek inkább gátja, mint elősegítője vagy megtartója lett. A sors kegyetlen tréfája, hogy éppen ezt követően nyerte vissza Magyarország közel négyszáz év után újra a függetlenségét...

Bethlen István miniszterelnök szobra a budai Szent György téren. A két világháború közötti talpra állás meghatározó alakja volt. Fotó: Wikimedia Commons / Derzsi Elekes Andor

NEMZETI FÜGGETLENSÉG – A LEGSÚLYOSABB ÁRON

Az első világháborús vereséget egy kaotikus korszak követte, és mind a Károlyi Mihály kormányfői, majd államfői regnálása ideje alatti népköztársaság, mind a Tanácsköztársaság diktatúrája történelmünk legsötétebb időszakai közé tartoznak. Beteljesült a rémálom: megszűnt az alkotmányosság, a hatalmat szűk politikai érdekcsoportok kaparintották meg, miközben Magyarország egyre nagyobb területe került megszállás alá, és

nem volt olyan ütőképes haderő, amely hathatósan ellen tudott volna állni a betörő ellenséges csapatoknak.

A mai napig a társadalom széles rétegeit foglalkoztatja a kérdés, hogy ha Károlyi fenn tudott volna tartani egy ütőképes haderőt vagy nem engedi át a hatalmat az intézményesített terrort bevezető kommunistáknak, alakulhatott volna-e másképp hazánk sorsa a béketárgyalásokon? Trianonban azonban rendkívül súlyos és igazságtalan ítélet született, amely megfosztotta Magyarországot

területének kétharmadától, és több millió magyar került másodrangú állampolgárként idegen uralom alá. Ez a nemzeti tragédia volt ugyanakkor az, amely a megcsonkított országban ugyan, de visszaadta a nemzeti függetlenséget. Nem véletlen az sem, hogy az 1920. évi I. törvénycikk – még a békediktátum aláírása előtt – az alkotmányosság és jogfolytonosság visszaállításáról szólt.⁸ Csakhogy adódott egy fontos kérdés: valóban független lehet a magyar állam, ha a békediktátum értelmében nem tarthat fent olyan haderőt, amely képtelen megvédeni az országot és lakosait? Ezt a kérdést feszegette Bethlen István is 1927-es képviselőházi beszédében, a március 15-ét nemzeti ünneppé nyilvánító törvény elfogadásakor: „És kérдем azt, hogy vajon hiába küzdettek-e végig ezek a harcok, vajon nem azt kell-e kijelentelnünk, és hinnünk, hogy csak az a nemzet tarthatja meg szabadságát, csak az a nemzet erősítheti meg függetlenségét és integritását, amely még a túlerővel szemben is, ha ez elkerülhetlenné válik, mer kardot rántani és kockáztatni életét?”⁹

Bár Bethlen 1848-ról emlékezett meg, valójában a saját korának is szólt, a válasz pedig jóval összetettebb, mint egy igen vagy egy nem. Magyarország képes volt – szinte csodával határos módon – a talpra állásra, megszületett a „szellemi honvédelem” fogalma, a gazdaságban és a diplomáciában pedig sikerült egyre erősebbé válni. Magyarország politikai, gazdasági és kulturális érdekérvényesítő képességét tekintve egyértelműen önálló

⁸ Éppen a jogfolytonosság és az alkotmányosság miatt – Rákóczihoz hasonlóan – Horthy Miklós fejében sem fordult meg, hogy király legyen, beérte a magyar közjogi hagyományoknak megfelelő kormányzói tisztséggel.

⁹ Bethlen István: Március 15-ének nemzeti ünneppé nyilvánításáról és Kossuth Lajos örök érdemeinek törvénybe iktatásáról. Beszéd a Képviselőházban (1927. november 7.). In: *Bethlen István gróf beszédei és írásai. II.* Budapest, Genius, 1933, 193–195.

volt, ezt pedig a politikai elit arra használta fel, hogy – a békés területi revíziók elérése mellett – felépíthesse saját haderejét is, amely megvédheti a nemzeti függetlenséget.

A fegyverkezési egyenjogúság elérésére 1938-ban és 1939-ben került sor. A győri program megteremtette a gazdasági alapokat, a bledi egyezményrel a kisantant államok hozzájárultak a magyar haderőfejlesztéshez, a jogi kereteket pedig a honvédelmi törvény elfogadása adta meg. Ezen a ponton szintén érdemes megemlíteni egy fontos eltérést az akkori európai trendtől. Magyarország célkitűzéseit a szövetségi rendszerhez való kényszerű közeledés, majd csatlakozás, valamint a területi rendezésben való közös érdek miatt gyakran szokás a náci Harmadik Birodaloméhoz, valamint a fasiszta Olaszországhoz hasonlítani. Véleményem szerint ezeket a totalitárius államokat valójában sokkal több minden választotta el Magyarországtól, mint ami összekötötte. Ide tartozik a fegyverkezés, a honvédelem kérdése is. Amíg Németország és Olaszország egyértelműen támadóként, agresszorként lépett fel, és birodalomépítő terveiket folyamatosan hangoztatták – elég csak a német *Lebensraum*-elméletre vagy az olaszok által vizionált Új Római Birodalomra gondolni –, addig a magyar célok – a függetlenségi gondolatnak megfelelően – megmaradtak a haza és a magyarság védelménél, a történelmi határok visszaállításánál.¹⁰

Az elsődleges magyar cél még a világháborúba sodródás után is az volt, hogy – tanulva 1918–1919 eseményeiből – a haderőt sikerüljön megtartani a későbbi területi rendezések idejére. Bár kimondva ugyan nem lett, de úgy vélem ugyanilyen fontos cél volt – szintén az első világháború utáni kaotikus időszak tanulságait levonva – a (német) megszállás elkerülése is. Ma már tudjuk, hogy a német vezérkari főnök, Franz Halder 1940 májusában azt írta hadinaplójába, hogy „ha Magyarország nem áll be a sorba, protektorátusi státuszt fog kapni”.¹¹ A megszállást végül – elsősorban Kállay Miklós miniszterelnök következetes politikájának köszönhetően – egészen 1944-ig sikerült elkerülni, ezzel megőrizve az ország – jogi és nem pedig politikai értelemben vett – függetlenségét. Ezek a katonai, honvédelmi célok véleményem szerint teljesen beleillettek a több évszázados magyar függetlenségi gondolkodás keretei közé. Az ország újabb tragédiája, hogy ezt a gondolatmenetet előbb Hitler, majd Sztálin felülírta.

A FÜGGETLENSÉG ÚJBÓLI ELVESZTÉSE

Magyarország legkésőbb 1938-tól, az Anschlusstól kezdve kényszerpályán mozgott. Teljes függetlenségét – jogi értelemben is – azonban akkor veszítette el, amikor 1944. március 19-én Németország megszállta a háborúból kiugrani akaró, a követeléseket nem teljesítő „vonakodó csatlósnak”. Egyes nézetek szerint, mivel Horthy Miklós kormányzó a helyén maradhatott, valamint továbbra is működhetett az

országgyűlés, Magyarország korlátozottan ugyan, de független maradt. Kérdés persze, hogy bármilyen módon függetlennek vagy önállónak lehet-e nevezni egy olyan államot, amelyet idegen haderő száll meg; a megszálló hatalom teljhatalmú megbízottat nevez ki; és az országgyűlés működik ugyan, de annak és az addigi kormánynak a megszállók szempontjából nem kívánatos tagjait üldözik, bebörtönzik vagy akár meg is ölik. A válasz véleményem szerint egyértelmű nem.

A németek elveszítették a háborút, helyükre azonban új megszálló érkezett, a szovjet Vörös Hadsereg, így valójában egy pillanatra sem volt esély a függetlenség visszaszerzésére. A második világháború után azonban az addigi, tradíciókra erősen alapuló politikai gondolkodás is átalakult. Ennek elsődleges oka, hogy a megszálló szovjet tankok árnyékában kialakuló új rendszerben senki sem kaphatott vezető szerepet, akinek bármilyen módon köze volt a Horthy-korszak intézményrendszeréhez, kormányzati politikájához vagy kormánypártjához. Így állt elő az a helyzet, hogy azok a politikusok, értelmiségiek, akik az ezeréves magyar államban és annak alkotmányában gondolkodtak, börtönbe kerültek, elhurcolták vagy elhallgattatták őket, netán emigrációra kényszerültek. Az emigráció úgynevezett '45-ös csoportjának legfőbb érvelése az volt, hogy semmit nem lehet elfogadni abból, ami Magyarországon a második világháború után ment végbe, mert az ország területét megszállás alatt tartják a

¹⁰ Persze, mondhatnánk, hogy nem egy vélt és egy valós nagyhatalommal kellene összemérni a trianoni Magyarország célkitűzéseit, de ha megnézzük a két világháború között a kisantant államok katonapolitikáját, visszafogottabban ugyan, de a németet és olaszt követik.

¹¹ *War Journal of Generaloberst Franz Halder, Chief of the General Staff of Supreme Command of the German Army*. IV. kötet. 1940. május 10. – 1940. október 30. Archives Section, Fort Leavenworth, Kansas, USA. Document NO. N-16845-D. 1940. május 26-i bejegyzés. 37–38.

A *Magyar Szabadság* c. lap olvasója a Móricz Zsigmond körtéren a forradalom napjaiban. 1956-ban a MEFESZ 16 pontjának élére került a szovjet csapatok kivonását követelő mondat. Fotó: Fortepan / Klausz Ádám, 146965-ös fotó

szovjetek. Esetükben a történelmi alkotmányra alapuló érvrendszerben egy újabb változás állt be: a megszállás, mint a magyar függetlenség gátja immár nem „csupán egy”, hanem a „legfőbb” tényező volt. Ez egyben azt is eredményezte, hogy a '45-ösök semmit nem fogadtak el abból, amit Magyarországon a teljes kommunista hatalomátvételig terjedő időszakban a demokratikus alapon álló pártok kivívtak. Az a magyar alkotmányos nézetrendszer, amely Deák idejében kompromisszumokkal ugyan, de még képes volt a változásra, ezt követően megmerevedett, két vesztes világháború, a német, majd az orosz megszállás után, az emigrációba kerülve pedig el is torzult.

Eközben a második világháború utáni átmeneti korszak magyarországi politikáinak többsége már teljesen elszakadt a történelmi alapoktól, és ez ugyanúgy igaz a demokratikus alapokon nyugvó pártok tagjaira és vezetőire is. Ugyan nem volt más választásuk, de tény: kezdettől fogva elfogadták a szovjet megszállás tényét, illetve az azzal járó bűnöket: milliók jogainak

korlátozását, százezrek elhurcolását és elpusztítását. Eközben szinte észre sem vették, hogy mind idehaza, mind külföldön a magyar alkotmányosság legfontosabb, sarkalatos pontjai sérülnek. Amikor Magyarország megcsonkításáról beszélünk, viszonylag ritkán kerül szóba az 1947. február 10-én Párizsban aláírt békeszerződés. Pedig a párizsi békediktátum nemcsak visszaállította a trianoni határokat, hanem ha minimálisan is, de még tovább szűkítette az ország területét. Mindemellett pedig a magyar jogrendben addig teljesen példátlan esetként a békeszerződés 22. cikkelye – az ausztriai szovjet megszállási övezettel való közlekedési vonalak fenntartása céljából – engedélyt adott a Vörös Hadseregnek az ország területén való tartózkodásra, vagyis a megszállásra. A magyar alkotmányossággal ellentétes számos jogszabály érvénybe léptetése és elcsalt választások után jött az utolsó dőfés: 1949. augusztus 20-án, keresztény államalapításunk ünnepén az ekkor már a demokratikus erőkkel leszámoló és teljes hatalmat gyakorló kommunisták bevezették az új, sztálinista alkotmányt, az

ország államformáját pedig népköztársaságra változtatták.

Az előző mondatban azt írtam, hogy a kommunisták a teljes hatalmat gyakorolták, azonban ez az állítás némi magyarázatra szorul. Ugyanis az, hogy minden más politikai erőt kiszorítottak a hatalomból, még nem jelenti azt, hogy nekik ne mondta volna meg senki, hogyan gyakorolják a hatalmat: Moszkva Rákosiékat is teljes kontroll alatt tartotta.

1955-ben Ausztria újra függetlenné vált, a szovjet csapatok kivonultak területéről. A békeszerződés értelmében Magyarországot is el kellett volna hagyniuk a megszálló erőknek, erről azonban szó sem lehetett. A diktatúra egyik legfontosabb fenntartó eszközétől nem lehetett holmi nemzetközi békére hivatkozva megszabadulni. Ezért került sor a szovjet érdekszférába tartozó országok között a Varsói Szerződés megkötésére. A „barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés” valójában nem volt más, mint egy hivatalos engedély a tagállamoktól, hogy területükön szovjet csapatok tartózkodhatnak, illetve egy katonai konfliktus esetén a Szovjetunió még a nemzeti hadseregek egyes egységei felett is diszponálhat. Felesleges is erről részletesen írni: egy ilyen „önként” vállalt szerződés aláírása meglátásom szerint minden szempontból szöges ellentétben volt a magyar alkotmányos hagyományokkal.

Annak, hogy Magyarország 1956-ban fegyvert fogott a diktatúra és a megszálló szovjet csapatok ellen, semmi köze az alkotmányos hagyományokhoz. De a magyarság saját bőrén is megtapasztalta a megszállást, a mindennapos erőszakot,

és tudta azt az alapelvet, hogy független országban nem lehetnek megszálló erők. Bár nem lehet azt mondani, hogy a magyarságnak '56-ban kiforrott elképzelései lettek volna, a függetlenség biztosan a legfőbb követelések egyike volt. Amíg 1848-ban a vértelen forradalom 12 pontjának tizedik követelése volt, hogy „a külföldieket vigyék el tőlünk”, addig 1956-ban, túl két világháborún, Trianonon, a holokauszton, a Gulágon, a MEFESZ 16 pontjának élére került a mondat, hogy „Vonják ki a szovjet csapatokat!”; az utcákon mindezt a „Ruszik haza!” feliratok erősítették meg.

FÉL ÉVEZREDES KÜZDELEM UTÁN

A „ruszrik” nem mentek haza, vérbe fojtották a szabadságharcot, és a már Kádár János nevével fémjelzett diktatúra legfontosabb tartóoszlopai-ként még három és fél évtizedig maradtak. Mindezek után különös bátorságra vall, hogy a rendszerváltás időszakában az ellenzéki csoportok egyre erőteljesebben fel mertek lépni a diktatúra ellen. A rendszerváltás időszakának felemelő pillanatai közé tartozik, amikor 1989. március 15-én Cserhalmi György felolvasta az ellenzéki csoportok által közösen megfogalmazott 12 pontot, benne a szovjet csapatok kivonásának követelésével, vagy mikor pár hónappal később, 1989. június 16-án, Nagy Imre és mártírtársai újratemetésén Orbán Viktor a Hősök terén százezrek előtt követelte ugyanezt.

A Szovjet Déli Hadseregcsoportharckocsizó gárda hadosztálya elhagyja Esztergomot 1990-ben. Kérdéses, mennyire zajlott volna másképpen a rendszerváltás, ha nincsenek az országban megszálló erők. Fotó: Fortepan / Szigetváry Zsolt, 152278-as fotó

Arról sem feledkezhethünk meg ugyanakkor, hogy a rendszerváltás minden folyamata – beleértve a kerekasztal-tárgyalásokat, a köztársaság kikiáltását, de még a demokratikus választásokat és a kormányalakítást is – úgy zajlott le, hogy a Vörös Hadsereg egységei még hazánkban tartózkodtak, és elvileg bármikor bevetethők voltak. Vajon másképpen zajlott volna le a rendszerváltás, ha nincsenek az országban megszálló erők? Mennyiben lett volna más a haldokló pártállam tárgyalási pozíciója a szovjet tankok nélkül? Vajon a történészekkel teletűzdelt Antall-kormány tagjai mennyire gondolkodtak el azon, hogy a magyar történelmi jogfejlődés szerint egy szuverén, független államot irányítanak-e az első időszakban? Ezekre a kérdésekre aligha kaphatunk már választ. Beszélni azonban kell róluk. Ahogy beszélni kell arról is, hogy ha a függetlenség és a megszállás kérdését az elmúlt évszázadok magyar közjogi gondolkodását áttekintve

vizsgáljuk meg, egészen más színezetet kap 1991. június 19-e. Előttünk vannak a képsorok, ahogy éneklő, nevetgélő, integető bakák tömött vagonokban hagyják el az országot, majd Viktor Silov altábornagy tisztelegve és kezet fogva magyar kollégáival átlép a határon. El tudjuk magunkban énekelni a Beatrice *Boldog szép napok* című slágerét, és tudjuk a mögöttes jelentéstartamát is. De ezekben az utolsó napokban vagy akár években nincsenek benne a megölt forradalmárok, a Gulágra hurcoltak, a megerőszakolt nők, az ártatlanul kivégzettek. Ahogy nincsenek benne a holokauszt áldozatai sem. Nincs benne a függetlenségért vívott közel fél évezredes harc, a márciusi ifjak vagy Rákóczi törekvései, ahogy nincs benne a mohácsi csatamező sem. Éppen ezért, ha 1991. június 19-e történelmi jelentőségéről beszélünk, fontos, hogy ne csak a távozó szovjet katonákra gondoljunk, hanem a teljes elmúlt fél évezredre, és e szerint értékeljük át ezt a napot.

Horváth Miklós

Magyarország szerepe a Varsói Szerződés felszámolásában¹

SZUVERENITÁSUNK FELSZÁMOLÁSÁNAK HADTÖRTÉNETI VONATKOZÁSAI

A szovjet csapatok – mint megszálló erők – magyarországi tartózkodására 1945 után a szövetséges hatalmak megállapodása adott lehetőséget. Az 1947. február 10-én megkötött békeszerződés² 22. cikkelye a Szovjetunióknak lehetőséget biztosított arra, hogy általa egyoldalúan meghatározott erejű és összetételű csapatokat állomásoztasson hazánkban mindaddig, amíg Ausztriában megszálló csapatok vannak.³

A Varsói Szerződés (VSZ) 1955. május 14-én történt megalakításának nem belső, hanem külső, tömbön kívüli nemzetközi indokai voltak. Ha az Egyesült Nemzetek Szervezete Alapokmányában rögzített – a VSZ Alapokmányában⁴ hivatkozott – alapelveket és a Szovjetunió későbbi – 1956-os, 1968-as – tevékenységét összevetjük, minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy az alapelvek nagy részét a Szovjetunió figyelmen kívül hagyta, illetve megsértette. „A lengyel és magyar események rávilágítottak, hogy a

Varsói Szerződés a szovjet nagyhatalmi sovinszta törekvések eszköze, amelynek segítségével a benne résztvevő – helyesebben moszkvai utasításra belekényszerített – szocialista országokat ennek a politikának alárendelik. A Varsói Szerződés nem más, mint a szovjet katonai diktatúra ráerőszakolása a résztvevő országokra. [...] Amit a szovjet kormány és az SZKP politikai tanácsokkal, utasításokkal nem tud elérni, azt a Varsói Szerződés katonai eszközökkel volt hivatva biztosítani...”⁵ – írta a Romániában fogva tartott Nagy Imre 1957 elején.

¹ A szerző hadtörténész, aki elsőként kapott lehetőséget a Varsói Szerződés felszámolása időszakában keletkezett iratanyag tudományos célú feldolgozására. A tanulmány által vizsgált és bemutatott témakört más megközelítésben lásd: Horváth Miklós: Magyarország szuverenitásának helyreállítása. A szovjet csapatok kivonása és Magyarország szerepe a Varsói Szerződés felszámolásában. In: *Rendszerváltás, 1989. 15 tanulmány*. Szerk. M. Kiss Sándor. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Kötetek 2., 2014. 269–290.; Horváth Miklós – Kovács Vilmos: *Magyarország az atomháború árnyékában. Fejezetek a hidegháború korszakának had- és haditechnika-történetéből*. Budapest, Zrínyi, 2016, 13–208.; Horváth Miklós: Honvédségből Néphadsereg. A haderő újjászervezésétől 1956-ig; Horváth Miklós – Tulipán Éva: Az 1956-os forradalom és szabadságharc hadtörténete; Horváth Miklós – Solymosi József: Magyar Néphadsereg a Varsói Szerződés kötelékében. In: *Magyarország hadtörténete IV. 1919-től napjainkig*. Szerk. Horváth Miklós. Budapest, Zrínyi, 2018, 253–310., 311–376., 377–458.; Horváth Miklós: Magyarország a szovjet hatalmi törekvések szolgálatában. In: *Dimenziók éve, 1968*. Szerk. Schmidt Mária. Budapest, 20. Század Intézet, 2008, 89–117.; Horváth Miklós: A magyar katonadiplomácia szerepe a Varsói Szerződés felszámolásában. *Felderítő Szemle*, 2013/2, 54–71.

² Halmosy Dénes: *Nemzetközi Szerződések 1945–1982. A második világháború utáni korszak legfontosabb külpolitikai szerződései*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985, 84.

³ Ebben az időszakban Ausztriában három gyalogos és egy légvédelmi hadosztály mintegy 60-70 000 fővel látta el a „megszálló” státusból adódó feladatokat. Magyarországon 1947-től 1955-ig – a békeszerződés alapján – „visszamaradt erők” a folyamatos utánpótlás lebonyolítására alkalmas út- és vasútvonalak biztosítását látták el mintegy 4 hadosztálynyi erővel. Pataki István: „Egyezmenyek” a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásáról. *Múltunk*, 1995/3, 125–127.

⁴ *Jegyzőkönyv a barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződés tagállamai Egyesített Fegyveres Erőinek létrehozásáról* (1955. május 14.). In: Horváth – Kovács i. m. 2016, CD melléklet, Dokumentumok, 6–7.

⁵ *Nagy Imrének a romániai Snagovban készült feljegyzései*, 1957. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL), A Nagy Imre és társai per iratai, XX-5-h. Vizsgálati Iratok 8. kötet, 19–22.

Az Egyesített Fegyveres Erők (EFE) felállítását az alapítók a nemzetközi helyzetben bekövetkezett kedvezőtlen változásokkal indokolták. A tagországok által szovjet diktátumra kijelölt nemzeti katonai erőket – az alapelvekkel ellentétben – nem egy önálló, az egyes nemzetek haderőitől szervezetileg is elkülönült parancsnokság alárendeltségében egyesítették. Az EFE mindenkori főparancsnoka a Szovjetunió Fegyveres Erői miniszterének első helyettese volt, így személyén keresztül az EFE kötelékébe kijelölt nemzeti alakulatokat a szovjet haderő részévé tették. A szovjet szándékokat kifejező szervezeti struktúra következtében a Szovjet Hadsereg és az EFE tevékenysége a vezetés, az irányítás és a végrehajtás minden szintjén összemosódott.

A VSZ Alapokmányában és az EFE Szervi Határozványában rögzített elvek szerint a VSZ alárendeltségébe tartozó nemzeti erőket – így a Magyarországon állomásozó szovjet csapatokat is – az Alapokmányban szereplő bármilyen feladat végrehajtására csak a Politikai Tanácskozó Testület (PTT) erre vonatkozó döntését követően lehetett utasítani. Kicsit előre ugorva az időben, 1956 őszén külső – tömbön kívüli! – támadás a tagországok egyikét sem érte, így az EFE kötelékébe rendelt nemzeti haderőknek a Varsói Szerződés keretében történő karhatalmi alkalmazására indok és lehetőség nem volt.⁶

1955. május 15-én írták alá a független, demokratikus Ausztria

A Szabadság téri szovjet emlékmű „megrongálása” 1956-ban – fellépés az idegen megszállás egyik fontos jelképe ellen. Fotó: Fortepan / Pesti Srác2, 32775-ös fotó

visszaállításáról szóló szerződést. A csapatok kivonása Ausztriából megtörtént, de ezek nagy részét Magyarország területén helyezték el. Az 1955 szeptemberében Magyarországon felállított szovjet Különleges Hadtest állományába kettő – a 2. és 17. – gépesített gárdahadosztály, a 195. vadászpilóta, a 177. bombázórepülő hadosztály, a 20. pontonos hidászrezd, valamint

légvédelmi, fegyvernemi és más szakcsapatok kerültek.⁷

A Szovjetunió vezetése 1956-ban a lengyel, a magyar és 1968-ban a csehszlovák „ügy” kezelése során a VSZ tagállamait nem kezelte egyenjogú partnerként, az elvárható mértékben nem gyakorolt türelmet, hanem – az ENSZ Alapokmányával ellentétben – azonnal az erőszakkal

⁶ Horváth – Kovács i. m. 2016, CD melléklet, Dokumentumok, 6–7.; továbbá: *Jegyzőkönyv a barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződés tagállamai Egyesített Fegyveres Erőinek létrehozásáról*. Az eredeti jegyzőkönyv másolata, 1955. május 15. Hadtörténelmi Levéltár (HL) Központi Irattár (KI) Honvéd Vezérkar (HVK) Titkárság 394/0100, eredeti száma 53/00122, illetve HL KI HVK Titkárság 394/089/2, eredeti száma: 53/002.

⁷ Malasenko, Jevgenyij Ivanovics: Oszobij Korpusz v Ognye Budapesta. *Vojenno Isztoricseskij Zsurnal*, 1993/10, 22–30. (I. rész)

Szovjet harckocsizó csapatok az esztergomi lőtérén és kiképzőbázison 1970-ben. A szovjet csapatok magyarországi tartózkodását szabályozó kétoldalú egyezményt 1957. május 27-én írták alá. Fotó: Fortepan / Urbán Tamás, 87156-os fotó

való fenyegetést, illetve a fegyveres erők bevetését választotta. Az országok belügyébe beavatkozva, a nemzetek önrendelkezésének jogát elutasítva, a békés eszközök használata helyett szinte automatikusan a fegyveres erőszak alkalmazására helyezte a hangsúlyt. Az EFE főparancsnokai – 1956-ban Ivan Sztjepanovics Konyev marsall, 1968-ban Ivan Ignatyevics Jakubovszkij marsall – nem az Alapokmány szellemében, illetve a PTT utasításainak megfelelően jártak el, hanem a Szovjetunió Fegyveres Erői miniszterének,

Georgij Konsztantyinovics Zsukov marsallnak – Jakubovszkij esetében Andrej Antonovics Grecsko marsallnak – első helyetteseként a szovjet politikai vezetés – 1968-ban négy tagország vezetői által támogatott – döntéseit hajtották végre.

A szovjet csapatok létszámában és összetételében jelentős változás az 1956-os forradalom és szabadságharc időszakában következett be. November 4-ig, a második szovjet agresszió megindításáig több lépcsőben újabb 13 szovjet hadosztály részeit

rendelték Magyarországra, így összességében november 4-ét követően a hadműveletekben 17 szovjet hadosztály részei – mintegy 60 000 szovjet katonával – vettek részt.⁸

A szovjet csapatok ekkor még nem a Varsói Szerződés alapján tartózkodtak Magyarországon. A szovjet csapatok magyarországi tartózkodását szabályozó kétoldalú egyezményt csak 1957. május 27-én írták alá.

A Szovjetunió feltehetően ezt megelőzően ajánlotta fel, hogy csapatait nemcsak Romániából, hanem Magyarországról is kivonja. Kádár János az MSZMP Központi Bizottsága 1957. június 22-i ülésén a szovjet csapatok helyzetét értékelve többek között a következőket mondta: „Mindig így számolgotam magamban a hatalom állását. No és ha a szovjet csapatokat kivonnánk? Akkor állunk a lábunkon? Én azt hiszem, megállnánk a lábunkon. De rettenetes harc és véráldozat közben. Ez most a helyzet...”⁹ A szovjet csapatok teljes kivonása – a magyar nép, a forradalom egyik legfontosabb céljának a megvalósulása – még hosszú évtizedekig váratott magára.

A szovjet csapatok létszáma és diszlokációja tárgyában 1958. április 1-jén megkötött újabb kétoldalú egyezmény a szovjet félnek engedélyezte, hogy hazánkban 67 helyőrségben 60 500 katonát állomásoztasson. Ez

⁸ Orosz Föderáció Fegyveres Erői Vezérkarának Központi Archívuma, 32. fond, 701 291. op. 15–17. dobozok Idézi: Kirov, Alekszandr: Szovjet katonai beavatkozás Magyarországon, 1956. In: *Szovjet katonai intervenció, 1956.* Szerk. Györkei Jenő – Horváth Miklós. Budapest, H&T Kiadó, 2001, [121–203.] 199–200.

⁹ *Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei IV.* Szerk. Balogh Sándor – Baráth Magdolna – Ripp Zoltán. Budapest, Intera Rt., 1994, 200. Horn Gyula emlékei szerint a Történelmi Albizottságban folytatott kutatások során előkerült egy olyan dokumentum, „amely szerint Hruscsov 1958-ban egy moszkvai tárgyaláson felajánlotta Kádár Jánosnak a szovjet csapatok kivonását. A magyar vezető elhárította az ajánlatot arra hivatkozva, hogy Magyarország körül még komoly feszültségek tapasztalhatóak.” Horn Gyula: *Cölöpök.* Budapest, Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, 1991, 268. Idézi: Homor György: *Szovjet csapatkivonás térségünkben.* Pápa, Jókai Mór Városi Könyvtár, 2009, 49.

a szerződés lehetővé tette, hogy a Szovjetunió a csapatok létszámát – ha csak ideiglenesen is, de – önkényesen megváltoztathassa.¹⁰ Ezekből a szovjet erőkből alakult meg az a Déli Hadseregcsoporthoz, amelynek parancsnoksága és alárendelt alakulatai kisebb változtatásokkal 1991 nyaráig hazánkban tartózkodtak.

A tagállamok honvédelmi minisztereinek részvételével Moszkvában – 1966. május 27–28-án – rendezett tanácskozáson a háborús alkalmazással összefüggésben ismét felmerült a tagállamok szuverenitásának kérdése. Az ülésen – olvasható Czinege Lajos honvédelmi miniszter beszámolójában – kidolgozták „a tagországok központi bizottságai és kormányai elé terjesztendő” *Határozványt*, amelyben rögzítették, hogy „háború kitörése esetén a Varsói Szerződés tagállamai teljes határozottsággal felhasználják a rendelkezésükre álló valamennyi erőt és összes potenciális lehetőségeket”. A leendő háború jellegét, elvi alapjait értékelő részből kiemelendők a következő megállapítások:

- Háborúban „a koalíció tagjainak ne csak végrehajtó, hanem döntéshozó szerep is jusson a közös elhatározást igénylő kérdésekben”.

- Az együttes védelem hatékonyságának növelése érdekében „a tagállamok szuverenitásának elvét célszerű észszerűen összeegyeztetni a katonai integráció elvével”.

- Békében kell kialakítani a háborús vezetés jogi, szervezeti és technikai feltételeit.¹¹

A miniszter, hogy tompítsa a kritikus felvetések élet, hangsúlyozta, hogy a szövetségi rendszeren belül minden változás kizárólag a Szovjetunió vezető szerepének elismerésével és megőrzésével történhet. A Szovjetunió e szerep betöltésére – Czinege Lajos szerint – a következők miatt alkalmas: „A tagállamok között az egyetlen nagyhatalom, amelynek politikai és gazdasági ereje alapját képezheti az imperialista koalíció elleni eredményes védelemnek. Fegyveres erői mennyiségileg és minőségileg többszörösét jelentik a többi állam haderejének. A tagállamok közül egyedül rendelkezik atomfegyverekkel és a háború interkontinentális megvívásához szükséges erőkkel.”¹²

A szovjet vezetés a birodalom részeként tekintett a tagállamokra. A jelentőségénél kevesebb szó esik arról, hogy a Csehszlovákia katonai megszállására vonatkozó döntést 1968-ban milyen stratégiai tényezők

figyelembevételével hozták meg. A mélyebben rejlő indítékokról – és Magyarország szovjet felfogás szerinti státuszáról is – árulkodik például Alekszej Nyikolajevics Koszigin szovjet miniszterelnök Ágcsernyőn (Čierna) 1968. július 29-én megtartott szovjet–csehszlovák tárgyaláson történt elszólása, amikor éles hangnemben kijelentette, hogy „a második világháború fő eredménye abban van, hogy sikerült a határokat nyugatra, egészen a Šumaváig¹³ kitolni. Ezért amikor Csehszlovákia nyugati hatáiról van szó, az a Szovjetunió nyugati határait is jelenti. Ezért nemcsak joga, hanem kötelezettsége is a Szovjetunióknak biztosítani ezeket a határokat.”¹⁴ A Szovjetunió Minisztertanácsának elnöke a Varsói Szerződés alapokmányára hivatkozva ekkor azt is állította, hogy „a Varsói Szerződés [szovjet – H. M.] főparancsnokságának joga van az egyes tagállamok kormányainak megkérdezése nélkül csapatokat elhelyezni és mozgatni a szerződés tagállamainak területén”.¹⁵

Az 1956-ban Magyarország, 1968-ban Csehszlovákia ellen – magyar részvétellel – végrehajtott támadást követően a tagállamok egyébként is csak látszólagos szuverenitását a szovjet vezetés a Béke- majd a Háborús Működés Szervi

¹⁰ Az 1957. május 27-én aláírt egyezményt az 1957. évi 54. számú törvényerejű rendelettel hirdették ki 1957. szeptember 15-én. Az igénybe vett létesítmények és szolgáltatások rendje és feltételei tárgyában Pataki István kutatásai szerint 1968-ban már 64 548 szovjet katona állomásozott Magyarországon. Pataki István: A Varsói Szerződésről és a délnyugati hadszíntéréről; Jakus János: Reflexió egy bírálatra, avagy a bíráló bírálata. *Hadtudomány*, 2006/1–2.; További egyezmények születtek például a kölcsönös jogsegély, az egészségügyi ellátás stb. tárgyában. HL KI 261/013/5. 1–2.

¹¹ *Javaslat a Politikai Bizottságnak a bukaresti tárgyaláson képviselendő magyar álláspontról az Egyesített Fegyveres Erők további fejlesztése kérdésében*. A kézjeggyel ellátta: Kádár János és Korom Mihály. MNL OL 288. f. 5/399. ő. e. 1966. június 28. 114.

¹² Uo. 115.

¹³ A Šumava hegyvonulat Csehszlovákia nyugati részén, a Német Szövetségi Köztársaság és Ausztria határainál húzódik. Ebben az értelemben a Szovjetunió az NSZK-val és Ausztriával is határos.

¹⁴ HL MN (Magyar Néphadsereg) VIII. 38. fond, „Zala” (1968): 68. d. 109. ő. e. 203.

¹⁵ Uo.

Kádár János, Leonyid Iljics Brezsnyev és Alekszej Nyikolajevics Koszigin Budapesten, a Ferihegyi repülőtéren 1967-ben. Az 1968-as csehszlovákiai bevonulás után a tagállamok látszólagos szuverenitása még tovább csökkent. Fotó: Fortepan / Bojár Sándor, 180256-os fotó

Határozványainak – 1969-ben és 1980-ban – történt elfogadtatásával tovább csökkentette.

Északi szomszédunknál a tartós szovjet katonai jelenlét kikényszerítését követően, 1969. március 17-én elfogadott VSZ EFE békeidejű *Határozványa*¹⁶ első látásra a tagállamok sikerként értékelhető – noha a valóságban a szovjet alárendeltségen ez mit sem változtatott. A szovjet alárendeltség csökkentését mutatja az új vezetési szervezetek – Egyesített Fegyveres Erők Katonai Tanácsa, Egyesített Fegyveres Erők törzse, Egyesített Fegyveres Erők Technikai Testülete – felállítása, amelyekbe az egyes tagállamok a közös költségek viselésének arányában tábornokokat és tiszteket delegálhattak. Jelentős áttörésként értékelhetnénk a *Határozványnak* azt a részét, hogy a kormányok egyetértő támogatása esetén a főparancsnok,

a főparancsnok-helyettesek (így a törzsfőnök, a légvédelmi csapatok parancsnoka és a fegyverzeti helyettes) a Varsói Szerződés „bármely tagállamának marsalljai (tábornokai) közül, 4-6 éves időtartamra” kinevezhetők. Ám a tagállamok vezetői – Románia kivételével – a *Határozvány* elfogadását megelőzően kinyilvánították, hogy ezeket a beosztásokat kizárólag a szovjet fegyveres erők legmagasabb beosztású tábornokai tölthetik be.

Összességében az alárendeltségi viszonyokban lényegi változás nem történt. A tagországok által az EFE kötelékébe kijelölt nemzeti alakulatok – az EFE főparancsnokának és helyetteseinek személyén keresztül – szovjet alárendeltségben maradtak. A Főparancsnokságon belül létrehozott új vezető szervek ellenére a szovjet hadsereg és az EFE tevékenysége a vezetés, irányítás és

a végrehajtás szintjein továbbra is összehasonlítható. Kádár János később megfogalmazott véleménye szerint a PTT ezen ülésének fő célja a katonai dokumentumok aláírása, illetve a VSZ működésének demonstrálása volt: „legyen ülés, mutassuk meg, működünk”.¹⁷

A Leonyid Iljics Brezsnyev – az SZKP főtitkára – és Kádár által remélt egység demonstrálása csak további jelentős engedmények árán lett volna lehetséges. A románok egyértelműen elutasították a szovjet főparancsnok tervezett magas szintű jogosultságait, így a Románia szuverenitását is korlátozó *Határozvány* elfogadását.

A VSZ PTT ülésének egyetlen jelentős eredményeként kell megemlíteni a tagállamok által kibocsátott, végül az enyhülési folyamat szempontjából történelmi jelentőségűnek bizonyult dokumentum, a „budapesti felhívás”¹⁸ elfogadását, amelyben az aláírók „minden előfeltétel nélkül” szólították fel Európa országait egy biztonsági konferencia megrendezésére.

1969-ben az Egyesített Parancsnokság és a nemzeti parancsnokságok kölcsönös viszonyát háború idejére szabályozó határozvány előkészítését és elfogadását a határidő meghátározása nélkül elhalasztották. A folyamatos „imperialista fenyegetésre” hivatkozva, az EFE megújítása céljából – szovjet kezdeményezésre és nyomásra – Románia kivételével a tagállamok képviselői végül 1980. március 18-án

¹⁶ *Határozvány a Varsói Szerződés Egyesített Fegyveres Erőiről és az Egyesített Parancsnokságról – béke idejére – tervezet, továbbá Határozvány a Varsói Szerződés tagállamainak egységes légvédelmi rendszeréről, béke idejére – tervezet.* In: Horváth – Kovács i. m. 2016, CD melléklet, Dokumentumok, 64–71.

¹⁷ Kádár János: *Szóbeli beszámoló a PTT 1969. március 17-én megtartott értekezletéről*, 1969. március 24. MNL OL M-KS 288. f. 5/486. ő. e. 196.

¹⁸ Halmosy i. m. 1985, 428–431.

fogadták el a Varsói Szerződés Háborús Szervi *Határozványát*.¹⁹

A szovjet vezetés ideges kapkodásának, erőszakosságának egyik oka az lehetett, hogy a Szovjetunió – meggyengítve európai katonai erőit – jelentős erőket csoportosított át a kínai és nem utolsósorban afganisztáni határai közelébe. A szovjet vezetésnek az európai erők megerősítése és a VSZ-tagállamok feletti fennhatóság további – minden lényeges területre történő – kiterjesztése összefügghetett az Északatlanti Szerződés Szervezete (NATO) Tanács 1979. decemberi ülészakán meghozott határozatokkal, amelyekben jóváhagyták mintegy 600 új közép-hatósugarú atomrakéta gyártásának, valamint az Egyesült Királyság, a Német Szövetségi Köztársaság és Olaszország területére történő telepítésének programját. A korlátlan ellenőrzés és irányítás megvalósítása fontos volt a szovjet vezetésnek azért is, mert az Afganisztán megszállását célzó hadműveletek 1979. december 24-én megkezdődtek. Így a Háborús Szervi *Határozvány* erőszakos elfogadtatásának egyik fő célja az volt, hogy a Szovjetunió a saját érdekében szinte akadálymentesen felhasználhassa a tagállamok háborús célokra fordítható erőforrásait, ezek között humán, katonai és gazdasági kapacitásait. A Legfelsőbb Főparancsnokság megalakításával és a legfelsőbb főparancsnok kinevezésével – a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének elnöke funkciót is betöltő – Brezsnyevet

teljhatalommal ruházták fel békeidőre és háború esetére egyaránt.

Czinege Lajos az újabb *Határozvány* elfogadását történelmi jelentőségűnek tartotta. Azzal, hogy „egy esetleges ránk kényszerített háborúban az EFE vezetése a Legfelsőbb Főparancsnokság kezében összpontosul, szükség esetén a védelmi koalíciónak a teljes potenciálja” a győzelem szolgátaba állítható. A magyar vezetés a háborús dokumentumot a „lét és nem lét” okmányának tartotta.²⁰ Ezt a döntést annak tudatában támogatta a magyar legfelsőbb párt- és állami vezetés, hogy a Legfelsőbb Főparancsnokság tervezett összetétele Magyarországot a még formálisan megmaradt szuverenitása nagy részétől is megfosztotta.

A PTT – mint azt a *Határozvány* elfogadását megelőző vita, a dokumentum elfogadásának és a legfelsőbb főparancsnok (Brezsnyev) megválasztásának román elutasítása is mutatja – alapvető kérdésekben változatlanul képtelen volt egy egységes, minden tagállam által támogatott álláspont kialakítására. A *Határozvány* mindenféle nemzeti kontroll nélküli szabad mozgást tett lehetővé a VSZ-, és ezen belül elsősorban a szovjet katonai erőknek „földön, vízen és levegőben, tekintet nélkül a VSZ-en belüli államhatárookra”. Meghatározták azt is, hogy háború esetén az EFE állománya, ezen belül a VSZ-tagállamok által átadott nemzeti alakulatok,

magasabb egységek, egységek (hajók), vezetési szervek, a hátországvédelmi erők és szakszolgálatok négy jelentősebb „stratégiai csoportosításban” (Nyugati, illetve Délnyugati Hadszintér-főparancsnokságok, Egyesített Hadtengerészeti Parancsnokságok és Legfelsőbb Főparancsnoksági Tartalék) a Brezsnyev által vezetett Legfelsőbb Főparancsnokság alárendeltségébe kerülnének. A fenti erőkön túl meglévő (megmaradó) csapatok, kiképzőlétesítmények, vezetési szervek, a hátország- és a polgárvédelmi erők a nemzeti katonai-politikai vezetés alárendeltségében maradtak volna, amelyek „a nemzeti katonai-politikai vezetés és a Legfelsőbb Főparancsnokság kölcsönös egyetértése esetén” – az EFE Legfelsőbb Főparancsnokság és a Hadszintér Főparancsnokságok terveinek megfelelően – támogatásként felhasználhatóak.²¹

A *Határozványban* változatlanul tisztázatlan maradt, hogy a háborús helyzet kinyilvánítása milyen formában történhet, figyelembe véve azt, hogy Magyarország esetében csak az országgyűlés dönthetett a hadüzenetküldés és a háború megindítása, ezzel összefüggésben a csapatok határokon túli alkalmazása kérdésében. Nem volt egyértelmű, hogy a tagállamok hozhatnak-e ellentétes döntést, kivonhatják-e magukat a *Határozvány* hatálya alól, élhetnek-e az aktív vagy passzív semlegesség lehetőségével. A – véleményem szerint jogosan

¹⁹ *Határozvány a Varsói Szerződés tagállamai Egyesített Fegyveres erőiről és vezetési szerveiről háború idejére, továbbá A Varsói Szerződés tagállamainak határozata* (melléklet), 1980. március 18. Horváth – Kovács i. m. 2016, CD melléklet, Dokumentumok, 97–108.

²⁰ *Feljegyzés az Egyesített Fegyveres Erők főparancsnoka által felvetett kérdések megítéléséről és V. Kulikov elvtárs e témában tervezett látogatásáról*. Készült 1988. március 23-án, készítette és a legfelsőbb vezetéshez továbbította Kárpáti Ferenc, honvédelmi miniszter. HL KI 1/17/5 0062/8/1988. 2–4. Idézi: Kárpáti Ferenc: *Puskalövés nélkül...* Budapest, Duna International, 2011, 71–72.

²¹ *Határozvány* i. m. 1980, 6. pont.

Czinege Lajos (középen) és Losonczi Pál az 1969. augusztus 20-ai vízi- és légi parádén. A magyar honvédelmi miniszter történelmi jelentőségűnek tartotta az 1980-as Határozvány elfogadását. Fotó: Fortepan / MHSZ, 118475-ös fotó

– feltehető kérdésekre a háborús *Határozványban* – talán nem minden ok nélkül, és a szovjetek által ki nem mondott hátsó szándék miatt – nem találunk választ!

A '70-es évek második felének, a '80-as évek elejének történéseit – ezek közül kiragadva Afganisztán szovjet katonai megszállásának körülményeit, vagy például a Lengyelországban kialakult helyzet „megoldására” született szovjet tervek tartalmát – vizsgálva, kijelenthető, hogy a Szovjetunió a háborús *Határozvány* gyorsított elfogadtatásával akarta biztosítani „szövet-ségei” megkérdőjelezhetetlen támogatását. A tagállamok nemzeti katonai-politikai vezetéseinek feladata innentől kizárólag

a Legfelsőbb Főparancsnokság – személy szerint Brezsnyev – döntéseinek a végrehajtása lett volna.

A tagállamok szuverenitásának csökkentésére tett újabb, 1988-as kísérlet időszakában készült magyar értékelés szerint a háborús *Határozványban* nem sikerült tisztázni, hogy egy nemzetközi fegyveres konfliktus esetén az új struktúrában a nemzeti, jelen esetben a magyar katonai vezetés szerepe milyen mértékben változik, miként tud „senkire át nem ruházható” felelősséget vállalni „hadseregének állapotáért, harci képességeiért, a számára megszabott feladatok realitásáért, végrehajtásának minden oldalú biztosításáért”.²² Az említett újabb kísérlet

közvetlen előzménye volt, hogy az EFE főparancsnokaként Viktor Kulikov marsall 1987 decemberében minden előzetes tájékoztatás és egyeztetés nélkül „tanulmányozásra és véleményezésre” eljuttatta Kárpáti Ferenc honvédelmi miniszterhez a VSZ Háborús Szervi *Határozvány* módosítását előkészítő tervezetet, amelyben a változtatás leglényegesebb eleme a háborús vezetési szervek számának bővítése volt.²³ A tervezet jóváhagyása esetén a nemzeti parancsnokságok hátrányára jelentősen megnőtt volna az EFE főparancsnoka és a tagállamok hadseregeinél működő képviselőinek hatás- és jogköre, valamint komoly mértékben emelkedett volna a tagállamok hozzájárulása a koalíciós vezető szervek háborús fenntartási költségeihez.

Tóth Tibor altábornagy, hadműveleti csoportfőnök véleménye szerint a szovjet „javaslat” elfogadása esetén tovább csökkent volna a magyar politikai-katonai vezetés szerepe az ország „területének védelmében, fegyveres erőinek vezetésében, az ország anyagi és egyéb javainak felhasználásában”.²⁴ Kárpáti Ferenc honvédelmi miniszter a legfelsőbb vezetőknek – Kádár Jánosnak, Grósz Károlynak és Fejti Györgynek – felterjesztett jelentésében rögzítette, hogy a kérdésben addig nem lehet dönteni, amíg nem világos, hogy „a tervezett *Határozvány* milyen szerepet szán a nemzeti vezetés számára az országot alapvetően érintő kérdéseket illetően”. Kárpáti a politikai vezetést arról

²² *Feljegyzés az Egyesített Fegyveres Erők háborús Határozványáról.* Készítette 1988. január 11-én Tóth Tibor altábornagy hadműveleti csoportfőnök. HL KI 1/17/5 0043/3/1988. 3.

²³ Az 1988-as módosító javaslatok az eredeti *határozvány* 65 pontjából 14-et érintettek. A változtatások fő célja az EFE háborús vezetési rendszere felépítésének, a Legfelsőbb Főparancsnokság összetételének pontosításán túl az volt, hogy háború idejére is törvényesítse az EFE törzsének fennmaradását és működését. *Uo.*

²⁴ *Uo.* 5.

is tájékoztatta, hogy a tervezetben foglalt változások alapvetően érintik a magyar katonai vezetésnek már az 1980-as *Határozvány* szerint is erősen korlátozott önállóságát. A háború esetén is megmaradó EFE Főparancsnokságnak a „hadászati biztosítás terén feladatát képeznék olyan, a nemzeti politikai, állami, katonai vezetés kizárólagos felelősségébe tartozó feladatok, mint: a nemzeti csapatok harckészültségbe helyezése, átadása a hadszíntér-főparancsnokságnak; a mozgósítás irányítása; tartalék alakulatok létrehozása; anyagi készletek felhalmozása; termelési, gyártási, javítási kapacitások növelése; az ipar átalítása haditermelésre; a háborúvédelmi és polgári védelmi feladatok végrehajtásának a segítése stb.”²⁵

Kárpáti Ferenc javaslataira Kádár ingerülten reagált. „Ha háborúra kerülne sor, nem az ország szuverenitása a legfontosabb” – mondta, de 1988. április 8-án Kulikov marsallt fogadva már határozottan ahhoz ragaszkodott, hogy a főparancsnok a változtatás igényét, elveit és fő irányait a PTT-ben vesse fel. „Ha háború lesz, akkor az koalíciós jellegű lesz, az irányítás viszont bonyolult konstrukció lesz. A magyar honvédelmi miniszter a magyar országgyűlésnek van alárendelve. A magyar országgyűlés hatásköre a hadüzenet kérdése, a magyar csapatokkal való rendelkezés, pl. azok külföldön való alkalmazása. Ez utóbbit már 1968-ban a csehszlovákiai események kapcsán

megsértettük” – mondta Kádár János, majd Kárpáti Ferenc beszámolója szerint gyorsan véget vetett a Kulikovval folytatott „nagyon kellemetlen” és „szinte barátságtalan” tárgyalásnak.²⁶

Az átalakulási folyamat több pontján kimutatható, tetten érhető – például a VSZ háborús *Határozványának* „korszerűsítésére” tett 1987–88-as kísérlet is ezt bizonyítja –, hogy a szovjet birodalom egészének megőrzésében érdekelt szovjet katonai vezetés az 1985-től Gorbacsov, a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) első embere által vezérelt átalakulásról hosszú ideig nem vett tudomást. A magyar vezetés a nyolcvanas évek végétől 1991 nyaráig a szovjet katonai vezetés önállósulási törekvéseit érzékelte, és vigyázott arra, hogy határozott fellépésével Mihail Gorbacsov helyzetét ne gyengítse, a függetlenedési, elszakadási folyamatot ne veszélyeztesse.

A SZOVJET CSAPATOK KIVONÁSA MAGYARORSZÁGRÓL

A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottsága (MSZMP PB) az európai hagyományos fegyveres erők csökkentésével összefüggésben – 1988. augusztus 9-én – kialakított álláspontja szerint Magyarország abban volt érdekelt, hogy a szovjet Déli Hadseregcsoporthat létszámának és alakulatainak a csökkentése a lehető leghamarabb megkezdődhessék.

Mihail Gorbacsovnek az ENSZ közgyűlésen 1988. december 7-én elhangzott bejelentésére

– a szovjet haderőt 500 000 fővel csökkentik, és a csapatok egy részét kivonják Közép- és Kelet-Európából – reagálva Kárpáti Ferenc honvédelmi miniszter (december 8-án) kijelentette, hogy az egyoldalú haderőcsökkentés a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok egynegyedét is érintheti. Egy hónap múlva – 1989. január 10-én – Grósz Károly, az MSZMP főtitkára nyilatkozatban közölte: rövid időn belül megkezdődik a szovjet csapatok részleges kivonása Magyarországról.

1989. április 25-től június végéig a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok mintegy egyötödét, kb. egy hadosztálynyi erőt – összesen 11 300 főt, 470 harckocsit, 200 löveget és aknavetőt, 2900 db. különböző típusú gépjárművet – kivontak. A szovjetek ebben az időszakban 10 laktanyát ürítettek ki.²⁷

Annak tudatában, hogy a közelgő választások központi témája várhatóan a szovjet csapatok magyarországi tartózkodása lesz, Németh Miklós miniszterelnök levélben fordult Nyikolaj Rizskovhoz – a Szovjetunió Minisztertanácsának elnökéhez –, amelyben kezdeményezte, hogy „a Magyar Köztársaság területén ideiglenesen állomásozó szovjet csapatok teljes kivonásával kapcsolatos konkrét kérdésekről mielőbb érdemi tárgyalások kezdődjenek”.²⁸ E törekvéseket erősítette az is, hogy az Országgyűlés Külügyi és Honvédelmi Bizottságainak 1990. január 5-i ülésén a képviselők egy része is a kivonás 1990 végéig

²⁵ Kárpáti Ferenc: *Jelentés Grósz Károlynak, a minisztertanács elnökének*. Készült 1988. február 21-én. HL KI 1/17/5 043/2/1988.

²⁶ Kárpáti i. m. 2011, 74–77.

²⁷ Kárpáti Ferenc: *Jelentés a szovjet csapatok részleges kivonásáról*. HL KI 00808/1989 – 79/0919. Idézi: Kárpáti i. m. 2011, 97.

²⁸ A levélben Németh Miklós bejelentette, hogy a szakértői tárgyalásokon való részvétellel Somogyi Ferenc külügyminiszeri államtitkárt és Borsits László altábornagyot, a Magyar Néphadsereg Vezérkari főnökét bízta meg. Uo. 99.

történő befejezését követelte. Négy nap múlva Németh Miklós és Nyikolaj Rizskov – a KGST szófia i ülésszakán történt személyes találkozásukon – megállapodtak a csapatkivonás üteméről.

A szovjet katonai vezetés még mindig képtelen volt elfogadni az új történelmi realitásokat. Erre példa, hogy az EFE Főparancsnokság 1990. február 12-én eljuttatta a tagországokhoz a Varsói Szerződés keretében folyó együttműködés korszerűsítésére vonatkozó „javaslatát”, majd a magyar katonai vezetés nem sokkal később megkapta a 2000-ig tervezett közös fegyverzettechnikai fejlesztési koncepciót, illetve március 21-én megérkezett a VSZ EFE 2000-ig történő tökéletesítésére vonatkozó elgondolás is.

Ha viták és nehézségek árán is, de a Németh Miklós vezette kormány kezdeményezésére 1990. március 10-én megszületett az egyezmény²⁹ arról, hogy a szovjet csapatok 1990. március 12-e és 1991. június 30-a között elhagyják Magyarországot.

Hazánkat a leggyorsabban – 1990. június végéig – a rakéta és a rádióelektronikai egységek hagyták el. Szeptember hónapig a 19. harckocsi hadosztály, az év végéig a 254., 1991 márciusáig a 93. gépesített lövész

hadosztályok távoztak. A légierő csapatai, illetve a biztosító és kiszolgáló egységek, intézetek a teljes időszakra egyenletesen elosztva zárták a kivonulás folyamatát. Az anyagi készletek ütemterv szerinti kiszállítása 1991. június 19-ig megtörtént.³⁰

MAGYAR DÖNTÉS A VARSÓI SZERZŐDÉS FELMONDÁSÁRÓL

A szovjet csapatok kivonásához hasonló súlyú célként fogalmazódott meg Magyarország Varsói Szerződésben vállalt kötelezettségei megszüntetésének, felmondásának az elérése. Amint a csapatkivonásokra vonatkozó elhatározások megszületését, úgy a Varsói Szerződésből tervezett kilépésünkre vonatkozó döntést is komoly viták előzték meg. Abban a vezetők többsége egyetértett, hogy 1991 végéig ki kell lépni a szervezetből, de – Für Lajos történész, az Antall József vezette kormány honvédelmi minisztere véleménye szerint³¹ – ez a döntés komoly, megválaszolásra váró kérdéseket vetett fel.

A kilépésre vonatkozó magyar döntést megelőzően, de később is komoly kétségek, érvek és ellenérvek fogalmazódtak meg. Magyarország egyedül lépjen-e ki, vagy csatlakozhatnak hozzánk más tagállamok is? Megmarad-e valamilyen formában a szövetség? A Varsói Szerződés

megszüntetése részleges vagy teljes legyen? Mi történik, ha javaslatával Magyarország egyedül marad? Ha Magyarország a kilépési szándék kinyilvánítása miatt elszigetelődik, lesznek-e partnerek, akik részt vennének a VSZ fokozatos leépítésében? A Varsói Szerződés megszüntetésével veszélybe kerülnek-e a bécsi leszerelési tárgyalásokon kialakult kvóták és a leszerelés menetrendje? A szervezet idő előtti felszámolása nem veszélyezteti-e a szovjet csapatok kivonásának ügyét? A felszámolás megbontja-e azt az egyensúlyt, amelyre az addigi megállapodások és mandátumok épülnek, befolyásolhatja-e a német egység küszöbön álló megteremtésének az ügyét?

A fenti kérdésekre adandó válaszok keresése során felmerült: a szovjetek bekeményíthetnek, ami kihathat Magyarország energiaellátására és a Honvédség alkatrészellátására is. Az ellenérvek között hangsúlyosan jelent meg az is, hogy a nyugati nagyhatalmak nem támogatják a radikális magyar elgondolást. Ha Magyarország meggondolatlanul lép – hangzottak a nyugati érvek –, akkor megtorpanhatnak a Szovjetunióban kibontakozó változások, a gorbacsovi *peresztrojka* zátonyra futhat, ami miatt fennáll a visszarendeződés veszélye.

²⁹ Annus Antal vezérőrnagy kormány meghatalmazott a kivonulás tárgyában 1990. május 30-án készült előterjesztésének 1. számú melléklete: *Egyezmény a Magyar Köztársaság Kormánya és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének kormánya között a Magyar Köztársaság területén ideiglenesen tartózkodó szovjet csapatok kivonásáról*. Az Egyezményt 1990. március 10-én kézjeggyel látták el: Horn Gyula és Eduard Sevardnadze külügyminiszterek. HL KI 261/013/5.

³⁰ 90 szovjet helyőrségből – ezen belül 65 laktanyából – a kivonást 34 541 vasúti kocsin hajtották végre. A kivonuló közúti oszlopmenetek száma: 48. Kivonásra került: 100 380 szovjet állampolgár, ezen belül katonai állományú 44.668 fő. Főbb fegyverzet és technika eszköz összesen: 24 660 db, ezen belül 194 repülőgép, 138 helikopter, 19 684 kerekes jármű, 1143 lánctalpas jármű, 860 harckocsi, 1143 páncélozott harcjármű, 622 tüzérségi eszköz, 350 légvédelmi eszköz, 196 rakéta-indító állvány, 9747 egyéb technikai, továbbá 309 364 tonna anyagi eszköz. Forrás: Major Generál Imre Karácsony: Hungary. In: *The Great Withdrawal. Withdrawal of the Soviet – Russian Army from Central Europe 1990–1994*. Pozsony (Bratislava), Ministry of Defence of the Slovak Republic, 2005, 213–214. A tanulmány magyar változata a szerző birtokában.

³¹ Für Lajos: *A Varsói Szerződés végnapjai – magyar szemmel*. Budapest, Kairosz, 2003, 182.

Az idő sürgetett, dönteni kellett. A kilépés irányába az első lépést 1990. június 6–7-én a VSZ PTT ülésén Antall József miniszterelnök tette meg. Javaslatára a tanácskozás 2. napirendi pontja – *Véleménycsere a Varsói Szerződés keretein belül demokratizálódásról, az együttműködés korszerűsítéséről és átalakításáról* – az alábbiak szerint változott: *Véleménycsere a Varsói Szerződés jellege, funkciói és tevékenysége felülvizsgálatáról és esetleges gyökeres átalakításáról.*

A javaslat és a magyar miniszterelnök által ekkor elmondottak egyértelművé tették: a Varsói Szerződés, mint az európai szembenállás egyik maradványa, felülvizsgálatra szorul. A jelenlegi körülmények között értelmét veszítette a szerződés katonai szervezete, amely a magyar álláspont szerint mellőzhetővé válik, és – az egyoldalú lépések elkerülésével, egyeztetett tárgyalások eredményeként – kívánatos lehet a fokozatos, 1991 végéig történő felszámolása. Antall József szerint az erőfeszítéseket nem a Varsói Szerződés megreformálására, hanem az új, közös európai biztonsági és együttműködési struktúra létrehozására kell fordítani, így a tárgyalások eredményeként hatályon kívül kell helyezni azokat az elemeket, amelyek sértik a tagállamok szuverenitását. Antall József javasolta továbbá, hogy a PTT jelen ülésén döntsön „egy olyan nagyköveti különmegbízottakból álló, különleges kormánybizottság felállításáról, amely felülvizsgálja a Varsói Szerződés jellegét, funkcióit és működését [majd – H.M.] javaslatot tesz a PTT-nek a Varsói Szerződés

A szovjet delegáció tagjai (Eduard Sevardnadze külügyminiszter, Andrej Gromiko, a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa elnökségének elnöke, Mihail Gorbacsov, az SZKP főtitkára és Nyikolaj Rizskov, a Minisztertanács elnöke) a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének budapesti találkozóján, 1986 júniusában. Fotó: Fortepan / Szalay Zoltán, 198094-es fotó

felülvizsgálatáról, beleértve a katonai együttműködés és szerveinek fokozatos felszámolását, figyelembe véve az európai biztonsági és együttműködési folyamat fejlődését és követelményeit. [...] Magyar részről készek vagyunk Budapesten helyt adni a Politikai Tanácskozó Testület rendkívüli ülésének” – mondta a miniszterelnök, továbbá azt is felvetette, hogy a PTT ezzel összefüggésben hozott döntéseinek megvalósítása legkésőbb január 1-jével kezdődjék meg.³²

Antall József javaslatait a plenáris ülés elfogadta, és döntés született arról is, hogy a Kormány meghatalmazottak Ideiglenes Bizottsága első ülését 1990. július 15-ig Prágában tartsa meg, és a havonta más és más tagállamban megtartott ülésein elfogadott javaslatait október végéig terjessze a PTT elé. Egyetértésre jutottak abban is, hogy a testületet november végéig Budapesten

kell összehívni. Mihail Gorbacsov – az SZKP első embere – a magyar delegációval június 7-én folytatott megbeszélésen hangsúlyozta: „a Varsói Szerződés felülvizsgálatával egyetért, de annak elhamarkodott megszüntetésével semmiképpen nem”.³³

Für Lajos utólagos értékelése szerint szó nem volt arról, hogy ezen a megbeszélésen a szovjet vezetők – Gorbacsov, a miniszterelnök Nyikolaj Rizskov és a külügyminiszter Eduard Sevardnadze – buzgó egyetértéssel fogadták volna a magyar kormányfő javaslatait, de nem tanúsítottak mereven elutasító magatartást sem. A magyar küldöttség tagjai úgy érezték, az ügyben a frontáttörés megtörtént.³⁴ Ilyen előzmények után született meg a – demokratikus választásokat követően, 1990. május 2-án megalakult – magyar Országgyűlés döntése a Varsói Szerződés felmondásáról³⁵ 1990. június 26-án.

³² Részletek Antall József beszédéből. Idézi: *Uo.* 137–138.

³³ *Uo.* 141.

³⁴ *Uo.* 142.

³⁵ Az Országgyűlés 141/1990. számú határozata. A határozat szövegét idézi: *Uo.* 182–183.

Vásárhelyi Miklós, az SZDSZ országgyűlési képviselője az Ország-házban, 1990-ben. A Nagy Imre-kormány egykori sajtófőnöke indítványával az 1956. november 1-jei kormánynyilatkozathoz való visszatérés jogi alapját kívánta megerősíteni. Fotó: Fortepan / Szalay Zoltán, 138504-es fotó

A PTT ülésén történeteket, továbbá a kormány álláspontját a parlamenti vitában Katona Tamás, a Külügyminisztérium államtitkára a következőkben foglalta össze: „Nyilvánvaló, hogy számunkra az a kívánatos cél, hogy a katonai szervezet lehetőleg közös határozattal mielőbb szűnjék meg. Ha a tagállamok ragaszkodnak a katonai szervezet fenntartásához, akkor Magyarországnak az első dolga a Varsói Szerződésből való kiválás hosszú, tárgyalásos útján az, hogy a katonai szervezetet hagyja el, terveink szerint legkésőbb 1991 végéig. Nyilvánvaló, hogy a katonai szervezetből való kilépésnek is több fázisban, több lépésben kell megtörténnie, hiszen ez rendkívüli mértékben érinti összeurópai, nagyon üdvös folyamatokat. Úgy kell tehát ezt megtennünk, hogy lehetőleg ne veszélyeztessük a bécsi tárgyalásokat, lehetőleg

ne veszélyeztessük az eddig menetrend szerint folyó szovjet csapatkivonásokat Magyarországról, és figyelembe vegyük azokat a nehézségeket, amiket Európa egységén belül a német egység újra megteremtése jelent. Az is nyilvánvaló, hogy egy ilyen kilépés a Varsói Szerződésből Magyarországot könnyen egyfajta elszigetelt helyzetbe sodorhatja, és ez ellen védekezni kell. Hiszen tudjuk jól, a nagy államokat is nagyon fenyegeti az, hogyha elszigetelt helyzetbe kerülnek. [...] veszélyesnek tartanánk azt, ha most arra használnánk fel a jelenlegi politikai helyzetet, hogy a vasfüggönyt keletebbre toljuk, és a Szovjetuniót próbáljuk kirekeszteni Európából. A Szovjetunió elszigetelt helyzete is rendkívül veszélyes lehet Európára. És természetes, hogy a Kormány mindent megpróbál megtenni azért, hogy Magyarország a Varsói Szerződésből kiválva szintén ne kerüljön elszigetelt helyzetbe.”³⁶

A fenti célok sikeres megvalósítása érdekében – Katona Tamás szerint – a magyar kormány a katonai beavatkozás lehetőségének kizárása érdekében megkezdte a kétoldalú barátsági és kölcsönös segítségnyújtási szerződések felülvizsgálatát, Magyarország a VSZ keretében nem vesz részt és nem rendez hadgyakorlatot. „A kétoldalú tárgyalások mellett szeretnénk felhasználni azt a lehetőséget is, ami a regionális együttműködésekben rejlik, tehát mind az elképzelhető háromoldalú megállapodásokat, mind pedig azt a lehetőséget, amit az Alpok-Adria együttműködés jelent, tehát az ötoldalú kapcsolatokat is,

hogy ne fenyegetse az országot egyfajta Európán kívül maradás. Szeretnénk valamilyen kooperatív státust érni el Európában. (...) Az Országgyűlés határozati javaslatát, a külügyi bizottságét, a honvédelmi bizottságét már csak azért is elfogadásra ajánlom, mert a Kormány számára igenis egyfajta külön meghatalmazást jelent, hogy ebben a dologban nem pusztán a három kormánypárt természetes szolidaritására számíthat; és ez a magyar külpolitikában, a magyar biztonságpolitikában mindig szándékunk lesz: olyan politikát kívánunk folytatni, amely a Ház egészének, mind a hat pártnak az egyetértésével találkozik.”³⁷

Az 1990. június 26-i ülésen folytatott vita elején Vásárhelyi Miklós, a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) képviselője kijelentette, hogy „1956. november 4-én szöszegés és idegen intervenció” akadályozta meg, hogy a semlegesség kinyilvánítására, illetve a Varsói Szerződés felmondására vonatkozó nyilatkozat törvényerőre emelkedjék. Ezért Vásárhelyi az SZDSZ képviselőcsoportja nevében indítványozta: „az Országgyűlés állapítsa meg, hogy az 1956. november 1-jei nyilatkozat megsemmisítése külső kényszer hatására és törvénytelenül következett be”, és az indítvány második pontjaként javasolta, hogy az Országgyűlés „kérje fel a Magyar Köztársaság Kormányát, hogy a fentiek alapján kezdjen tárgyalást a Varsói Szerződés tagállamainak kormányaival a jog szerinti helyzet visszaállításáról” és „addig is, amíg az egyetértés megszületik”, az Országgyűlés kérje fel „a Magyar Köztársaság

³⁶ Katona Tamás: Felszólalás az Országgyűlés 17. ülésnapján, 1990. június 26. <http://www.parlament.hu/naplo34/017/0170012.html> (Utolsó letöltés: 2021. 02. 09.)

³⁷ Uo.

Kormányát, hogy szüneteltesse Magyarország részvételét a Varsói Szerződés katonai szervezetében”, „kezdjen tárgyalásokat a Varsói Szerződés tagállamaival a kétoldalú, úgynevezett barátsági és kölcsönös segélynyújtási szerződések felülvizsgálatáról”.³⁸

A Külügyi Bizottság alelnöke – Hegedűs István – javaslata szerint a tárgyalások hivatkozási alapja a bécsi konvenció 62. cikkelyére változott.³⁹ „Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a bizottság bármilyen formában is más állásponton lenne az eredeti, 1956-os Nagy Imre-féle kormánynyilatkozatról, csak annyit jelent, hogy nemzetközi jogi szempontból jobb és szerencsésebb hivatkozási alapot találtunk.” Hegedűs István továbbá hangsúlyozta, hogy az indítványozott hatpárti közös álláspontban „szó sincsen egyoldalú kilépési szándékról, a határozati javaslat egyértelműen tárgyalásos úton kívánja a kormányzattól, hogy a Varsói Szerződésből való kilépésünket végigvigye”. Így a határozati javaslatban is rögzített módon „valamennyi, a Varsói Szerződésben részt vevő tagállammal kívánatos, hogy a kormányzat tárgyalásokat folytasson a Varsói Szerződésből való kilépésünkről [...] a szöveg szerint a kormány a

tárgyalások során első lépésként tűzné ki célul Magyarország részvételének szüneteltetését a Varsói Szerződés katonai szervezetében”.

Mint mondta, a kormányzat a kormányprogramban, illetve a moszkvai tárgyalásokon részben magáévá tette már ezeket az elemeket, amelyek most az országgyűlési határozati indítványban is szerepelnek. A kormányzat hat párt felkérésének tesz eleget, amikor a Varsói Szerződésből való kilépésről tárgyal. A kormányzatnak gondoskodnia kell a magyar érdekek érvényesítéséről.⁴⁰

Érdekességként meg kell említenem az SZDSZ-es Mócs József véleményét is. „Teljességgel abszurdum lenne a jövőben – mondta –, hogy, miközben a fejlett nyugati országok demokratikus intézményeit építgetjük, tőlük segítséget kérünk és várunk, a jövőben egy Varsói Szerződés tagjaként ezeknek az országoknak a megtámadását gyakoroljuk a hadgyakorlatokon...”.⁴¹

Horn Gyula, a Magyar Szocialista Párt képviselője is egyetértett mindazzal, ami a moszkvai csúcson történt. A kormány

„kezdeményezett, méghozzá oly módon, hogy a kezdeményezéssel nem okozott elviselhetetlen feszültségeket. Ugyanakkor az is tény, hogy a magyar Kormány így is egyedül maradt Moszkvában az álláspontjával. Ha figyelembe vesszük a többi tagállam véleményét, álláspontját, amit Moszkvában kifejtettek, egyértelmű, egyetértenek azzal, hogy korszerűsíteni kell, át kell alakítani a Varsói Szerződést, viszont senki sem támogat valamiféle elhamarkodott döntést – például egy olyan lépést, amely a Varsói Szerződés idő előtti vagy azonnali fölszámolását célozná. [...] Olyan kilépést kell végrehajtanunk tehát – és ezt ténylegesen támogatja a külügyi bizottság –, amely nem okoz károkat a nemzet érdekeinek és az enyhülési folyamatnak, s nem teremt egyfajta fenyegetettséget az ország számára, különösen, ha figyelembe vesszük az egynéhány szomszédunkban mutatkozó feszültségeket és magyarellenes kirohanásokat.” Horn Gyula többek között rendkívül fontosnak tartotta, hogy a kormány kezdjen mielőbb tárgyalásokat Magyarország biztonságának a garantálására, mert ez „többek között feltétele annak is, hogy Magyarország csatlakozhasson

³⁸ Vásárhelyi Miklós: Felszólalás az Országgyűlés 17. ülésnapján, 1990. június 26. <http://www.parlament.hu/naplo34/017/0170004.html> (Utolsó letöltés: 2021. 02. 09.)

³⁹ A Bécsi Egyezmény 62. cikkének 1. bekezdése előírja, hogy: „1. A szerződés megkötésének idejében fennállott körülményeknek a részes felek által előre nem látott alapvető megváltozására, mint a szerződés megszűnésének vagy az abból való kilépésnek az okára nem lehet hivatkozni, kivéve, ha: a) ezeknek a körülményeknek a fennállása lényeges alapul szolgált ahhoz, hogy a részes felek a szerződést magukra nézve kötelező hatályúnak ismerjék el; b) a változás hatására gyökeresen átalakul a szerződés alapján még teljesítendő kötelezettségek mértéke. (...) 3. Ha a részes fél az előző bekezdések alapján a körülmények alapvető megváltozására, mint a szerződés megszűnésének vagy az abból való kilépésnek az okára hivatkozhat, a megváltozásra, mint a szerződés alkalmazása felfüggesztésének okára is hivatkozhat.” 1987. évi 12. törvényerejű rendelet <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=98700012.TVR> (Utolsó letöltés: 2021. 05. 20.)

⁴⁰ Hegedűs István: Felszólalás az Országgyűlés 17. ülésnapján, 1990. június 26. <http://www.parlament.hu/naplo34/017/0170006.html> (Utolsó letöltés: 2021. 02. 09.)

⁴¹ Mócs József: Felszólalás az Országgyűlés 17. ülésnapján, 1990. június 26. <http://www.parlament.hu/naplo34/017/0170010.html> (Utolsó letöltés: 2021. 02. 09.)

a nyugat-európai integrációs szervezetekhez”.⁴²

A vitát követően a kilépés szándékának kinyilvánításán túl az Országgyűlés a határozatában a következő feladatokat rögzítette: A Magyar Köztársaság kormánya a Bécsi Konvenció 62. cikkelye alapján a történelmi szerződéskötés körülményeinek alapvető változására hivatkozva, valamennyi tagállammal egyetértésre jutva kezdjen tárgyalásokat a Varsói Szerződésből való kilépésről. A folyamat első lépéseként Magyarország részvételét szüneteltetni kell a katonai szervezetben, a Honvédség ennek megfelelően ne vegyen részt közös gyakorlatokon, és a VSZ csapatai az ország területén ne tartsanak hadgyakorlatot. Második lépésként a VSZ tagállamaival tárgyalásokat kell folytatni a kétoldalú barátsági és kölcsönös segítségnyújtási szerződések felülvizsgálatáról, amelyekből e tárgyalások eredményeként törölni kell mindazt, ami katonai beavatkozásra ad felhatalmazást, vagy más módon sérti Magyarország szuverenitását.

A határozatot, amelyben az Országgyűlés állást foglalt, hogy a Magyar Köztársaság békében és barátságban kíván élni valamennyi szomszédjával, és területéről harmadik állam elleni támadást senki sem indíthat, 1990. július 3-án hirdették ki.

A KORMÁNYMEGHATALMAZOTTI IDEIGLENES BIZOTTSÁG TEVÉKENYSÉGE

A magyar kormánymeghatalmazotti bizottság – amelynek vezetője nagyköveti státuszban Kupper V. Béla – tevékenysége a miniszterelnök által jóváhagyott mandátum szerint a tárgyalásokon arra irányult, hogy első lépésként törekedni kell a VSZ katonai szervezetének együttes határozattal történő felszámolására. Ha a VSZ felosztatására tett kísérlet nem járna sikerrel, akkor 1991. december 31-ig Magyarországnak úgy kell kiválnia a katonai szervezetből, hogy ezzel ne zavarja a bécsi tárgyalások menetét, ne veszélyeztesse a szovjet csapatkivonások befejezését és a német újraegyesítés folyamatát. „Törekedni kell arra, hogy a tárgyalások során ne maradjunk egyedül!” – olvasható a magyar delegátus részére adott instrukciók között.⁴³ A VSZ fokozatos felszámolásának, illetve a katonai szervezetekből történő kiválásnak a folyamatát – az 1990. július-augusztus hónapban elkészült magyar tervezet szerint – három időszakra bontották.

Az első szakaszban – a kiválás előkészítése céljából – szabályozni kell a katonai szervezetekben való magyar részvétel tartalmát. Így küldöttségeink – a VSZ katonai szervezetének felszámolása céljából, illetve a haditechnikai ellátás kérdéseit vizsgáló – tárgyalásokon csak konzultációs jelleggel vesznek részt. Magyarország a VSZ közös hadgyakorlatairól távol marad. A PTT novemberi – budapesti – ülését követően a Honvédelmi Minisztérium központi

harcálláspontját kivonjuk a szövetség riasztási rendszeréből, kezdeményezzük a képviselőcsoportok létszámának a csökkentését, és hatályát veszítettnek tekintünk minden beszámolási és jelentési kötelezettséget.

A második – 1991. január 1. és június 30. közötti – időszakban megkezdődik a Magyar Honvédség kiválásának folyamata, melynek részeként már január 1-jén megszüntetjük a magyar csapatok EFE alárendeltségű vezénylését, hatályon kívül helyezzük a közös hadművelleti tervek, továbbá a hadszíntér-előkészítésre és a közös hadászati készletekre vállalt kötelezettségeket. Magyarország kezdeményezi az EFE Főparancsnok képviselőcsoportjának a visszahívását, ezzel párhuzamosan minimálisra csökkenti az EFE törzsbe vezényelt tisztek számát. A VSZ egységes légvédelmi rendszerében a tevékenységet a kölcsönös rádiótechnikai tájékoztatásra korlátozzuk, Magyarország kizárólag a leszerelés és a fegyverzetkorlátozás témakörében fogad be, illetve rendez katonai tanácskozásokat, tárgyalásokat, de aktívan részt vesz a VSZ felszámolására irányuló munkában. Kezdeményezzük kétoldalú katonai egyezmények megkötését a VSZ tagállamaival, valamint a szomszédos semleges és el nem kötelezett országok haderejével, továbbá kétoldalú bizalomgerjesztő kapcsolatok kialakítására törekszünk a NATO-tagállamok hadseregeivel.

A kiválási folyamat harmadik – 1991. június 30-tól december 31-ig tartó – befejező szakaszában visszahívjuk a magyar

⁴² Horn Gyula: Felszólalás az Országgyűlés 17. ülésnapján, 1990. június 26. <http://www.parlament.hu/naplo34/017/0170020.html> (Utolsó letöltés: 2021. február 09.)

⁴³ HL KI 1/20/330/01/8. - HM. SZT. 00110/2/1991. 3.

összekötő csoportot, ehelyett Magyarország megfigyelőket küld a VSZ és a NATO törzsébe, illetve – ha megalakul – a VSZ Katonai Konzultációs Csoportjába. A kilépés hivatalos bejelentését megelőzően Magyarország hatályon kívül helyez minden, a VSZ-ben való részvételt szabályozó határozványt. A tervezet elkészítői kíváncsiak tartották, hogy erre az időpontra Magyarország a biztonságát szavatoló kétoldalú megállapodást kössön minden szomszédos ország hadseregével.

AZ ELSŐ TANÁCSKOZÁS PRÁGÁBAN⁴⁴

A tagállamok Kormány meghatalmazotti Ideiglenes Bizottságai első ülését 1990. július 15-e és 17-e között Prágában rendezték. A magyar küldöttség az ülést követően értékelte az első forduló tapasztalatait. A jelentős nézetkülönbségek ellenére előrelépés volt, hogy a politikai szervek – a többség törekvései szerint – konzultációs fórumként működnének tovább. Lényeges eredmény az is, hogy a Leszerelési Különbizottság (LKB) – melynek funkciója a leszerelési megállapodások végrehajtásának a „tematikájával” bővült – mint konzultatív szerv megerősítést nyert.

Ezzel ellentétben a magyar küldöttségnek a VSZ katonai szerveinek és a katonai együttműködésnek 1991. december 31-ig közös döntéssel történő megszüntetésére vonatkozó javaslatát nem fogadták el, ezt a törekvést a szovjet delegáció ellen-tervezet benyújtásával hátrította

el. A magyar álláspont szerint az előrelépés lehetőségét erősíthette, hogy a szovjet küldöttség a katonai struktúra átalakítására vonatkozó tervébe bekerült az EFE Egyesített Parancsnoksága és a katonai szervezet megszüntetésére vonatkozó javaslat. Azt viszont a magyar küldöttség nem tartotta szerencsésnek, hogy a csehszlovákok új szervek kialakítására tett javaslatukkal – a szovjet és bolgár pozíciókat erősítve – a meglévő struktúráról elterelték a figyelmet.

A magyar küldöttség – a tárgyalásokról készült összefoglalóban – mindezt azzal egészítette ki, hogy a plenáris üléseken elhangzottak, továbbá a résztvevőkkel folytatott „informális” megbeszélések tapasztalatai szerint a tagországok többsége abban érdekelt, hogy a „VSZ katonai struktúrájának gyökeres átalakítása és leépítése után is fennmaradjon az együttműködésben egy olyan konzultációs mechanizmus, amelynek lényeges része maradna a katonai bizottság...”. Több tagország a légvédelmi rendszer egyes elemeinek, illetve – elsősorban az alkatrészellátás biztosítása érdekében – a haditechnikai együttműködés fenntartásában volt érdekelt.

Az egyes delegációk helytelenítették, hogy Magyarország a kilépési szándéka ellenére a „felülvizsgálati és átalakítási erőfeszítésekben részt vesz”. Az ezzel kapcsolatos megbeszéléseken a magyar delegáció hangsúlyozta, hogy a katonai szervekből való magyar kilépés 1991 végi dátuma elegendő időt biztosít az egész

katonai struktúra fokozatos és tervszerű felszámolására, s ez az időhatár a többiek számára is reális lehet.

Nagy eredménynek számított, hogy a magyar küldöttség következetes álláspontja ellenére sem szigetelődött el, illetve egyes kérdésekben a lengyel és a csehszlovák delegátusokkal együttműködést alakított ki. Ennek jövőbeli erősítését kíváncsiak is tartotta a magyar küldöttség, ezért Kupper V. Béla nagykövet a lengyel és a csehszlovák delegátusok vezetőinek azt javasolta, hogy a szeptemberi berlini tárgyalások előtt – az álláspontok közelítése céljából – Budapesten konzultáljanak.⁴⁵

AZ ELSŐ EGYEZTETŐ KONZULTÁCIÓ BUDAPESTEN⁴⁶

A prágai ülésen javasolt konzultációra 1990. augusztus 16-án került sor Budapesten, amelyen világos képet akartunk kapni a Lengyelország és Csehszlovákia VSZ-el kapcsolatos álláspontjáról, illetve – Kupper V. Béla feljegyzésében olvashatóan – közvetlen célként fogalmazódott meg az is, hogy a lengyel féllel közösen elérjük, hogy a csehszlovákok a katonai struktúrák átmentését jelentő javaslatukat visszavonják. Nem titkolt célunk volt az is, hogy partnereink felfogását maximálisan közelítsük a magyar állásponthoz, lehetőség szerint ezzel elérve azt, hogy a következő tárgyalási fordulón a három delegáció közös platform alapján, összehangoltan tevékenykedjék.

⁴⁴ Kupper V. Béla: *Jelentés a Kormány meghatalmazottak Ideiglenes VSZ bizottságai első üléséről* (Prága, 1990. 07. 15–17.). (1990. 07. 19.). HL KI 1/20/330/01/8. – 002303/9., KÜM, 00110/3/1991 HM. 65–72.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Kupper V. Béla: *Feljegyzés a magyar–lengyel–csehszlovák kormány meghatalmazotti konzultációról*. (Budapest, 1990. 08. 16.). (1990. 08. 22.). HL KI 1/20/330/01/8. – 002333/9. KÜM, 0026/4/1990 HM 56–64.

A megbeszélések, a véleménycsere eredményeként a delegációk álláspontja közeledett, így a küldöttségek vezetőinek szintjén az alábbi előzetes megegyezések születtek:

- a bizottság munkája csak a VSZ felülvizsgálatára korlátozódjék;

- a VSZ katonai szervezete felszámolásának idejét meg kell határozni – lehetséges időpontok 1991. december 31., 1992. január 1., kompromisszumként 1992 márciusa, a helsinki II. konferencia megkezdésének napja;

- szándék szinten fogalmazódott meg, hogy a meglévő katonai struktúrák teljes lebontásáig – egyben azok felváltására – konzultatív katonai fórumot állítsanak fel;

- a VSZ és a NATO, mint tömbök közötti kapcsolatok kizárólagosságának, illetve a PTT döntéshozói funkciókkal történő felruházásának az elutasítása;

- a Külügyminiszterek Bizottságát szüntessék meg, helyét a PTT vegye át, amelynek ülésein a tagországok kétévenként államfői, vagy miniszterelnöki, évenként egyszer külügyminiszteri szinten képviseltessék magukat;

- a VSZ Főtitkára jogkörének szovjetek által javasolt bővítését nem tartják indokoltnak.

A küldöttségek megbeszélésén körvonalazódott álláspont szerint a PTT és a Leszerelési Különbizottság kizárólagos konzultációs tevékenységét az európai leszerelés lehetőségeinek

áttekintése mellett az európai biztonság katonai aspektusainak figyelemmel kísérésére is kívánatos kiterjeszteni, továbbá kiküszöbölendő, hogy katonai vonalon a politikai vezetés megkerülésével megkíséreljenek döntéseket hozni a fenti kérdésekben. Hosszas véleménycsere után egységes előzetes álláspont alakult ki a VSZ PTT kiegészítőszerveként esetleg fennmaradó egyetlen katonai szerv, a Katonai Konzultációs Csoport (KKCS) lehetséges alábbi feladatairól:

- Konzultáció a haditechnikai együttműködés kérdéseiről.

- Tapasztalatcsere a csapatok felkészítésének és kiképzésének problémáiról.

- Konzultáció az európai leszerelés katonai-technikai aspektusairól.

- A jelenlegi közös katonai szervek és struktúrák fokozatos lebontásával kapcsolatos technikai és pénzügyi kérdések áttekintése, beleértve azok jogi formába öntését.

- Tapasztalatcsere az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBEÉ) többi országával fenntartott katonai kapcsolatokról.

A közös álláspont szerint a KKCS, amelybe a tagállamok maximum 12 főt – katonákat és polgári személyeket vegyesen – delegálhatnak, általában kéthavonta a szervező tagország által összeállított napirend alapján, a levezető elnököt rotációs rendszerben váltva üléseznek. A csoport a PTT tervezett novemberi ülését követően azonnal megkezdene

tevékenységét, és a végzett munkáról a PTT-nek és a Leszerelési Különbizottságnak (LKB) jelent. A három ország nagykövetei kívánatosnak tartották, hogy a katonai szervezetek felszámolásának menetrendjét, illetve a pénzügyi számvetést (egészen a feloszlatásig) a PTT megbízása alapján az EFE törzs állítsa össze. A lengyel és csehszlovák küldöttek fő vonalakban egyetértettek a magyarok által összeállított menetrenddel, és vállalták, hogy országaik vezetésének a támogatásra vonatkozó javaslatot tesznek. Végezetül a nagykövek megállapodtak abban, hogy közvetlenül a berlini ülés előtt – tehát szeptember 3-án –, a közös álláspont véglegesítése céljából, a lengyelek előterjesztése alapján a magyar követség épületében újabb megbeszélést tartanak.

A magyar küldöttséget vezető Kupper V. Béla összegzése szerint „noha mind a lengyel, mind a csehszlovák álláspont bizonytalansági elemeket hordoz és képlékeny, felfogásuk közeledett és tovább közelíthető álláspontunkhoz. [...] Bebizonyosodott ugyanakkor az is, hogy mind csehszlovák, mind lengyel részről – ideiglenes és konzultatív jelleggel – igényt tartanak egy laza katonai együttműködési szervre, mindenekelőtt haditechnikai és a leszerelés-technikai megfontolásokból. [...] Közös értékelés szerint a maximalista szovjet és az azt támogató bolgár pozíció megváltoztatása nehéznek ígérkezik. Egy szoros magyar-lengyel-csehszlovák együttműködés azonban döntő lesz a VSZ sorsát, jövőjét illetően.”⁴⁷

SZÓFIA – A KORMÁNYMEGHATALMAZOTTI BIZOTTSÁGOK MÁSODIK ÜLÉSE⁴⁸

Az NDK kiválása miatt a VSZ felülvizsgálatával megbízott Kormánymeghatalmazotti Ideiglenes Bizottság 2. ülését – 1990. szeptember 17-e és 20-a között – Szófiában tartották.⁴⁹ A tárgyalások előestéjén a magyarok által készített előterjesztést a lengyel és csehszlovák küldöttséggel véglegesítették. A tárgyaló felek továbbra sem jutottak egyetértésre a katonai szervezet megszüntetésnek időpontjában. A csehszlovákok 1991. december 1-je helyett 1992 márciusához ragaszkodtak, a lengyelek viszont jelezték, hogy nekik bármelyik időpont megfelel. Sikertelen közös álláspontot kialakítani abban, hogy az EFE állandó vezető szervei 1991. július 1-jével megszűnjenek, és az EFE működésére vonatkozó

határozatokat hatályon kívül helyezték.

A három ország – a „hármak” – közös javaslatát a szeptember 17-i plenáris ülésen küldöttségünk azzal terjesztette be, hogy a Magyar Köztársaság elhatározott szándéka, hogy a VSZ katonai szervezetét legkésőbb 1991. december 31-ig elhagyja. „Javaslataink meglepetést keltettek, váratlanul érték a többi delegációt, különösen pedig a szovjetet, amely a prágai pozíció továbbfejlesztésére készült” – olvasható a jelentésben.

Prágához képest új volt, hogy a „hármak” a konkrét közeli időponthoz kötötték a VSZ katonai szervezetének felszámolását, a PTT és az LKB jogosítványait kizárólag a konzultációkra korlátozták, valamennyi szerv működésének kiiktatását kezdeményezték, s „csupán egy

laza, rotációs elven, szigorúan konzultációs jelleggel, időszakosan működő katonai konzultációs fórum felállítására láttak lehetőséget”. Ezzel a javaslattal a csehszlovák küldöttség prágai álláspontja – „a fő katonai struktúrák fennmaradnak” – érvényét veszítette.

Kupper V. Béla a Szófiában történeteket összegezve megállapította: mandátuma szerint a magyar küldöttség elérte, hogy „a Varsói Szerződés felülvizsgálatáról, illetve lehetséges gyökeres átalakításáról folyó tárgyalás keretében érvényesítsük a VSZ katonai szervezetének elhagyására vonatkozó koncepciókat, elérjük a tagállamok egyetértését ahhoz, hogy a katonai szervezet – a tervezett magyar kilépés határidejénél fél évvel korábban – 1991. július 1-jével megszűnjön. Ez az időpont egybeesik a szovjet csapatok

⁴⁸ *Jelentés a VSZ felülvizsgálatával megbízott Kormánymeghatalmazotti Ideiglenes Bizottsága 2. üléséről.* (Szófia, 1990. szeptember 17–20.). (1990. 09. 27.) Az ülésen a magyar tárgyaló küldöttség tagjai voltak: Kupper V. Béla nagyjövet, Kondor Lajos vezérőrnagy, Tömösváry Zsigmond ezredes, Szücs László KÜM főelőadó, tagok. HL KI 1/20/330/01/8. 002686/1/ 1990 KÜM, 00222/1990. HM 30–37.

⁴⁹ Az ülést megelőzően rendezték meg az Egyesített Fegyveres Erők Katona Tanácsának soros ülését. Für Lajos honvédelmi miniszter a magyar delegáció mandátumát – a Miniszterelnökkel egyetértésben – a következőkben határozta meg: 1. A MH képviselői az EFE KT 42. ülésén konzultatív jelleggel vesznek részt. 2. Felszólalásaikban fejezzék ki: „...a Magyar Honvédségben megkezdődött önálló nemzetvédelem érdekében történő átalakítás; következetesen végrehajtjuk az Országgyűlés határozatát, hogy 1991 végéig kiváljunk a szövetség katonai szervezetéből, ugyanakkor úgy véljük, hogy az európai biztonsági és együttműködési rendszer kialakítását nagyban elősegítené, ha a Varsói Szerződés feloszlata katonai szervezeteit (lehetőleg 1992-ig); a szövetségből való kilépésünkkel párhuzamosan kezdeményezni fogjuk valamennyi tagállammal kétoldalú katonai együttműködés kialakítását a teljes egyenlőség és a kölcsönös bizalom alapján; a Szövetségből történő kiválásunkig továbbra is részt veszünk az Egyesített Fegyveres Erők munkájában, részvételünk jellegét azonban a novemberi budapesti PTT ülés határozataitól függően, később alakítjuk ki”. 3. Az 1991. évi közös rendezvénytervet azzal a megjegyzéssel írják alá, hogy „A magyar küldöttség a *Jegyzőkönyvet*, mint ajánlást (dátum) átvette, álláspontját a Magyar Köztársaság kormányának történeti jelentést követően írásban fogja az EFE főparancsnokságának, illetve a tagállamoknak megküldeni”. Magyar helyszínen csak az európai bizalom erősítésével, leszereléssel, vagy az együttműködési és biztonsági rendszer létrehozásával, illetve a VSZ katonai szervezetének felszámolásával kapcsolatos rendezvényt lehet betervezni. 4. Az EFE korszerűsítésére, vagy fejlesztésére (átalakítására) vonatkozó mindennemű nyilatkozat kiadásától vagy aláírásától el kell zárkózni. Az egységes légvédelmi rendszer keretében 1991. június 30-ig, a szovjet csapatkivonás befejezéséig a kölcsönös rádiótechnikai tájékoztatást fenntartjuk. „A továbbiakra vonatkozóan mutassunk készséget kétoldalú egyezmények megkötésére, amelyek a légvédelmi csapatok együttműködését lehetővé teszik.” 5. Az 1991. évi költségvetéshez a PTT novemberi ülésétől függően részvételünk arányában járunk hozzá. 6. A leszerelés, az európai biztonsági és együttműködési rendszer létrehozása, a széleskörű, kétoldalú katonai kapcsolatok kialakításának kérdésében mutassuk a legnagyobb készséget. A VSZ és a NATO kapcsolatait érintően ne foglaljunk állást (a hangsúlyt itt is az államok kétoldalú kapcsolatára helyezték.). Für Lajos a fentiekben túl kéri, hogy az EFE KT soros – 42. – ülésén a Magyar Honvédséget az MHVK Hadművelési Csoportfőnök vezetésével a napirendnek megfelelő szakmai összetételű küldöttség képviselje. Für Lajos: *Levél Lőrincz Kálmánnak.* (1990. 09. 10.) HL KI 1/20/330/01/8. 0045/3/1990. HM 10–11.

Legénységi étkeзде és konyha az elhagyott veszprémi Jutasi úti, egykori szovjet katonai bázison. Fotó: Fortepan / Erdei Katalin, 76163-es fotó

Magyarországról történő kivonásának határidejével.”⁵⁰

Az áttörés sikeresen megtörtént. Valamennyi delegáció elfogadta, hogy 1990. december 1-jével megszűnik a Külügyminiszteri Bizottság, a Honvédelmi Miniszteri Bizottság, a Katonai Tudományos-Technikai Tanács, a Sokoldalú Kölcsönös Folyamatos Tájékoztatási Csoport, valamint a korábban létrehozott szakértői csoportok. Érvényüket veszítik a VSZ Egyesített Fegyveres Erőiről és az Egyesített parancsnokságról szóló (béke) *Szervi Határozvány* azon részei, amelyek az EFE állományába kijelölt csapatokra (erőkre) és azok irányítására vonatkoznak, az Egyesített Fegyveres Erőkről és vezető szerveiről szóló *Háborús Határozvány*, valamint a fenti szervekre vonatkozó határozatok és normatív dokumentumok.

Ezzel egyidejűleg megkezdődik az EFE vezető szervei fokozatos felszámolásának előkészítése és végrehajtása.

„KÖZJÁTÉK” A HONVÉDELMI MINISZTERIUMBAN”⁵¹

„Hogyan gondolják Önök kilépésüket a Varsói Szerződésből, milyen sorrendben?” – tette fel a kérdést 1990. október 12-én Für Lajos honvédelmi miniszternek Pjotr Georgievics Lushev hadseregtábornok, az EFE főparancsnoka. A szovjetek által kezdeményezett „megbeszélésen” – a tárgyalásról készült jegyzőkönyv⁵² tanúsága szerint inkább számonkérésen – a főparancsnok többek között nemtetszésének adott hangot amiatt, hogy „a magyarok nem vesznek részt a közös gyakorlatokon, az EFE Főparancsnok képviselőjét nem engedik a magyar csapatokhoz

annak ellenére, hogy a Varsói Szerződés létezik, Egyesített Parancsnokság van, ugyanakkor mi [a szovjetek – H. M.] semmilyen megkülönböztetést nem teszünk az Önök [a magyarok – H. M.] képviselőivel”. Mindezt Vlagyimir Nyikolajevics Lobov hadseregtábornok – az EFE törzsfőnöke – azzal a követeléssel egészítette ki, hogy Magyarországnak a kilépési szándéka ellenére be kell tartania a VSZ Egyezmény előírásait, az EFE-t nem számolták fel, tehát az érvényben lévő terveket végre kell hajtani.

Für Lajos 2003-ban a találkozásra emlékezve a következőket írta: „Majdnem biztos vagyok benne, hogy a kitüntető figyelem csak minket vett – még egyszer és utoljára – célba. Érthető, hogy a »katonai roham«, egy utolsó nagy erőfeszítéssel, csak bennünket akart volna megtörni. [...] Elkéstek. A kísérlet nem sikerült.”⁵³

Für Lajos a tárgyaláson az EFE vezetőinek kérdéseire, észrevételeire – követeléseire – reagálva hangsúlyozta: „A Varsói Szerződést valóban a kormányok hozták létre, közöttük a Magyar Kormány [...] [De a – H. M.] mai Magyar Kormány soha nem tette magáévá a Varsói Szerződést, mert a demokratikusan választott Országgyűlés így döntött. Ennek ellenére nem léptünk ki egyoldalúan, hanem bejelentettük kilépési szándékunkat és azt, hogy erről tárgyalásokat akarunk folytatni. Ezért nem veszünk részt

⁵⁰ *Jelentés a VSZ felülvizsgálatával megbízott Kormány meghatalmazotti Ideiglenes Bizottság 2. üléséről... i. m. 1990, 36–37.*

⁵¹ A megbeszélésen részt vettek: Für Lajos honvédelmi miniszter; Annus Antal altábornagy, a HM közigazgatási államtitkára; Lőrincz Kálmán altábornagy, a Honvédség Parancsnoka; Borsits László altábornagy, vezérkari főnök; Kondor Lajos vezérőrnagy, a HM Kabinet titkára; Széles Róbert, az EFE FŐPK magyar helyettese; Tömösváry Zsigmond ezredes, tolmács. Szovjet részről: P. G. Lushev hadseregtábornok, az EFE főparancsnoka; V. Ny. Lobov hadseregtábornok, az EFE törzsfőnöke; Sz. M. Ivanov altábornagy, az EFE hadműveleti csoportfőnöke, törzsfőnök-helyettes. *Feljegyzés a honvédelmi miniszter és a VSZ EFE főparancsnoka megbeszéléséről.* (Budapest, 1990. október 12. 09.00–10.15-ig). HL KI 1/20/330/01/8. 00268 MK HM 22–28.

⁵² *Uo.*

⁵³ Für *i. m.* 2003, 204.

a közös gyakorlatokon, továbbá anyagi okok miatt. [...] mivel a belépés önkéntes volt, ennek megfelelően a kilépés is önkéntes és ezt ebben az esetben el kell fogadni. Ezt a szándékunkat a Honvédelmi Miniszteri Bizottság moszkvai és berlini ülésén is határozottan kijelentettem.”⁵⁴

Lushev ezen a megbeszélésen „úgy tett” – értékeli később a történeteket Für Lajos –, „mintha addig soha senki nem mondta volna el neki és társainak, mintha soha semmiféle jelentést nem olvasott volna a magyarok (majd a többi tagország) ebbéli [a kilépésre vonatkozó – H.M.] szándékáról, pontos, dátumokhoz kötött elgondolásairól. Mintha arról sem hallott-olvasott volna soha, amit egy hónappal korábban, már nem csak négy tagország fogadott el, de maga a szovjet fél is bejelentett Szófiában.”⁵⁵

Für Lajos a tárgyalás végén fontosnak tartotta hangsúlyozni: „A régi kötelékeket mindig nehéz oldani. Ez okoz néha feszültségeket is. Nem elszakadni akarunk, hanem új kapcsolatot kialakítani, mivel a régi kapcsolat nem volt felhőtlen.” Távozóban Lushev erre azt válaszolta, hogy a két ország viszonyának jó és rossz oldalait kölcsönösen látják, de reméli, hogy a nézeteltéréseket kölcsönösen megoldják. Ezzel a Varsói Szerződés Egyesített Főparancsnoksága és a magyar honvédelmi vezetés utolsó hivatalos tárgyalása véget ért.

A HARMADIK ÜLÉS VARSÓBAN⁵⁶

A Kormány meghatalmazotti Bizottságok 3. ülését – magyar kérésre, a tervezettől eltérően – nem Budapesten, hanem 1990. október 22–23-án Varsóban tartották. A magyar álláspont szerint a Varsóban megrendezett ülés feladata a PTT elé kerülő dokumentumok még nyitott kérdéseinek megoldása volt, illetve döntést kellett hozni a VSZ katonai szervezetei felszámolásának feladatairól, sorrendjéről és módszeréről.

Varsóba a magyar delegáció új elképzelésekkel és szövegjavaslatokkal érkezett. A csehszlovák és lengyel küldöttség az előzetes egyeztetéseken támogatta a magyar törekvéseket.⁵⁷ A kétnapos intenzív tárgyalás – a Katonai Konzultációs Csoport hatáskörének meghatározása kivételével – sikeres volt, így a véglegesített dokumentum egyetlen nyitott kérdés kivételével jóváhagyásra kész állapotban kerülhetett a PTT elé.

A szófiai állásponthez képest jelentősebb változtatások a következő kérdésekben és területeken születtek:

- A katonai struktúra lebontásának kezdete – a PTT ülésének elhalasztására tett szovjet igényeknek megfelelően – 1990. december 1-jéről 1991. január 1-jére módosult, de a felszámolás határideje változatlanul július 1-je maradt.

- 1991. január 1-jétől hatályát veszíti a VSZ egységes légvédelmi rendszeréről szóló (békeidejű) *Határozvány*, úgy, hogy az ezzel kapcsolatos technikai kérdéseket 1991. július 1-jéig rendezni kell.

- A dokumentumtervezetből a VSZ jellegére és minősítésére vonatkozó – a magyarok számára elfogadhatatlan – pozitív politikai elemeket kiiktatták.

- Két politikai konzultációs szervezet marad meg. A PTT a biztonsági érdekek közös aspektusainak megvitatására szolgál, az LKB – az évi egy-egy legfelsőbb, illetve külügyminiszteri szintű ülésén – elsősorban a leszereléssel és az új európai biztonsági struktúrák létrehozásával kapcsolatos kérdéseket vitatja meg. A szervezetek konzultatív jellege kizárja a nemzetek feletti döntéshozatalt. Közös álláspont kidolgozására csak a teljes konszenzus megléte esetén kerülhet sor.

- Sikertült kivonni a PTT hatásköréből az általános politikai és külpolitikai kérdéseket, így gyakorlatilag megszűnt a minden részletre kiterjedő külpolitikai konzultációs és egyeztetési kötelezettség.

- A katonai konzultációs szervre vonatkozóan a magyar és lengyel egyetértés ellenére a csehszlovák küldöttség – Csehszlovákia „komoly pénzügyi követeléseinek érvényesítése érdekében” – azt az álláspontot képviselte, hogy a kétoldalú tárgyalások mellett szükség van egy multilaterális bizottságra is.

⁵⁴ Feljegyzés a honvédelmi miniszter és a VSZ EFE főparancsnoka megbeszéléséről... i. m. 1990, 22–28.

⁵⁵ Für i. m. 2003, 205.

⁵⁶ Az ülésen magyar részről részt vettek: Hajogató József, Szűcs László és Bács Zoltán (Külügyminisztérium), Kondor Lajos vezérőrnagy és Tömösváry Zsigmond ezredes (HM). dr. Körmendy István: *Jelentés a VSZ felülvizsgálatával megbízott Kormány meghatalmazotti Ideiglenes Bizottsága 3. üléséről. (Varsó, 1990. 10. 22–23.)*, HL KI 1/20/330/01/8. 002686/6/1990. 46–55.

⁵⁷ Uo.

12⁵⁰ Ft

KURIR

111-1237

1991. február 26. kedd

MINT KÉS A VAJBAN, DE MEDDIG?

Meddig fog tartani a világtörténelem legnagyobb érték bevetésével záró szovjetföldi csatáját? Ez a kérdés foglalkoztatja a világot az orkánra vált szovjetföldi vihar harmadik napján. Egyelőre továbbra is úgy tűnik, hogy a szövetséges csapatok lényegében ellenőrzés alatt nyomulnak előre Kevellán. Továbbra sincs nyoma szovjetföldi iraki ellenállásnak, bár lassan kezd elmerészkedni a repülőgépek oroszán, ezek a katonasági gépek. A szövetséges harcigépek az élt alakulatok 80 harcászati számolták össze, amelyek bunkerekkel ellátva a szövetségesek felé vették az irányt. A szövetséges csapatok mindazonáltal kaptak már a katonai főváros előtt álltak, s csak a bevonulási parancsra vártak.

(Folytatás a 4. oldalon)

Nem álmodik világsúcsról, egyelőre elég, ha csak győz...

Hát itt van... Eljött most, akit régóta vártunk és csillagok szemeivel ül köztünk. Hol nevet, hol szigorúan megintja arcát, hol komoly. Ha persze ad nekünk, hogy csodáljuk, hogy sőt váltunk vele. Olvas, mint a képek. Itt vagyunk dicső, mint ahogyan csupa ism. Vagy szívesen, farsang, sportpóló. A jelszó fia, a sportpóló egykori katonái megérkezett a Tiszán Káptal.

(Folytatás a 15. oldalon)

Géppisztollyal, vasdoronggal, ami kézbe került

Csoda, hogy megusztta. Tizenötöt ottmaradtak, a sebesültek száma több száz (legalábbis a körhírek emytről tudnak). De Remanisztró drámaának szerencséje volt. Ha egyáltalán szerencsének lehet nevezni, hogy a deszantosok lovelékei csak két helyen szaktörtek át a lábak. Február 21-én Magyarországon álltak. Napokon belül bonyolult műtétet hajtanak végre rajta, s ha ez sikerül, három-négy hét múlva hazautazhat Várházba.

(Folytatás a 6. oldalon)

PROVIDENCIA

OSZTRÁK-MAGYAR BIZTOSÍTÓ RT.

VÉESZVÉG

Beszámolták szovjet külügyminiszter neve magyarul anélkül jellel. Halhatatlan. A szovjet diplomácia vezetője nemcsak halhatatlan, de halhatatlan is volt tegnap. Delegációinak tagjaitól egyipti ügyintézők maradtak arról a szövegkötetéről, amelyet a Varsói Szerződés katonai szervezetét feloldató budapesti találkozási után tartottak. Ez a leírásról is kellett a megjelölt több száz

(Folytatás a 4. oldalon)

A KGST nem működik, de fizetünk

Nem tanácskozik holnap Budapesten a KGST 46. ülése. Jelenlegi Cseke külügyminiszter szerint a halálra „technikai jellegű”. Az első hivatalos bejelentés ugyan a végelgyengülésben került: Varsói Szerződés bicucumai szövegtárgyalásán hangzott el. A Kört megújítását mondanak. Forrásként így értesít, hogy Párisban szovjet kormányfő az önkéntes hivatkozott mondta le a magyarországi

úsz. Az sem kizárt, hogy egy-egy sorozat nem alapszám magán kért a felhalmozódott kőbőrlével kapcsolatban tett magyar vonatkozású kijelentései után. Válasz: kérelmeket a kérdéseknél. Töredékben jelentet Kábelből is.

Ezzel elvált való igaz, hogy „ahány kérdésben továbbra egyetemes szükség”, amint a „hazánk” külügyminiszteri megfogalmazás a körítés. Az már kevésbé érthető, hogy az

illetékek miért nem mondják meg kerék perre: bármely tagország töredékében hirtelenrepedésen szűk a KGST döntése hirtelenrepedés. Vagyis azig nem állnak teljes létezésben (szor, addig feloldam sem lehet a benső kőbőrlével. A magyar hozzájárulást pedig nyilván annak rendje és módja szerint fűszere. Híresek tagok vagyunk, vagy mi a szó...

(MÉRÜK)

8. HÉT

E HETI NYERŐSZÁMOK:

4 11 13

26 31 35

Pótszám: 5

TALÁLAT

Tegnap este telibe találtak az irakok egy Scud-rakétát. Két rakéta lőtték ki Scud-Arkus hűtő szénre, és az egyik roszai egy olyan épületre roszat. Dehát, ahol amerikai katonák tartózkodtak. A hat lőhöz bejut, s semmi sem jelentett szor sokan meghaltak.

Kurir-melléklet: Fesztiválprogram

Kedves olvasónk! A csütörtök reggel, a Kurir mellékletében közöljük a Tavaszi Fesztivál rendezési programját. Ugyanakkor nem a napot, a reggelt és délutánt kiadhatjuk az utolsó roszat feloldatott ismeretek meg, segítsen akármilyen módon. Az a farsang-nyári pihenés, üdülés tervezésében.

PROVIDENCIA

OSZTRÁK-MAGYAR BIZTOSÍTÓ RT.

NEM KELL AGGÓDNIA SEGÍ A PROVIDENCIA

Életbiztosítás • Casco biztosítás • Kereskedelmi és ipari vállalkozások általános vagyonbiztosítása • Felelősségbiztosítás

- Háztartási biztosítás • Szállítmánybiztosítás
- Nagyvállalati és üzemi egyedi biztosítás egyedi feltételekkel
- Baleset-biztosítás • Építés- és szerelésbiztosítás
- Gépbiztosítások • Elektromos berendezések biztosítása

1011 Budapest, Párizs 14-18. Tel.: 221-3625, 201-3271 1081 Budapest, Népszabadság 32. Tel.: 122-9153, 122-3218

PROVIDENCIA

OSZTRÁK-MAGYAR BIZTOSÍTÓ RT.

A Kurir 1991. február 26-ai számának címlapja: Jeszenszky Géza magyar külügyminiszter a budapesti soron kívüli ülésen aláírja a katonai szövetség felszámolásáról szóló nyilatkozatot. Fotó: Arcanum Adatbázis

- A magyar javaslat értelmében a Katonai Konzultációs Csoport a katonai struktúrák lebontása után befejezné a működését, így a „hármak” elleneztek a korábbi többoldalú katonai együttműködés átmentésére irányuló állandó szervként a Katonai Bizottság létrehozását.

Történt ez annak ellenére, hogy a szovjet tárgyaló küldöttség törekedett az addig kialakult multilaterális katonai együttműködés átmentésére: a szovjetek tovább akarták erősíteni a két politikai testület szerepét és a VSZ-t, mint politikai, biztonságpolitikai szervezetet meghatározatlan ideig fent kívánták tartani. Románia ebben a vitában sem vett részt. A küldöttség vezetőjének személyes közlése szerint

nem kívánják folytatni a multilaterális katonai együttműködést, így a Szovjetunió kívül csak Bulgária volt érdekelt a multilaterális katonai konzultációk folytatásában.

„A szovjet küldöttséggel folytatott kétoldalú informális érintkezésben érzékelhettük – olvasható az ülészokról készült összefoglaló jelentés végén –, hogy a VSZ-beli multilaterális katonai együttműködés megszüntetésével párhuzamosan stabil, kooperatív katonai és biztonságpolitikai partnerkapcsolatok kialakítására törekszünk kétoldalú alapon a Szovjetunióval és a VSZ államokkal. A szovjet megbízottak reagálásából kitűnt, hogy szívesen fogadnák, ha kétoldalú viszonyunk megújítására, a biztonságpolitikai kapcsolatokra is kiterjedő kezdeményező lépést tennénk.”⁵⁸

A VARSÓI SZERZŐDÉS MEGSZÜNTETÉSE

A magyar kormányfő – Antall József – a tagországok képviselőit a Politikai Tanácskozó Testület ülésére 1990. november 4-ére hívta meg. Október 20-án levél érkezett Moszkvából, melyben a szovjet fél az ülés elhalasztását kérte. Für Lajos – a Külügyminisztérium értesülésére hivatkozva – arra a következtetésre jutott: „a szovjet vezetés, ha későn is, de ráébredt arra, hogy a javasolt időpont (november 4.) egybeesik a szovjet csapatok 1956-os bevonulásának – [helyesen: a második szovjet intervenció, a „Forgószél” hadművelet megindításának – H.M.] a dátumával”.

„A magyar külügy értékelése szerint – írja Für Lajos – a halasztási

kérelem mögött nagyobb orosz belpolitikai megfontolások állhatnak. Gorbacsovnek odahaza jóval nehezebb lett volna a VSZ katonai szervezetének feloszlatásáról szóló döntés elfogadtatása a párizsi csúcs előtt, mint utána.⁵⁹ [...] Ez esetben ugyanis Moszkva a katonai szervezet feloszlását illetően már a Chartára is hivatkozhat. Fontos presztízskérdés lehetett Gorbacsov számára az is, vélte a külügy, hogy a párizsi csúcs után a feloszlatast esetleg ő maga személyesen jelenti be, azt a látszatot keltve, hogy a Szovjetunió ezt a nagyhorderejű döntését önállóan, önszántából hozta meg.⁶⁰

A Varsói Szerződés katonai szervezetének a felszámolására vonatkozó döntés a PTT 1991. február 25-én, Budapesten tartott soron kívüli ülésén született meg. Ekkor a tagállamok képviselői elhatározták a katonai szövetség teljes felszámolását. Az e tárgykörben született jegyzőkönyv szerint 1991. március 31-ével a katonai szövetségre vonatkozó okmányok, továbbá minden más okmány és dokumentum hatályát veszíti, és ezzel egyidőben a szerződés keretében a közös

katonai tevékenység, katonai szerv és struktúra megszűnik. Ugyancsak megszűnnek a befizetések az EFE Parancsnokság részére, a főparancsnok, illetve a nemzeti honvédelmi minisztériumok kölcsönösen delegált képviselő testületei és képviselői is beszüntetik további tevékenységüket.

A magyar kormány kezdeményezésére, az Országgyűlés döntését végrehajtva Magyarország 1991-ben visszanyerte függetlenségét. A döntéseket előkészítő és azokat magas szinten végrehajtó szervezetek – a katonai vezetés, a katona-diplomaták és szakemberek – tevékenységének is köszönhetően a Varsói Szerződés PTT – 1991. július 1-jén – kimondta a szervezet feloszlását. A szovjet csapatok negyvenhét év után kivonultak az országból.⁶¹

⁵⁹ Európa államfői Párizsban november 21-én fogadták el a *Charta az Új Európáért* című dokumentumot, amelyben az európai együttműködési és biztonsági csúcsertekezleten részt vevő 34 állam- és kormányfő – köztük Antall József – kinyilvánította az európai konfrontáció és megosztottság, a második világháború végétől tartó európai szakadás, a „konfrontáció korszakának” a megszűnését. A *Charta* többek között meghatározta a folyamatban részt vevő államok közötti együttműködés új alapelveit, és rögzítette a létrehozandó új intézményeket.

⁶⁰ Für i. m. 2003, 245.

⁶¹ Az utolsó szovjet katona távozásáig a csapatkivonás gazdasági és pénzügyi kérdéseiről folyó tárgyalásokat nem sikerült lezárni. A szovjet féllel több hivatalos tárgyalás nem volt. Ekkor zajlott le a Szovjetunióban az a sikertelen puccskísérlet, amely végeredményben a Szovjetunió felbomlásához vezetett. A csapatkivonás gazdasági és pénzügyi elszámolásának a kérdése a Független Államok Közösségének megalakulása után a magyar miniszterelnök és a jogutód Oroszországi Föderáció elnöke között 1991. december 6-án megtartott tárgyalásokon került szóba, de a végső megállapodás, vagyis a követelésekről való kölcsönös lemondást tartalmazó *Egyezmény* aláírása 1992. november 11-éig váratott magára. „A megállapodás létrejöttét – írja tanulmányában Karácsony Imre – az is elősegíthette, hogy az *Egyezmény* aláírásával egyidejűleg két önálló jegyzőkönyv is készült. Az egyikben Magyarország humanitárius segítségnyújtást vállalt az Orosz Föderáció hadseregének 10 millió US dollár értékű gyógyszerek szállításával, a másikban minden kötelezettség nélkül vállalta annak vizsgálatát, hogy miként segíthetné elő a hazánkban kivont orosz katonák számára történő lakásépítést.” A katonai-operatív csapatkivonás végrehajtásával egyidejűleg az 1957-es *Egyezmény* szerint létrehozott Magyar–Szovjet Vegyesbizottság is megszűnt. Karácsony i. m. 2005, 225. A gazdasági és pénzügyi tárgyalásokról bővebben lásd: Horváth – Kovács i. m. 2016, 182–192.

Kávássy János Előd Csillaghullás

A Szovjetunió összeomlása és szétesése

A valamikori híradófelvételeken 1991. augusztus 29-én Borisz Jelcin az Orosz Legfelső Tanács épületében, a nagyterem pódiumának asztala mögött ülve kissé teátrálisan körülnéz, majd tollal a kezében így szól: „Engedjék meg, hogy aláírom ezen határozatot, mely felfüggeszti a Szovjetunió Kommunista Pártjának oroszországi működését.” A történelmi pillanatot megörökítő felvételen a teremben eluralkodó pillanatnyi döbbenetből kinövő, egyre erősödő taps hangjába vegyülve Mihail Gorbacsovot¹ halljuk: „Borisz Nyikolajevics, Borisz Nyikolajevics... [kérem ne tegye].”² A történelmi köztudatban kevésbé rögzült esemény képkockáin az egy-két évvel azelőtt még a fél világot uraló korábbi szovjet főtitkár (1990. március 15-től a Szovjetunió elnöke) szinte könyörög a valahai szverdlovski első titkárnak (1991. június 12-e óta Oroszország elnöke), tudván, hogy Jelcin ezen lépésével azt a

148 milliós Oroszországot vette el tőle, amely nélkül az immár a permanens bomlás állapotában lévő, 288 milliós Szovjetunió értelmezhetetlenné vált. Közben a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének valódi végét majd az 1991. december 8-án a fehéroroszországi Belavezsszkaja Puscsában megtartott titkos találkozó, illetve azon a Független Államok Közösségének megalakítása hozta el, a legerősebb és legdrámaibb vizuális jel 1991. december 25-én a sarló-kalapácsos vörös szovjet lobogó leengedése, és az orosz trikolor felvonása volt a Kremlben. Mire a fehér-kék-piros zászlót először meglengette a Moszkvában nyargaló téli szél, a Szovjetunió ugyanolyan halott volt, mint Lenin, Sztálin, Hruscsov, Brezsnyev, Andropov és Csernyenko, mindazon bolsevik cárok (vagy stílusosan *hozjainok*), akik a Vörös Hadsereg fegyvereivel, a cárok és bojárok

kegyetlenségéhez szokott orosz néplélekhez torzított szovjet kommunista ideológiával, s tagadhatatlanul valamiféle egalitárius szolidaritástudat erejével tartották egyben birodalmukat. Alábbiakban három évtized távlatából arra teszünk kísérletet, hogy megvizsgáljuk, milyen folyamatok kifejlése és összeadódása vezetett az olykor Örök Birodalomnak tűnő, „szövetségbe forrt szabad köztársaságok” totális széthullásához.

A VÉG KEZDETE: „FORDÍTOTT VIETNAM”³

Talán senki számára nem meglepő, ha történetünket az afganisztáni háborúval indítom, mely Gorbacsov saját szavaival „vérző sebbé” vált, a szovjet sorkatonák százezreit adó családok számára éppúgy, mint a politikai vezetés erős emberei és a Vörös Hadsereg tábornokai számára. Miután 1978. április

¹ Gorbacsov, Mihail Szergejevics (1931): orosz kommunista politikus. 1970-től a Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottsága, 1979-től a Politbüro tagja, elsősorban Jurij Andropov KGB-elnök, későbbi főtitkár bizalmasaként. 1984 és 1985 között az SZKP másodtitkára, 1985 és 1990 között pedig utolsó főtitkára. Az általa elindított politikai, gazdasági reformok a Szovjetunió felbomlásához és széteséséhez vezettek. 1989 és 1991 között a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa elnöksége, a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa, majd a Szovjetunió elnöke.

² A Very Russian Coup. August 19, 1991. Rend. Ivankine, Alex. *Turning Points of History* (1. évad, 5. rész), 1998. <https://www.youtube.com/watch?v=KFkomwe7ZnM&bpctr=1609857840> (Utolsó letöltés: 2021. 05. 01.)

³ Bővebben lásd: Kávássy János: „The last chance in our lifetime”. Az Amerikai Egyesült Államok útja Kelet-Európába, és a globális szupremáciához. *Valóság*, 2013. december, 88–102.

28-án az ún. *Saur-forradalomban* szovjetbarát afgán kommunista erők megdöntötték Mohammed Daoud Khan⁴ uralmát, a Pakisztán által támogatott, kelet-afganisztáni bázisú mudzsahedinek⁵ folyamatos harcot vívtak velük. A kialakuló helyzetben a revans esélyét meglátva, a lengyel származású briliáns gondolkodó, Zbigniew Brzezinski⁶ azt javasolta Carter elnöknek, hogy indítsanak titkos programot a mudzsahedinek támogatására, ezzel szándékosan szovjet katonai beavatkozást provokálva ki. Jimmy Carter 1979. július 3-án jóváhagyta a CIA vezette Ciklon-hadműveletet, amelyet az 1979 karácsonyán megindult szovjet fegyveres beavatkozás igazolt.⁷ Az 1980. január 23-án meghirdetett Carter-doktrínában „radikális és agresszív új lépésként” aposztrofált afganisztáni háború – ellentétben az USA katasztrofális vietnami fiaskójával – Washington számára a tökéletes *proxy wart* jelentette.⁸ A CIA egyik leghosszabb és legköltségesebb, ugyanakkor talán mindmáig legsikeresebb műveletében 1979 és 1989 között (tehát Carter, majd Ronald Reagan és George H. W. Bush elnöksége alatt) amerikai részről mintegy 3,9 milliárd dollárt költöttek a háborúra, s ugyanennyit adtak a szaúdiak is. Így a CIA – a pakisztáni titkosszolgálaton

A szovjet hadsereg katonái az afganisztáni Gardezben, 1987-ben. A háborúban szovjet részről tíz év alatt mintegy 525.000-en vettek részt; közülük – újabb források szerint – 26.000-en lelték halálukat, 50.000-en pedig megsebesültek. Fotó: Wikimedia Commons / E. Kuvakin személyes gyűjteménye

keresztül – mintegy 7,8 milliárd dollárt költött egy olyan háborúra, mely amerikai áldozatok nélkül jelentős anyagi, valamint katonai presztízsvesztést jelentett Moszkva számára. Volt, hogy a Vörös Hadsereg 40. hadserege egyszerre mintegy 120.000 főt állomásoztatott Afganisztánban, s a balsikerű háborúban szovjet részről tíz év alatt mintegy 525.000-en vettek részt; közülük – újabb források szerint – 26.000-en lelték halálukat, 50.000-en pedig megsebesültek. Bár az amerikai támogatás szimbólumává a mudzsahedinek által először 1986 szeptemberében használt Stinger rakéta

vált, a látványos (s a szovjetek számára költséges) pusztítást hozó léghárító rakétán felül rengeteg AK-47-es gépkarabély és RPG-7-es páncéltörő gránátvető került a Pakisztánban kiképzett mintegy 100.000-es létszámú mudzsahedin erőkhöz. Az *Operation Cyclone*, majd a Carter-doktrína nemcsak a *détente*-tal, az előző bő egy évtizedben érvényes enyhülés politikájával jelentett szakítást, de egyszerűs mind az alapvetően követő és reaktív amerikai magatartással is. A lengyel emigráns Brzezinski által érvényre juttatott keményvonalas politika tudatosan kezdeményező és proaktív volt, így vált

⁴ Khan, Mohammed Daoud (1909–1978): afgán politikus. 1953 és 1963 között Afganisztán miniszterelnöke, 1973 és 1978 között elnöke. Bár baráti kapcsolatokat ápolott a Szovjetunióval, az Afgán Kommunista Párt vezette felkelés során megdöntötték uralmát, és családjával együtt kivégezték.

⁵ A magyar forrásokban olykor mudzsahedként, vagy nudzsahidként megjelenő arab szót leggyakrabban „Isten harcosaként” fordítják. Valódi jelentése olyan muszlimra utal, aki részt vesz a dzsihádban (ami nem szükségszerűen jelent háborút vagy erőszakot).

⁶ Brzezinski, Zbigniew (1928–2017): lengyel származású amerikai diplomata, politikai gondolkodó. Édesapja 1938-ban lett montreali konzul, a család a kettős megszállás után emigrációban élt. 1953 és 1960 között a Harvardon, 1960 és 1972 között a Columbia Egyetemen tanított. 1977 és 1981 között Carter elnök nemzetbiztonsági főtanácsadója. Ezen minőségében meghatározó szerepe volt abban, hogy az amerikai politika szakítani kezdett az „enyhülésre” építő diplomáciával.

⁷ Bővebben lásd a Zbigniew Brzezinskivel készült interjút: Gibbs, David N.: Afghanistan: The Soviet Invasion in Retrospect. *Le Nouvel Observateur*, 1998. 01. 15–21. 233–245.

⁸ Carter, Jimmy: State of the Union Address. (1980. 01. 23.). <https://www.jimmycarterlibrary.gov/assets/documents/speeches/su80jec.phtml> (Utolsó letöltés: 2021. 05. 01.)

Afganisztán szovjet inváziója – a tanácsadó várakozásainak megfelelően – fordított Vietnammá.⁹

A GORBACSOVI REFORMOK ÉS AZOK KUDARCA

A Brezsnyev-érában gerontokráciává öregedett-csontosodott, az SZKP Politikai Bizottságában reprezentált bolsevik hatalmi elit sem Leonid Iljics Brezsnyev fájdalmasan hosszúra nyúlt, sem Jurij Andropov, majd Konsztantyin Csernyenko igencsak rövid ideig tartó vezetése alatt nem volt képes érdemi változásokat eszközölni, sem a hidegháború globális szembenállásának számukra mind kedvezőtlenebb szuperhatalmi dinamikájában, sem az azt finanszírozó szovjet gazdaság szerkezetében és teljesítőképességében. A minden szinten felhalmozódó gondok megoldásának feladata így végül az 1985. március 11-én – Andrej Gromiko¹⁰ támogatásával, Grigorij Romanovval¹¹ és Viktor Grisiinnel¹² szemben – főtítkárrá választott Mihail Gorbacsovra maradt. A Szovjetunió belső életének és működésének megváltoztatását célzó, híres-hírhedt gorbacsovi reformok a *glasznoszty* (nyíltság) és *peresztrojka* (átalakítás), valamint a ritkábban emlegetett, időben őket megelőző – már Csernyenko alatt meghirdetett – *uszokorenijje* (gyorsítás) továbbvitele voltak. Míg utóbbi kettő a mind nyomasztóbb gazdasági stagnálásból való kilábalást volt hivatva orvosolni,

addig a társadalmi párbeszéd ellenőrzött beindítása/dinamizálása Gorbacsov saját népszerűségének növelését és támogatói bázisának kiszélesítését szolgálta. Pontosabban, mindhárom esetben: szolgálta volna. Az *uszokorenijje-peresztrojka-glasznoszty* hármában ugyanis a legerősebb közös elem, ha eltérő módon és más közvetlen hatásokkal is, de a kudarc volt. Az ipari és mezőgazdasági termelés hatékonyságának növelésére (egyszerre értve itt a mennyiséget és a minőséget) a rendkívül merev szovjet tervgazdálkodás keretei között igen kevés eszköz állt rendelkezésre, ráadásul bármely átalakítás érdemi megvalósulását tovább gyengítette a birodalmi méretekhez igazított, illetve azon is túlra burjánzott bürokrácia. A modernizáláshoz pedig – főként az 1970-es évek végén felfutó, az 1980-as években berobbanó technikai forradalom hatásaként – egyre több valutára lett volna szükség. Bár az általunk tárgyalt időszakra a szovjetek voltak a világ legnagyobb olajkitermelői (!), s Szaúd-Arábia mögött a világ második legnagyobb olajexportőrei, az olaj- és földgázexport növekvő volumenével valójában egyre kiszolgáltatottabbá váltak a világpiaci mozgásoknak, melyek tudatos alakításában Washington és a szaúdiak partnerek voltak. Az 1979-es olajválságot követően 1980-ban az olaj hordónkénti világpiaci ára 35 dolláron tetőzött, ám 1986-ban, a gorbacsovi kurzus második évében, az 27 dollárról

10 dollárra zuhant (ráadásul a dollár inflációja 1980–86 viszonylatában 33% volt). Az alacsony olajár miatt Moszkvának ugyanannyi valutáért mind több és több energiahordozót kellett exportálnia. A helyzetet még tovább rontotta, hogy bár az 1960-as évek óta az 5 327 kilométer hosszú, évi mintegy 70 millió tonna kapacitású Barátság kőolajvezetékkel, illetve az 1960-as évek végétől a Testvériség földgázvezetékkel a szovjetek energiatülségbe hozták saját *szatellit*jeiket, ugyanakkor Gorbacsov idejére a keleti blokk országainak szinte mindegyike súlyos gazdasági problémákkal küzdött. A politikai rövidlátás csúcsát mégis az jelentette, hogy a Ronald Reagan adminisztrációja által túlpörgetett hidegháborús fegyverkezési versenyben a Kreml urai a csökkenő jövedelmeket nem az ipar (jelesül például épp az olaj- és földgáztermelés) modernizálására, hanem újabb fegyverek gyártására költötték. A dolog azért is döbbenetes, mert a Politbüro hatalmasainak pontosan tudniuk kellett, hogy 1945 óta csak és kizárólag a Vörös Hadsereg katonai képességei okán számítanak szuperhatalomnak, s hogy gazdaságilag totálisan esélytelenek az USA, s még inkább annak nyugati szövetségi rendszerének kapacitásaival szemben. Mindezek figyelembevételével, ha lehettek is apróbb sikerei a gyorsításnak és az átalakításnak, azok összeadódva sem voltak képesek jelentős változást

⁹ Hill, Colin Rhys: Beyond Charlie Wilson: The Soviet-Afghan war. *The Concord Review*, 2014/4, 17–66.

¹⁰ Gromiko, Andrej Andrejevics (1909–1989): szovjet politikus, diplomata. 1939-től dolgozott a külügyben. 1943 és 1946 között washingtoni nagykövet, 1957 és 1985 között szovjet külügyminiszter. Mozdíthatatlan és hajthatatlan tárgyalási stílusa miatt az Egyesült Államokban csak „Mr. Nyet”-ként emlegették. Hosszú évtizedekig volt megkerülhetetlen szereplője a szovjet diplomáciának, pozíciói Brezsnyev halála után, fokozatosan kezdtek gyengülni. Az általa támogatott Gorbacsov mozdította el a külügyi pozícióból, 1985 és 1988 között a valós hatalmat nem biztosító államelnöki tisztséget töltötte be.

¹¹ Romanov, Grigorij Vasziljevics (1923–2008): szovjet politikus. 1971-től az SZKP KB tagja, 1983 és 1986 között hadiipari titkára. 1976 és 1985 között a Politbüro tagja.

¹² Grishin, Viktor Vasziljevics (1914–1992): szovjet politikus. 1952 és 1986 között az SZKP KB, 1971 és 1986 között a Politbüro tagja.

generálni, mivel a hatalmon lévők zsákutcalogikája mit sem változott.¹³

A nyíltság politikai reformként való meghirdetése eleinte sikeresnek tűnt, ám az idő előrehaladtával épp ezen reform bizonyult a legfájóbban kétélűnek. A Gorbacsovot mint reformert bemutató új narratíva kiépítésében fontos szerepet szántak az amúgy természetszerűleg totális irányítás és ellenőrzés alatt álló sajtónak, s a kulcspozíciókba igyekeztek ezen új, liberálisabb szellemben működni képes, az új vezetéshez hű embereket ültetni. A szovjet társadalom számos problémája mind nyíltabb tárgyalásának bátorítása azonban csak addig szolgálta Gorbacsovék céljait és érdekeit, amíg ők maguk határozták meg annak témáit és fókuszát. A kritikusi és véleményformáló szerepükkel mindinkább azonosuló főszerkesztők és szerkesztőségeik egy idő után azonban – immár maguktól bátorodva – egyre hangosodva Gorbacsovot kezdték hibáztatni az évtizedek alatt felhalmozódott problémákért, pontosabban azok

megoldatlanságáért. A bolsevikok diktatúrájának logikájával eredendően ellentétes liberalizált sajtó, s az azzal együtt és párhuzamosan mind szabadabb és hangosabb közbeszéd így végül Gorbacsov külső támaszából a szovjet rendszer direkt aláásójává vált. Képletesen szólva, a Szovjetunió és a szovjet típusú kommunizmus omladozó épületének megtámasztására épített állványzat vaskos elemei az ablakokat be-, s a tetőt átszakítva zúdultak a szobákba, irodákba és folyosókra, de a robaj és törmelék már egyre kevesebbet érdekelt. A gorbacsovi *glasznoszty* akkor vált végleg kudarcra, amikor (erről a későbbiekben részletesen is lesz szó) a sajtó meghatározó része az SZKP-t 1990. július 12-én faképnél hagyó, öntörvényű Borisz Jelcin és az általa tudatosan képviselt orosz patriotizmus/nacionalizmus mellé állt.

Mihail Gorbacsovna a Szovjetunió belső megerősítésére tett kísérletei (saját maga számára is) mind nyilvánvalóbb kudarcot jelentettek, éppen abban az időszakban,

Mihail Gorbacsov felszólalása az SZKP KB 1986. márciusi XXVII. kongresszusán. A főtitkár Szovjetunió belső megerősítésére tett kísérletei egyre nyilvánvalóbb kudarcot jelentettek. Fotó: RIA Novosti archive / Yuri Abramochkin, 770913-as számú kép.

amikor a reagani erőpolitika, a *peace through strength* („erővel a békéhez”) megvalósításának elemei immár közvetlen hatással bírtak a szuperhatalmi erőterre.¹⁴ Igaz, hogy a róla kialakult, utólag tudatosan kialakított negatív képpel ellentétben már Carter elnök is tett érdemi lépéseket

¹³ Az első „szovjet milliomos”, Artem Taraszov esete jól példázza ezt. Az új gazdaságpolitika jegyében a kooperatívok voltak hivatva az egyéni érdeket visszacsempészni a termelésbe. A kooperatívok nemcsak hogy önállóan bonyolíhatták külkereskedelmi tranzakciókat, de egyszersmind bankokat és leányvállalatokat alapíthattak. A magyar „spontán privatizáció” valóságához hasonlóan a szovjet gazdaság számos alakja használta mindezt saját gazdasági, s azzal együtt (a későbbieket tekintve) politikai hatalma kiépítésére. Taraszov, aki a Moszkvában tizedikként bejegyzett kooperatív tulajdonosa volt, visszaemlékezése szerint első, üzlete beindításához nélkülözhetetlen dollárjaihoz a szállodákban dolgozó prostituáltaktól jutott, majd ezeket számítógépek importjába fektette. A szovjet hiánygazdaság valóságából fakadóan egy nagyjából 500 dollár értékű számítógépet, melyet akár öt nap alatt be tudott szerezni, a vállalatoknak és vállalkozásoknak akár 500.0000 rubelért (azaz nagyjából 170.000 dolláros érteken!) is el tudott adni. Még ha vélelmezhetünk is némi túlzást Taraszov önkényesen megválasztott példájában, a haszonkulcs akkor is döbbenetes, s eklatáns példája a már-már obszcén mérvű ostobaságnak – a hatalom részéről. Perestroika: From Re-Building to Collapse. *RT (Russia Today)*, 2010. 10. 17. <https://www.youtube.com/watch?v=UBOZOPS3G4w> (Utolsó letöltés: 2021. 04. 10.)

¹⁴ Reagan, Ronald: *An American Life*. New York, Pocket Books, 1992, 235.

az amerikai katonai képességek fejlesztésére,¹⁵ azonban azok spektrumukban és összecszerűségükben is eltörpültek Ronald Reagan két adminisztrációjának védelmi költségei mellett. Reagan életrajzából kitűnik, hogy az Egyesült Államok negyvenedik elnökének szívügye volt a hadsereg, és annak általános fejlesztése, az USA globális szuperemáciájának helyreállítása. Ennek jegyében már 1982-ben mintegy 11,4%-kal emelte a védelmi költségvetést az előző esztendőhöz képest, majd ezt követően három éven keresztül, 20–20 milliárd dollárral növelte a védelmi büdztét. Reagan visszatekintő önéletírása szerint két elnöki periódusa alatt a Pentagon büdztéje mintegy 140 milliárd dollár pluszt könyvelhetett el,¹⁶ s 1982–85-ben, négy éven keresztül, az USA saját GDP-jének 7%-át költötte katonai célokra, ami 1986 viszonylatában azt eredményezte, hogy a szövetségi költségvetés 27,1%-a, azaz legalább 286 milliárd dollár jutott a hadseregnek (2021-es árforlyamon ez 691 milliárd dollárnak felelne meg). Még akkor is, ha más (a naptári évek helyett a pénzügyi éveket figyelembe vevő) számítások szerint Washington csak kevesebbet, a GDP 5,7–6,1%-át fordította katonai célú kiadásokra 1982–1985-ben, egyértelműen kijelenthető, hogy a

brezsnyevi stagnálás időszakából Jurij Andropov idején a negatív növekedés fázisába lépett szovjet gazdaság számára ez elviselhetetlen terhet jelentett. A Reagan kormányzat által ezzel párhuzamosan fokozott politikai és pszichológiai nyomás mértékét kiválóan érzékelteti azon, az utóbbi években mind több figyelmet kapó tény, hogy a NATO 1983. november eleji *Able Archer* (Tehetséges Íjász) hadgyakorlatának idején a szovjet vezetés egy része immár a Nyugat által megindított nukleáris háborút vizionált. Az 1983-as esztendő a kubai rakétaválság óta a mélypontot jelentette a két szuperhatalom viszonyában: először Ronald Reagan a floridai Orlandóban márciusban elmondott híres „gonosz birodalma” beszéde (*Evil Empire Speech*), majd az SDI (*Strategic Defense Initiative* – Stratégiai Védelmi Kezdeményezés), népszerű nevén a „csillagháborús terv” bejelentése kavart indulatokat. Moszkva fokozódó paranoiáját a dél-koreai légitársaság KAL-007-es járatának 1983. szeptember 1-i szovjet lelövése egyértelműen jelezte, a Pershing rakéták az *Able Archer* gyakorlatának idején közelgő európai telepítése pedig a végletekig fokozta a szovjet legfelső vezetés általános pszichózisát és aktuális veszélyérzetét.

Azért fontos ezt itt aláhúznunk, mert a Vörös Hadsereg uralta *szatellit*ek saját (s ugyanannyira sajátos) perspektívája okán máig kevés szó esik arról, hogy Sztálin örökösei ekkorra milyen mértékben érezték sarokba szorítva magukat az Egyesült Államok által. A birodalom percepciója az alávett tartományok, s a birodalom önreflexiója egy sokkalta erősebb birodalom tükrében nagyban eltért; a keleti blokk mindennapjainak valóságában továbbra is szuperhatalomnak tűnő Szovjetunió valójában mindinkább saját hanyatló képességeivel, s ezzel párhuzamosan regionális nagyhatalmi (s nem globális szuperhatalmi) státuszának feszítő kérdéseivel szembesült. Gorbacsov idejére az igazi kérdést immár az jelentette, hogy kell/szabad/lehet/érdemes-e az 1945 után kialakított, szovjetizált nyugati ütközőállamok sorát fenntartani, illetve, hogy azok feladásával (is) megmenthető-e még a számos sebből vérző Szovjetunió. Tudjuk, hogy Mihail Gorbacsov és környezete számára a válasz egyértelműen igennek tűnt, ám ez távolról sem jelentette azt, hogy ők maguk tisztában lettek volna a helyzet komplexitásával, illetve azon összeadódó és szerteágazó hatásokkal, mely ezen elképzelésükből fakadt. A globális kéthatalmi szembenállást

¹⁵ Bár Jimmy Carter hozzáállása az amerikai stratégiai fegyverzet fejlesztéséhez távolról sem volt teljesen egyértelmű, az általa meghozott döntéseknek mégis megvoltak a maguk érdemei és eredményei. Tény, hogy 1977 nyarán, alig fél évvel hivatalba lépése után Carter leállította a B-1-es bombázók fejlesztését és ütemezett beszerzését (az addigi idők legnagyobb katonai programjában 150–244 darab B-1-es bombázó beszerzése szerepelt, egyenként 100 millió dolláros áron), viszont jóváhagyta a B-52-es bombázók felújítását és azok cirkálórakétákkal való felszerelését. Ennél is fontosabb lépés volt az MX rakéták (Missile eXperimental – „kísérleti rakéta”) hadrendbe állításának jóváhagyása, melynek keretében az elnök által bejelentett program 200 rakéta, és 4.600 kilövőhely létrehozását jelentette – Utah és Nevada államokban. (Mindezt a Pentagon sürgette, miután rájöttek, hogy a korábbi, fix telepítésű Minuteman rakétákat az új orosz SS-18-asok képesek még a megerősített beton silókban is megsemmisíteni.) http://en.wikipedia.org/wiki/LGM-118_Peacekeeper és <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,919040,00.html> (Utolsó letöltés: 2021. 04. 10.)

¹⁶ A *Reaganomics*-ot tárgyalva Reagan e kiadást az általa végrehajtott adóreformokból származó 375 milliárd dollárnyi plusz bevétellel veti össze. Reagan többször, több helyen a kongresszust okolta a kormányzati költségek elburjánzása miatt – mely ugyanezen időszakban összesen 450 milliárddal nőtt. Véleménye szerint az amerikai állam által felvett hitelekkel finanszírozott kiadások kifejezetten károsak voltak, és ellenkeztek saját elképzeléseivel. Reagan *i. m.* 1992, 336–338.

tekintve Gorbacsov fellépésétől kezdve a túlpörgetett fegyverkezési verseny mielőbbi mérséklésében vagy leállításában volt érdekelt, hogy a potenciálisan felszabaduló erőforrásokat a gazdaság átalakítására és dinamizálására fordíthassa. E szemszögből kell értelmeznünk mindazt, amit Mihail Gorbacsov az elkövetkezendő évek szovjet–amerikai csúcstalálkozóin képviselni igyekezett, s ugyanígy az általa kényszerűen, de önállóan és egyoldalúan bejelentett csapatkivonásokat is. Az eredendő önellentmondás abban állt, hogy a csakis katonai ereje okán szuperhatalomnak tekinthető Szovjetunió így épp azon attribútumokról mondott le, melyeknek köszönhetően négy évtizeden át az Amerikai Egyesült Államok egyenrangú félként volt kénytelen kezelni.

A SZOVJET-AMERIKAI CSÚCS-TALÁLKOZÓK

Tudjuk, hogy saját politikai célkitűzéseinek megfelelően az erőpolitika megvalósításával párhuzamosan Washington mindvégig szorgalmazta az érdemi amerikai–szovjet csúcstalálkozók újraindítását. Ennek jegyében George H. W. Bush alelnök már Csernyenko temetésére magával vitte Ronald Reagan levelét, melyben az elnök megerősítette tárgyalási szándékát. Újdonsült főtitkárként Gorbacsov alig két héten belül válaszolt, ám 1985. március 24-i levelében a genfi fegyverkorlátozási tárgyalássorozat folytatását nevezte a legfontosabbnak, a csúcstalálkozó kérdésére külön nem tért ki. 1985 májusában, Helsinkiben George Shultz külügyminiszter vetette fel ismét a kérdést Andrej Gromikónak: az

Ronald Reagan és Mihail Gorbacsov első találkozója Genfben, 1985. november 19-én. A svájci találkozó alapvetően a személyes megismerkedést és a másik fél felmérését szolgálta. Fotó: RIA Novosti archive / Yuryi Abramochkin, 693673-as számú kép.

ekkor elhangzott javaslat 1985. november közepére vonatkozott, Washingtont vagy Genfet ajánlva helyszíneként. 1985 júniusában Mihail Gorbacsov tízoldalas válaszlevelében pozitívan reagált egy főtitkári–elnöki megbeszélés felvetésére, de helyszíneként Washingtont elvetette. A csúcscsal kapcsolatos megállapodás – több köztes egyeztetés és levélváltás után – végül szinte az utolsó pillanatban született meg: Gorbacsov novemberi levelében elfogadta a genfi helyszínt és az 1985. november 19-i dátumot.¹⁷

Reagan és Gorbacsov svájci találkozója alapvetően a személyes megismerkedést, illetve (nyilvánvalóan) a másik fél személyes felmérését szolgálta, ugyanakkor itt fogadták el a két következő, a washingtoni és a moszkvai csúcstalálkozó helyszínét és időpontját. Utóbbiak tükrében nem véletlen, hogy Reagan saját kongresszusi jelentésében így fogalmazott: „[...] hosszú még az út, de jó irányba tartunk”.¹⁸ Ezt a hosszú utat azután egy előre

kiszámíthatatlan katasztrófa, illetve a részben ennek következményeként a Gorbacsov által erőltetett izlandi csúcstalálkozó tette nemcsak hosszabbá, de rögzösebbé is. Az ukrainai csernobili atomerőműben 1986. április 26-án bekövetkezett robbanás minden idők második legnagyobb nukleáris katasztrófáját okozta, 200.000 (más adatok szerint 2000-ig 350.000) ember kitelepítésével járt, és az egész világot megrendítette. Csernobil fájdalmasan emlékeztetett arra, hogy miközben a két szuperhatalom sok tízezres nukleáris arzenált épített fel, valójában még az atomenergia békés célú felhasználása is rendkívüli veszélyekkel terhes. A szovjet részről eltitkolni igyekezett atombaleset végül kiemelt sajtónyilvánosságot kapott, megtépázva mind a Kreml szavahihetőségébe, mind a szovjet technikai haladásba vetett hitet. Bár a katasztrófa pontos gazdasági következményei máig sem ismertek, vélelmezhető, hogy az energiakiesés, a kitelepítés és újra letelepítés

¹⁷ Uo. 612–622.

¹⁸ Idézi: Kávássy János Előd: *Sodrásban*. Budapest, Cepoliti, 2019, 151.

Mihail Gorbacsov és Ronald Reagan Reykjavíkban, 1986. október 11-én. Az SDI kapcsán patthelyzet alakult ki, melynek végén az amerikai elnök dühösen otthagyta tárgyalópartnerét és a szovjet küldöttséget. Fotó: RIA Novosti archive / Yuri Abramochkin, 46685-ös számú kép.

költségei, valamint az elnéptelenedő régió (a kieső területek) súlyosan megterhelték az amúgy is működőképessége végső határán járó sarló-kalapácsos gazdaságot. A kármentés mindemellett jelentős terheket rótt a Vörös Hadsereg egységeire is, s a Politbüro aggodó figyelmétől kísért akció hónapokkal odázta el a Gorbacsov által javasolt csúcstalálkozót.¹⁹

A szovjet pártfőtitkár 1986 áprilisának elején megfogalmazott felvetése, melyet Washingtonban amúgy is kétkedéssel és vegyes érzésekkel fogadtak, így végül csak Eduard Sevardnadze²⁰ 1986. szeptemberi amerikai útján kezdett körvonalazódni, miután Gorbacsov levelében 1986 októberét javasolta a csúcstalálkozó időpontjául, Londonban vagy Reykjavíkban. Az izlandi fővárosban azután két nap alatt mintegy tízórányi megbeszélésre

került sor; először (röviden) Gorbacsov és Reagan között, majd a szovjet főtitkár javaslatára Sevardnadze és Shultz bevonásával. A tárgyalások első felében Reagan javaslatai voltak a meghatározóak: először egyetértésre jutottak az európai atomfegyvereket érintő korábbi zéró-zéró javaslatáról, majd Reagan az összes ballisztikus rakéta szét szerelését javasolta tíz év alatt. Ennek első lépcsőjében a meglévő eszközök 50–50%-os csökkentését indítványozta, mindezt az SDI amerikai továbbvitele mellett. Másnap Gorbacsov az Európában állomásozó, hagyományos fegyverzetű szovjet erők jelentős csökkentését ajánlotta fel a NATO taktikai atomarzenáljának csökkentésért, valamint az SDI amerikai feladásáért cserébe. Reagan azonban határozottan megismételte, hogy számára az SDI nem képezi alku tárgyát (igaz, hozzátette, hogy amennyiben

működőképes lesz, hajlandóak azt az egész világ, így a Szovjetunió számára is hozzáférhetővé tenni). Az SDI kapcsán kialakuló patthelyzetet és polémiát elunva Reagan végül dühösen otthagyta tárgyalópartnerét, s vele együtt a szovjet küldöttséget.²¹

Reykjavík így totális kudarccá vált a találkozót kezdeményező moszkvai vezetés számára. Ronald Reagan úgy tekintett az SDI-ra – melytől a tárgyalásokon részt vevő Ken Adelman, a Fegyverzetkorlátozási és Leszerelési Ügynökség akkori vezetője szerint a szovjetek „sikítófrászt kaptak”²² –, mint azon eszközre, mely tárgyalóasztalhoz kényszerítette a szovjeteket Genfben és Reykjavíkban, így semmiképpen nem kívánt lemondani róla. Az izlandi csúcs feloldhatta volna a szovjet gazdaság feszítő paradoxonját, s a fegyverkezési verseny feladásával Moszkva jelentős pénzügyi erőforrásokat csoportosíthatott volna át, ám 1986-ban Mihail Gorbacsov még nem állt készen a Szovjetunió vereségének beismerésére. Visszatekintve van abban valami döbbenetes, hogy miközben a szovjet fél a tárgyalások során – Reagan kérdésére – kénytelen volt beismerni, hogy azért nem vett igénybe 6 millió tonnát a számukra biztosított amerikai gabonából, mert a csökkenő olajárak miatt kieső devizabevételek ezt lehetlenné tették (!),²³ a Kreml urai még mindig a korábbi évtizedek eltérő, Moszkva számára jóval kedvezőbb helyzeteiben rögzült

¹⁹ Uo. 164.

²⁰ Sevardnadze, Eduard (1928–2014): szovjet-grúz politikus. 1972 és 1985 között a Grúz Kommunista Párt első titkára, 1985 és 1991 között szovjet külügyminiszter, 1995 és 2003 között Grúzia köztársasági elnöke. A kitört „rózsás forradalom” idején lemondott tisztségéről.

²¹ Reagan i. m. 1992, 673–679.

²² Kenneth Adelman visszaemlékezését lásd: *The Eighties (A nyolcvanas évek)* c. sorozat (CNN, 2016) a hidegháború amerikai megnyerését tárgyaló, 5. része.

²³ Reagan i. m. 1992, 675.

magatartási sémáját követték. A gazdasági stagnálás/visszaesés, Afganisztán vérző sebe, a követhetetlen mérvű amerikai katonai kiadások²⁴ és Csernobil elborzasztó katasztrófájának ellenére a Patyomkin-valóságok makacsul tartották magukat.

Bár az idő nem Moszkvának kedvezett, Gorbacsov a fennálló vitás kérdések, s legalább ennyire saját presztízse miatt, csak 1987. október 30-án, Sevardnadze által kézbesített üzenetében fogadta el a washingtoni csúcson való részvételt.²⁵ E kétoldalú csúcstalálkozót tekinthetjük a legfontosabb Gorbacsov–Reagan *summit*nak. A közép hatótávolságú, majd később a rövid hatótávolságú nukleáris fegyvereket illetően 1987 folyamán lezajlott számos, megelőző politikai egyeztetés után a tárgyalások középpontjában az INF (*Intermediate-Range Nuclear Forces Treaty*) szerződés megkötése állt. A szovjet pártfőtitkár 1987. december 7-én érkezett az amerikai fővárosba, és december 8-án írták alá az INF-szerződést, mely kivonásra és szétszerelésre ítélte az európai telepítésű 500–5.500 kilométer hatótávolságú ballisztikus és cirkálórakétákat, mind nukleáris, mind hagyományos robbanófejjel. A világ akkori legkidolgozottabb és legrészletesebb fegyverzetkorlátozási szerződése összesen 2.692 fegyver megsemmisítését jelentette, 846-ot az

amerikai és 1.846-ot a szovjet oldalon, így nem véletlen, hogy Reagan Washington „a valahai legjobb csúcsnak” nevezte.²⁶ Azt is ki kell emelnünk, hogy a korábbi szuperhatalmi szerződések logikájával ellentétben az INF a világ első olyan szerződése volt, mely nem egyszerűen korlátozta a már meglévő nukleáris fegyverek számát, de valóban csökkentette is azt. Ugyanilyen fontos, hogy ezen fegyverrendszerek leépítése leginkább azt a megosztott Európát érintette, mely miatt a hidegháború kialakult. Figyelembe véve, hogy 1987 decemberében Gorbacsov már nem emelt akadályt a Reykjavíkban még sarokpontként kezelt SDI ügyében, kijelenthetjük, hogy Gorbacsov 1987 végén immár egyoldalú kompromisszumra kényszerült, ami *de facto* a több mint négy évtizede indult fegyverkezési verseny elvesztést jelentette.²⁷

Az 1988. május 29-e és június 2-a között lezajlott moszkvai csúcs gyakorlatilag ezt az állapotot rögzítette, az INF-szerződés véglegesítésével, úgy, hogy Gorbacsov 1988 februárjában már az Afganisztánból való teljes kivonulást, majd az év végén, december 7-én az ENSZ 43. közgyűlésén egyoldalú vállalásként két év alatt (1991-gyel bezárólag) 500.000 szovjet katona kivonását jelentette be az NDK-ból, Csehszlovákiából és Magyarországról. Természet-

szerűleg ezen lépések pozitívan összeadódva akár Gorbacsov a Szovjetunió megmentésére tett erőfeszítéseit is szolgálhatták volna, ám a maguk valóságában, illetve szerteágazó következményeikben csak tovább gyengítették Moszkvát.

A JALTAI VILÁGREND VÉGE: BUSH ÉS KOHL SZÖVETSÉGE

Berlin 1945. május 2-i elfoglalásával a Vörös Hadsereg maximalizálta Moszkva nyugati irányú akciórádiuszát, a két német állam (az NSZK, majd az NDK) 1949-es létrehozása pedig rögzítette Európa megosztottságát, s benne a két rivális politikai-ideológia-gazdasági világrend európai frontvonalát. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy ezzel kialakult és fixálódott azon keret, melyben a Kreml urai által irányított Szovjetunió hidegháborús szuperhatalomként létezhetett. Az 1980-as évek utolsó harmadára, a hidegháborús verseny elvesztésével az vált kérdéssé, hogy a négy évtizede felrajzolt játéktér meddig tartható még fenn, illetve, hogy anélkül a szovjetek uniója még szuperhatalom-e. Tudjuk, hogy Gorbacsovék koncepcióját az először 1987 áprilisában Prágában említett „közös európai otthon”, vagy „összeurópai ház” jelentette, melyben az idő előrehaladtával elfogadhatóvá vált az – a már Gorbacsov elődei által is felvetett – újraegyesített, ám semleges Németország

²⁴ Érdeemes felidézünk, hogy a nukleáris arzenál fejlesztése és modernizálása mellett az USA hadserege az 1980-as években sorra állította hadrendbe azon harceszközöket, melyek fejlett technológiájuk révén képesek lehettek a Vörös Hadsereg európai létszámfölényét ellensúlyozni. Hadrendbe állításuk sorrendjében az M1 Abrams tank, a Bradley harcjármű, az AH-64 Apache helikopter, valamint az AGM-114 Hellfire rakéta olyan új eszközöket jelentettek, melyek jelentősen felülmúlták az akkori szovjet fegyvereket. Az 1991. január 18-án megindult *Desert Storm*, a „Sivatagi Vihar” – azaz az első iraki háború – utólag is bizonyította, hogy az 1980-as évek közepére beért amerikai fejlesztések milyen pusztító erővel bírtak a szovjet haditechnikával szemben. (S akkor a valós gyártási kapacitásokról még nem is beszéltünk.)

²⁵ Reagan *i. m.* 1992, 697.

²⁶ Uo. 701.

²⁷ Kávássy *i. m.* 2019, 212–213.

George Bush, Helmut Kohl és Mihail Gorbacsov szobra a berlini Axel-Springer-Neubau előtt. 1989 végén ők határozták meg leginkább Európa és egyben Németország sorsát. Fotó: Flickr / harry_nl

gondolata. A hidegháború lezárásának igényével hivatalba lépő Bush-adminisztráció számára azonban ennek semmi valós relevanciája nem volt, mivel nem kívánták az *arms race*-ben immár alulmaradt szovjet vezetést egyenrangú partnerként kezelni. Kérdéses, hogy Mihail Gorbacsov és tanácsadói Málta előtt tudatában voltak-e ennek, pedig jövőjüket alapvetően ezen amerikai alapállás határozta meg. A csúcstalálkozó 1989. júliusi amerikai felvetése után az USA külpolitikáját még inkább dinamizálta azt követően, hogy a magyar, lengyel és cseh eseményekre reagáló NDK-ban az 1989. októberi tömegtüntetésekbe belebukott Honeckert váltó Egon Krenz és kormánya a nyugatra történő utazás megkönnyítésével akart időhöz és levegőhöz jutni. Amikor 1989. november 9-én egy olasz újságíró kérdésére válaszolva Günter Schabowski, a Német Szocialista Egységpárt (SED) kelet-berlini első titkára tévesen azt mondta, hogy az

intézkedés azonnal hatályba lép, a *Die Mauer*, a berlini fal pillanatok alatt átszakadt. Ettől a pillanattól kezdve valójában Bush elnök és Helmut Kohl német kancellár kettőse határozta meg Európa sorsát, hangsúlyosan nemcsak Mihail Gorbacsovval, de saját szövetségeseikkel szemben is. (Kohl már 1989. november 28-án, a Bundestagban ismertetett híres tíz pontjába is belefoglalta az újraegyesítést, úgy, hogy előzetesen ezt csak az amerikaiakkal ismertették).²⁸ Az Atlanti Charta – Franklin D. Roosevelttől és Winston Churchill 1941. augusztusi óceáni találkozójának – mintájára egy kis máltai halászfalu, Marsaxlokk közelében megtartott Bush–Gorbacsov-csúcstalálkozóra ezek után került sor. Az időközben kitört vihar miatt a hadihajók helyett a Makszim Gorkij utaszállítón, Gorbacsov szálláshelyén zajló tárgyalások három plenáris ülésén a legfőbb és legfontosabb két kérdést Kelet-Európa, a felbomlóban lévő keleti blokk jövője, illetve annak

legszimbolikusabb elemeként a német újraegyesítés jelentette. Az amerikai fél jól taktikázva már ekkor elérte, hogy a szovjet főtitkár kimondja: nem ellenzi Németország egyesítését, illetve annak későbbi NATO-tagságát sem. Bár mindez nem jelentett szerződéses elköteleződést, a szovjet delegáció soraiban Gorbacsov reakciója dühöt és frusztrációt váltott ki, mert ezzel alapot teremtett az amerikaiak későbbi hivatkozáshoz. Miközben a világsajtó az 1989. december 2–3-i máltai csúcstól szinte azonnal a hidegháború lezárásaként értékelte, a hírekben nagy sikernek tűnő kéthatalmi találkozó Gorbacsov számára lényegében (egy újabb) kudarc volt.

Bár Máltát még további hat amerikai–szovjet csúcstalálkozó követte, a Jack F. Matlock moszkvai amerikai nagykövet értékelése szerint „támadott vezetővé” vált Gorbacsov lehetőségei igen korlátozottá váltak. E presztízs- és talajvesztést érzékelve 1990 májusának közepén hat szovjet vezető (köztük Vlagyimir Krujcskov, a KGB feje, és Dimitrij Jazov védelmi miniszter) határozta meg a közelgő washingtoni csúcs tartalmát és fókuszpontjait. Az általuk megfogalmazott fő cél a nukleáris támadófegyverek 50%-os leszerelését rögzítő szerződés előkészítése és esetleg megkötése volt, ugyanakkor leszögezték: „politikailag és pszichológiailag elfogadhatatlan lenne számunkra, hogy az egyesült Németországot a NATO-ban lássuk. Nem érthetünk egyet az európai erőegyensúly és stabilitás lerombolásával, mely ezen lépésből elkerülhetetlenül következne.” Mihail Gorbacsov

²⁸ Chancellor Helmut Kohl's speech and German reunification. *DW Documentary*. <https://www.youtube.com/watch?v=ZKomTQQ2Ij4> (Utolsó letöltés: 2021. 05. 10.)

tehát ezen kezdeményezésekkel érkezett az 1990. május 30-a és június 3-a között lezajlott washingtoni Camp David-i *summitra*. Bár e tárgyalások általánosságban is szívélyes légkörben, a két vezető közt olykor viccelődve zajlottak, a tét igen nagy volt, leginkább Gorbacsov számára. A Szovjetunió elnöke Moszkva és Washington szoros együttműködését hangsúlyozta, de közben arra is igyekezett felhívni a figyelmet, hogy „a változások gyors üteme” Európában a két ország érdekeinek ütközését is okozhatja, „mint amikor az ember gyufát érint egy máglyához”. Megismételte az általa preferált, a „közös európai otthonhoz” kapcsolódó elképzelését, mely szerint a Varsói Szerződés és a NATO először politikai szervezetté alakultak volna át, majd beolvadtak volna az intézményesülő Európai Biztonsági és Együttműködési Konferenciába. A német újraegyesítés kérdésére áttérve Bush ugyanakkor egyértelművé tette, hogy igyekszik „lehorgonyozni Németországot a NATO szövetségében”, mire Gorbacsov így válaszolt: „Ön tengerész [Bush valószínűleg haditengerészeti pilóta volt – KJE], így meg fogja érteni, hogy ha egy horgony jó, akkor két horgony még jobb. Miért ne lehetne [Németország] a Varsói Szerződésben [is]?” Bár a tárgyalásokon részt vevő Jazov marsall jelezte, hogy a katonai vezetés számára Bush felvetése teljességgel elfogadhatatlan, amerikai részről tudatosan kimondatták

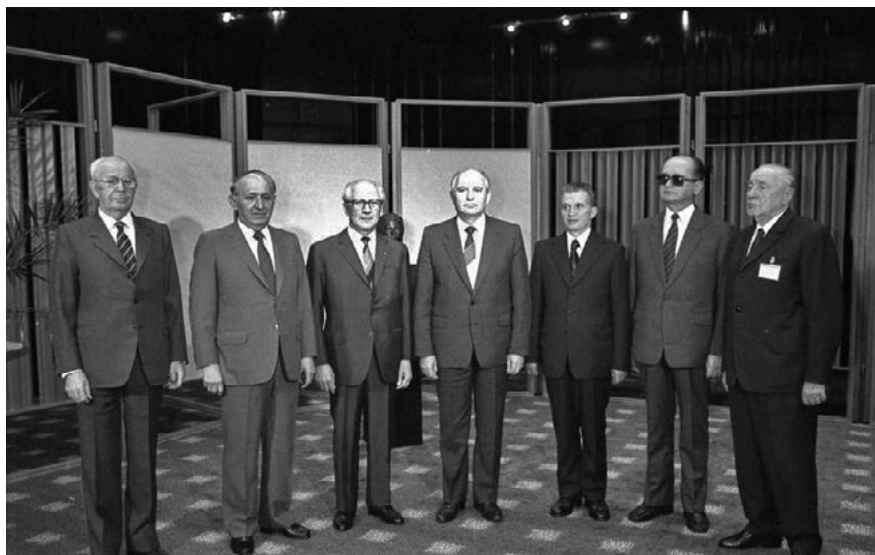
Gorbacsovval, hogy az 1975-ös Helsinki Záróokmány szerint az országok maguk választgatják meg katonai szövetségeseiket, s hogy a németek ilyen irányú döntését a Szovjetunió elfogadná. Mihail Gorbacsov gyakorlatilag két tűz közé szorult, leginkább attól félt, hogy ha a kétoldalú tárgyalások zsákutcába futnak, akkor nem lesz kereskedelmi megállapodás, melyre pedig „kétségbeejtően szüksége” volt. Hogy mennyire „kétségbeejtően”, azt az ekkor párhuzamosan zajló háttértárgyalásokból tudjuk, amelyek során Jevgenyij Primakov²⁹ elismerte, hogy Moszkvának rengeteg külső forrásra van immár szüksége – „Nagyjából 20 milliárd dollárra évente, három évig.”³⁰ Lehet, hogy a tábornokok képtelenek voltak felfogni és elfogadni, de Németország birtoklásának-ellenőrzésének-befolyásolásának kérdése 1990 nyarára másodlagossá vált a húsbavágó gazdasági (és számos egyéb más, de folyamatosan eszkalálódó) probléma mellett, s így Gorbacsov, ha akarta, ha nem, kénytelen volt követő magatartást tanúsítani a globális szupremáciáját immár minden értelemben visszaszerző és érvényesítő Washingtonnal szemben. Mindezek fényében, ha egyetlen mondatban kellene összefoglalni és értékelni a két globális hatalom kapcsolatainak 1985–1990-es időszakát, akkor kijelenthetjük: a Szovjetunió szuperhatalomként totális vereséget szenvedett.

DIVERGENS MOZGÁSOK A KELETI BLOKKBAN

Az, hogy a Szovjetunió elválasztható-e saját 1945 utáni *de facto* birodalmi létezésétől, 1989-re vált az egyik legfontosabb alapkérdéssé, s ennek megítélése – e sorok írója szerint – Mihail Gorbacsov és környezete egyik legnagyobb tévedésének bizonyult. Az utolsó szovjet pártfőtitkár úgy akarta megmenteni a Szovjetuniót, hogy hajlandó volt annak mind globális, mind regionális befolyását és szerepvállalását jelentősen csökkenteni. A kérdés azonban az volt, hogy Gorbacsovénál túl a szovjet hatalmi elit más tagjai és csoportosulásai készek-e elfogadni ezt az új helyzetet, és a tizenhat tagköztársaságban – legfőképpen Oroszországban – élő „szovjet emberek” tudtak-e mit kezdeni vele. Főként azért – s ezt európai szemmel-lélekkel-léttapasztalással igen nehéz felfogni –, mert a Vörös Hadsereg (az ókori Róma légioihoz hasonlóan) a kül- és védelmi politika mellett a belpolitikai erőter közvetlen részét is képezte, s alkalmazására – a keleti blokk *szatellit* országaiban éppúgy, mint a Szovjetunióon belül – az SZKP oligarchái a „válságkezelés” direkt eszközeként tekintettek. „A háború a politika folytatása más eszközökkel” – Carl von Clausewitz gondolatával ellentétben a Kreml számára a szovjet *Krasznoj Armija* bevetése a politikai „megoldás” szerves része

²⁹ Primakov, Jevgenyij Makszimovics (1929–2015): orosz politikus, diplomata. 1985 és 1989 között a Világgazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Intézete (IMEMO) igazgatója. 1991 és 1996 között az orosz hírszerzés vezetője, 1996 és 1998 között Oroszország külügyminisztere, 1998 és 1999 miniszterelnöke.

³⁰ Az 1990. nyári Camp David-i konferencia 20. évfordulójára készült több, korábban titkos, titkosított vagy csak részben publikált dokumentumra épített összefoglaló alapján: Savranskaya, Svetlana – Blanton, Thomas: The Washington/Camp David Summit 1990: From the Secret Soviet, American and German Files. Documents Show Serious Domestic Challenges to Gorbachev; Bush Tries to Help with Trade Agreement, Not Arms Cuts. *National Security Archive Electronic Briefing Book* No. 320., 2010. 06. 13. <http://www2.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB320/> (Utolsó letöltés: 2021. 05. 01.)

A Varsói Szerződés tagállamainak vezetői – Gustáv Husák (Csehszlovákia), Todor Zsivkov (Bulgária), Erich Honecker (Német Demokratikus Köztársaság), Mihail Gorbacsov (Szovjetunió), Nicolae Ceaușescu (Románia), Wojciech Jaruzelski (Lengyelország) és Kádár János (Magyarország) – a Szervezet Politikai Tanácskozó Testületének (PTT) berlini ülésén, 1987. május 29-én. Fotó: Bundesarchiv / Rainer Mittelstädt

volt: 1953-ban Berlinben éppúgy, mint 1956-ban Budapesten, majd később 1968-ban Prágában, s mint arról lentebb szó lesz, 1991-ben Moszkvában (utóbbi esetben a próbálkozás szintjén). Ha ez az eszköz gyengül, akkor azzal együtt *de facto* a fennálló paradigma gyengül, s a kérdés az lesz, milyen más eszközrendszerrel tartható fenn a bolsevikok diktatúrája.

A keleti blokk országaiban ebben az időszakban már nagyon divergens mozgások zajlottak. Miközben a majd' 38 milliós Lengyel Népköztársaság és az ekkor 10,4 milliós Magyar Népköztársaság, pontosabban az ezeket irányító LEMP és MSZMP kommunista elitje tudatosan liberalizálta saját belpolitikai erőterét, a már Kádár János magyar modelljét is

gyanakvóan-ellenségesen figyelő konzervatív rezsimiek mindinkább elutasítónak váltak bármely változással szemben. A lengyel, majd az arra (is) reagáló magyar kerekasztal-tárgyalások, illetve a Tadeusz Mazowiecki vezette új varsói kormány³¹ megalakulása – összeadódva George H. W. Bush a két országban tett látogatásával – feldühítette az amúgyis a taktikai kivárásba merevedett, Mihail Gorbacsov moszkvai bukására és konzervatív visszarendeződésre váró Erich Honeckert és Nicolae Ceaușescut. A Varsóból és Budapestről indult, 1989 nyarától Washington által nyíltan támogatott lokális rendszerváltások lehetőségét Moszkva végül nem fékezte, s a berlini fal 1989. novemberi átszakadása után immár a keleti blokk regionális szinten bekövetkező *regime change*-e vált az aktuális, új

valósággá. A Bush-kormányzat „a hidegháborút ott kell befejezni, ahol elkezdődött” gondolata jegyében³² teljes mellszélességgel a német újraegyesítés ügye mellé állt. A keleti blokk konzervatívjainak reményeivel ellentétben Kelet-Európa sorsát nem egy moszkvai visszarendeződés, hanem Bush és Kohl kettőse határozta meg. Kevesebb, mint egy hónappal azután, hogy 1989. október 23-án Magyarországon kikiáltották a köztársaságot, beindult a csehek és szlovákok bársnyos forradalma (1989. november 17.), Bulgáriában pedig a még Kádárnál is tovább regnáló Todor Zsivkov távozott a hatalomból (1989. november 16.). Csak a román diktátor, Nicolae Ceaușescu ragaszkodott körömszakadtáig a hatalomhoz, s e mértéktelen politikai rövidlátásért a „Kárpátok géniusza” 1989 karácsonyán végül az életével fizetett.

1991 folyamán a demokratikusan megválasztott új kelet-európai kormányok – saját szuverenitásigényükből fakadóan – az évtizedekkel korábban a szovjet érdekeknek megfelelően kialakított szövetségi rendszer végső felszámolását sürgették, s 1991. február 25-én Budapesten aláírták a katonai tömböt felszámoló dokumentumot. (A Varsói Szerződés végül 1991. március 31-én szűnt meg létezni.) Nyilvánvaló, hogy mindezen változások, valamint azok tempója alapjaiban sértették a Szovjetunió érdekeit, ám

³¹ Az első, a Varsó melletti Magdalenkában lévő belügyi villában megtartott, 1988. augusztus 31-i kétoldalú, illetve a lengyel katolikus egyház képviselőivel együtt háromoldalú találkozási utat így végül az 1989. június 5-i és június 18-i „félíg szabad” választásokhoz vezetett. 1989. július 19-én így, ha egyetlen szavazattöbbséggel is, de elnökké választották Wojciech Jaruzelskit, és miniszterelnökké Czesław Kiszczakot. Utóbbi sikertelen kormányalakítási kísérlete után 1989. augusztus 25-én végül a Szolidaritás jelöltjeként Tadeusz Mazowiecki lehetett az új lengyel kormányfő.

³² George H. W. Bush amerikai elnök szállóigévé vált mondatát Mark Palmer budapesti amerikai nagykövet is idézte egy előadásában 1989. július 22-én, a Moszkvai Állami Nemzetközi Kapcsolatok Intézetében. In: Barabás János: *Jelentés Mark Palmer moszkvai előadásáról*. Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára (OL) 4–1000625/6.

Vytautas Landsbergis, a legendás litván Sajűdis egyik alapító-vezetője és Algirdas Brazauskas, a Litván Kommunista Párt utolsó vezetője, az ország miniszterelnök-helyettese 1990 márciusában, Vilniusban. Fotó: Lithuanian Central State Archives / Algirdas Sabaliauskas

Moszkva, pontosabban a gorbacsovi kurzus ekkor már nem volt abban a helyzetben, hogy érdemben befolyásolja az események sodrát. A keleti blokk felbomlásával, Kelet-Európa elvesztésével a Szovjetunió elvesztette azon birodalmi státuszát, mely Sztálin óta a Kreml önmeghatározásának szerves részévé vált. Könnyen belátható, hogy ez mélyen sértette a szovjet katonai vezetés prominenseit éppúgy, mint a „Nagy Honvédő Háború” milliónyi veteránjának lelket. A 19. századi napóleoni háborúk után rögzült orosz igény a nyugati ütközőállamok és befolyási övezet fenntartására 1991-ben semmivé foszlott, s ez csak tovább rontotta Mihail Gorbacsov amúgyis mind negatívabb megítélését. Természetesen a sorkatonák szülei örültek annak, hogy fiaikat immár nem viszik hosszú időre akár több ezer kilométeres távolságba, ám a nyugatról hazatérő katonák azzal szembesültek, hogy

a gazdasági összeomlás szélén tántorgó hazájuk nem képes sem munkát, sem lakhatást biztosítani számukra. A Vörös Hadsereg európai haderejének kivonása így a legtöbbek számára fájdalmas, frusztráló, részben megalázó élménnyé lett, és a problémák kezelésének egyik lehetséges eszközéből újabb, komplex kihívássá vált.³³

NEMZETI MOZGALMAK A SZOVJETUNIÓN BELÜL – A SZUVERENITÁS IGÉNYÉTŐL AZ ETNIKAI KONFLIKTUSOKIG

A keleti blokkban beinduló lengyel és magyar politikai-társadalmi mozgásokkal nagyjából párhuzamosan a Szovjetunió belől is megjelent a politikai pluralizmus, s azzal párhuzamosan a nemzeti önrendelkezés, a szuverenitás iránti igény. A folyamat 1988 őszén a Baltikumból indult, 1989 tavaszán már Ukrajnát, majd később Moldáviát is felforgatta,

1990 elejére pedig berobbantotta a lefojtott etnikai konfliktusokkal teli Kaukázust. A nemzeti és etnikai forrongás magára Oroszországra is visszahatott, s a hét évtizeden át szovjet vörösbe rejtett orosz patriotizmus és nacionalizmus is újra mind erősebbé vált. Ezek hol közvetlen, hol áttételekkel, de mindenképpen kapcsolt, egymásra is folyamatosan reagáló dinamikája alapjaiban határozta meg a Szovjetunió sorsának alakulását. Az 1939. augusztus 23-án Vjacseszlav Molotov szovjet és Joachim von Ribbentrop német külügyminiszterek által aláírt megállapodás titkos záradékban Sztálinnak odahajított három északi államból eleinte Észtország szerepe volt a meghatározó, lévén 1988. október 2-án az Észt Népfront már megtartotta első kétnapos kongresszusát, majd 1988. november 16-án az Észt Tagköztársaság Legfelsőbb Tanácsa a szuverenitás széleskörű

³³ Nem véletlen, hogy az orosz haderő fejlesztése, illetve a nagyhatalmiság érzetének visszaállítása Vlagyimir Putyin orosz elnök egyik legfontosabb politikai eszköze harminc esztendő távlatából is.

visszaállításának igényét fogadta el, mind a jogrend, mind az erőforrások tekintetében. E két időpont között, 1988 októberében a lett Sajūdis is megtartotta alakuló konferenciáját Vilniusban (ennek vezetője az ikonikus Vytautas Landsbergis professzor lett).³⁴ Néhány hónappal később, 1989. február 16-án lépett a nyilvánosság elé RUKH (eredetileg: Ukrán Népi Mozgalom az Átalakulásért), melyben ekkor az Ukrán Írószövetség tagjai voltak a meghatározóak. 1989. február-márciusban az akkor mintegy 52 milliós Ukrajnában több tízezres tüntetésekre került sor Kijevben és Lvivban; e demonstrációk egyszerre politikai, kulturális és vallási alapúak voltak. A legnagyobb és legnyugatibb szovjet tagköztársaság öntudatra ébredése – mint az a későbbiekben egyértelművé vált – meghatározó erővel bírt a Szovjetunió végső széthullására. Az Emlékezeti Társaság 1989. márciusi kijevi megalakulása után a sztálinizmus bűneinek kérdése is újra napirendre került, ám a központi hatalom a nyilvános megmozdulásokra ekkor még erővel és letartóztatásokkal reagált. Egyértelmű, hogy történelmileg tekintve a Baltikumban sokkal meghatározóbb volt az orosztól eltérő önálló fejlődés, ám Ukrajna súlya megkérdőjelezhetetlen, lévén a második legnépesebb tagköztársaságként az Oroszország leszámításával nagyjából 140 milliós lakosság 37%-át adta. Inverz logikát alkalmazva azt a kérdést is feltehetjük,

hogy ha a kezdetektől (gondoljunk itt akár a Kijevi Ruszra) azonos, vagy nagyban hasonló fejlődésű Ukrajna el- és ki akart szakadni a cáriból bolsevikká lett Oroszország létrehívta Szovjetunióból, mi tartotta volna bent a többieket? A központi hatalommal, tehát Moszkvával szembeni megerősödést a gorbacsovi demokratizáció és decentralizáció – akarva-akaratlan – csak tovább erősítette.

1989. március-áprilisban 1917 óta először volt lehetséges pártonkívüli, kvázi független jelöltekre szavazni az újonnan kialakított Népi Küldöttek Kongresszusába (NKK). Bár az 5704 jelölt 85%-a továbbra is alapvetően az SZKP tagja volt, a 2500 fős testületbe végül 300-nál több párton kívüli került be – köztük természetesen Borisz Jelcin, illetve az Amerikából hazatért Andrej Szaharov.³⁵ Igaz, hogy az 1989. május 25-e és június 9-e között lezajlott NKK-kongresszuson a keményvonalasok voltak túlsúlyban, ám az élő tévéközvetítésben az egész ország láthatta a reformerek küzdelmét, így népszerűségük és támogatottságuk minden korábbihoz képest megugrott. Az események illetően alakulását érzékelve 1989. június 7-én létrejött a Jelcin névvel fémjelezett Interregionális Küldöttek Csoportja, mely június végén 316 NKK-s képviselő részvételével megerősítette saját vezetőségét. Innentől *de facto* adott volt egy mind a bolsevik párttal, mind

Gorbacsovval szembehelyezkedő, a nyilvánosságnak köszönhetően egyre befolyásosabb politikai alakulat. 1989 őszének közepére a hatalmi tér belső dinamikája jelentősen megváltozott, így október 25-én a Legfelső Tanács megszavazta, hogy az SZKP számára biztosított helyeket a választásokon töröljék, majd 1989. december 12-25-i ülészakán a Legfelső Tanács – Gorbacsov tiltakozása ellenére – jóváhagyta, hogy a tagköztársaságok maguk választassák meg legfőbb vezetőiket (is). Az események irányítását mindjobban elvesztő Mihail Gorbacsov 1990. február 7-én elfogadtatta az SZKP KB-val, hogy a párt mondjon le kizárólagos politikai szerepéről, aminek hatására az 1990 folyamán kiírt tagköztársasági (s mindinkább tudatosan nemzeti) választásokon az SZKP hat tagköztársaságban alulmaradt a helyi demokratikus és/vagy nemzeti erőkkal szemben. Tavasszal Litvániában a Sajūdis, Moldovában a Népfront, Észtországban az Észt Népfront, Lettországon a Lett Népfront, nyáron Örményországban a Pánörmény Nemzeti Mozgalom, októberben pedig Grúziában a Kerekasztal – Szabad Grúzia nyert. Mint arra korábban már utaltam, ugyanebben az évben immár véres etnikai összeecsapásokra is sor került: miután 1990. január 9-én Örményországban a parlament a Hegyi-Karabahhál való egyesülésről döntött, négy nappal később, január 13-án Azerbajdzsánban zavargások

³⁴ Landsbergis, Vytautas (1932): litván zenetudós, politikus. 1978 és 1990 között a Litván Konzervatórium és a Vilniusi Pedagógiai Egyetem professzora. 1988-ban a Sajūdis politikai mozgalom alapítója. 1990 és 1992 között a Litván Legfelsőbb Tanács elnöke, e minőségében nagy szerepe volt a függetlenség újbóli kivívásában. 2004 és 2014 között európai parlamenti képviselő.

³⁵ Szaharov, Andrej Dmitrijevis (1921–1989): orosz fizikus. A '40-es évek második felétől 1953-ig dolgozott a hidrogénbomba előállításán. 1968-tól határozottan felemelte szavát az emberi jogok és a béke érdekében. 1975-ben tevékenységéért Nobel-békedíjat kapott, ám annak átvételére nem utazhatott ki. 1979-ben kifejezte ellenérzését az afganisztáni bevonulása miatt, ezért a következő évben Gorkijba száműzték. Csak 1986-ban térhetett vissza Moszkvába, ettől kezdve az ellenzék egyik fontos képviselője. 1988-ban az Egyesült Államokban találkozott Ronald Reagan elnökkel. 1989-ben a Népi Küldöttek Kongresszusának tagjává választották.

törték ki, melyek örményellenes pogrommá fajultak. Kevesen sejtették, hogy „Baku fekete januárja” (melyben a vérengzéseknek végül a Vörös Hadsereg 25.000 katonája vetett véget, elfoglalva az azeri fővárost) egy olyan konfliktus kezdetét jelzi, mely harminc esztendővel később is háborút szül. Később, 1990 júniusában Kirgizisztán második legnagyobb városában, Oshban is véres összecsapásokra került sor a kirgizek és az üzbégek, illetve az őket tömörítő szerveződések között. Az erőszakos cselekményeknek több mint 300 halottja volt.

1990 közepére így a Szovjetunió már sem kívül, sem belül nem volt azonos azzal, ami a legtöbünk fejében a vörös cárok birodalmával kapcsolatban rögzült. Ahogy Gorbacsov hatalmi státusza – befolyása, ereje, tekintélye – sem volt azonos saját 1987–88-as pozíciójával: immár nemcsak a reformjaival és külpolitikájával elégedetlen keményvonalasokkal vagy a saját útját követő Borisz Jelcinnel, de a tagköztársaságok szuverenitását felkaroló új vezetőkkel is szembekerült. Utóbbi tekintve, Leonyid Kravcsuk³⁶ 1990. július 23-i megválasztása az ukrán, valamint Sztanyiszlav Suskevics³⁷ 1990. július 27-i megválasztása a fehérorosz Legfelsőbb Tanács élére meghatározó következményekkel bírt a Szovjetunió sorsának végkifejletét tekintve.

A JELCIN-EFFEKTUS

Elválva az e tanulmány kereteit messze meghaladó volumenű és spektrumú nemzetiségi és

etnikai konfliktusok kronologikus áttekintésétől, térjünk át arra a személyre, aki nélkül talán Szovjet-Oroszország történelme is másképpen alakul. A nagyszülei révén kulák családból származó Borisz Jelcin 1960-ban lépett be a pártba, s hamarosan a hrucsovi panelprogram helyi megvalósításának kulcsfigurája lett. Ajánlói, s egyben pártbéli próbaévének értékelői már ekkor kiemelték, hogy túlzottan is őszinte, nyers, s nem riad vissza az alárendeltekkel szembeni durvaságtól. Az Építkezési Kombinátban elért eredményei azonban így is hamarosan felkeltették Jakou Riabov, Szverdlovszk első titkárának figyelmét, aki körzete építésügyeinek felelőssévé tette, egyszersmind politikailag-hatalomtechnikailag edukálta a mindenki által túlzottan is ambiciózusnak és karrieristának tartott fiatalembert. A barátivá is vált munkakapcsolat fejlődésének eredményeképpen Riabov 1976-ban eredetileg kijelölt utóda helyett Jelcint ajánlotta a maga helyére. Amikor az őt Moszkvába hívó Leonyid Brezsnyev megkérdezte, miért Jelcint ajánlja, Riabov annak határozott akaratát, illetve a más vezetők feletti autoritását emelte ki. Kijelenthetjük tehát, hogy karakterét, képességeit és ambícióit tekintve Jelcin már majd egy évtizeddel Mihail Gorbacsov fellépése előtt alapvetően azonos volt azzal a nagyratörő politikussal, aki hajlandó és képes volt Jurij Andropov néhai pártfogoltját kihívni. A ranglétrán feljebb lépve Jelcinnek volt még mit tanulnia annak sajátos működéséről, illetve az abban kialakított egyszerre oligarchikus és bürokratikus rendről, ám ő gyorsan

Borisz Jelcin, akinek fellépése nélkül talán egész Szovjet-Oroszország történelme másképpen alakul. Fotó: Kremlin.ru

adaptálódott mindezekhez, s hamarosan sokak számára ismertté és egyértelművé vált eltökéltsége, határozottsága. Visszaemlékezések szerint a kockázatvállalástól sem riadt meg, s az 1970-es évek végére már számos alkalommal fogalmazott meg kritikát, például a tervutasításos gazdaságirányítás merevségével és hiányosságaival kapcsolatban. Az 1980-as évek elejére egyértelművé vált, hogy a fennálló szabályrendszerben Jelcin konformizmusa csak addig tart, ameddig azt saját érdekei diktálják. Újdonságot jelentett az is, hogy – ebben is évekkel megelőzve Gorbacsovot – hajlandó és képes volt nagy tömegek előtt, előre megírt szöveg nélkül, spontán beszélni, a tömegeből hozzá érkező kérdésekre válaszolni, akár úgy, hogy mindezt a körzetében élőben közvetítette a televízió.

Gorbacsov 1985. márciusi megválasztásának idején Jelcin már közismert, sikeres, szovjet

³⁶ Kravcsuk, Leonyid Makarovics (1934): ukrán politikus. 1988 és 1990 között az Ukrán Kommunista Párt Központi Bizottságának tagja, 1991 és 1994 között Ukrajna elnöke.

³⁷ Suskevics, Sztanyiszlav Sztanyiszlavovics (1934): fehérorosz fizikus, politikus. 1991 és 1994 között a Belarusz Köztársaság Legfelsőbb Tanácsának elnöke. Leváltása után az Alekszandr Lukasenka elnök elleni ellenzék egyik fontos alakja.

mércével mérve körzetében népszerű politikus volt, így a reformirányvonal megvalósításához megbízható embereket kereső tanácsadók őt is javasolták Moszkvában. (Igaz, Gorbacsov későbbi visszaemlékezése szerint Nyikolaj Rizskov³⁸ már ekkor figyelmeztette őt, hogy Jelcinnel még baj lesz). Végül Jegor Ligacsov,³⁹ az új hatalmi szerkezetben az SZKP második embere ment Jelcinhez, egyértelművé téve, hogy bár Jelcin korábban már kétszer nemet mondott Moszkvának, most a „nyet” a teljes hatalomvesztést jelentené. Az ekként nem éppen jó szájjal indult moszkvai meghívás valóságán azután sokat lendített, hogy pár hónappal később Gorbacsov Borisz Jelcint helyezte az akkor majd 9 milliós birodalmi központ, Moszkva élére. Az ezzel párhuzamosan KB-titkári tisztet is betöltő Jelcint Gorbacsov az SZKP 1986. februári XXVII. kongresszusán tovább erősítette, s a Politikai Bizottság póttagja lett. A főtitkár ezzel a lépésével saját pozícióját akarta megerősíteni, de ez hamarosan illúzióknak bizonyult: Borisz Jelcin konfrontatív természetéből fakadóan ugyanis számos konfliktust generált a „rég gárda” tagjaival. Ez elvben akár szolgálhatta volna Mihail Gorbacsov személyes érdekeit is, hiszen megosztotta a párt konzervatívjainak figyelmét, ám hamarosan Ligacsov és maga Gorbacsov is úgy látták, Jelcin újra és újra túl messzire megy. Végül magára hagyták őt, s szemlélőként várták Jelcin és az általa felbosszantott bolsevik bojárak harcainak végeredményét. Reakcióként Jelcin 1987-ben egyszerre fenyegetett

párttiszségeiről való lemondással, s kezdte támadni magát Gorbacsovot. Ha a Szovjetunió és annak belpolitikai erőtere (a maga sajátos szabályrendszerével) még azonos lett volna azzal, ami 1917 óta a benne élő, általa irányított százmilliók sorsát meghatározza, akkor ez egy karrier gyors végét jelentette volna. Ekkor azonban ez már nem pontosan így történt.

1987. november 7-én Jelcin a Vörös téri parádé páholyából került kórházba súlyos szívproblémákkal, ahonnan nyugtatókkal teletömve ment az ügyét kivizsgáló pártvezetők elé, ahol „bűneinek” felsorolása után elismerte hibáját és felelősségét, ezt követően építőipari, tehát politikailag jelentéktelen pozícióba helyezték. Megaláztatása, s ellenfelei minden káröröme ellenére Jelcin éppúgy nem vált száműzötté és elfelejtetté, ahogy Gorbacsov nem engedte őt a politikától végleg visszavonulni. 1988 júniusának végén az SZKP XIX. országos pártkonferenciáján Jelcin visszatért, és a televízió élő közvetítésében (mely az első ilyen volt a maga nemében) hozta szóba saját politikai rehabilitációjának kérdését. Bár erre nem került sor, maga a nyilvános felszólalás és ellenvélemény megfogalmazásának ténye totális újdonságot jelentett: Borisz Jelcin a gorbacsovi *glasznoszt*yot használta fel saját hangjának hallatására, s az emberek szimpátiájának elnyerésére. Az elsőprő erejű pozitív visszajelzések nyomán Jelcin tudatosan nyitott a tömegrendezvények felé, s a populizmus erejét is kiaknázva kezdte véglegesíteni saját politikai *person*áját. Az igen kevésbé művelt, sok szempontból

nagyon is tipikus szovjet vezetőből akarata és intuíciója végül megformálta azt az embert, aki 1989 tavaszán bekerült a Népi Küldöttek Kongresszusába, majd az év nyarán társaival létrehívta az Interregionális Küldöttek Csoportját. Amikor 1990. május 29-én Jelcint Mihail Gorbacsov határozott kérése ellenében az Orosz Legfelső Tanács élére választották, egyértelművé vált, hogy a valahai szverdlovski első titkár olyannyira megerősödött, hogy sem Gorbacsovra, sem az SZKP-ra nincsen már igazán szüksége. Amikor 1990. július 12-én Borisz Jelcin drámai beszédben lemondott párttagságáról, s kamerák keresztüzében látványosan kivonult – egy pillanattal korábban még – párttársai gyűléséről, mindenki számára világossá lett, hogy személyében direkt alternatíva épült fel mind Mihail Gorbacsovval, mind pedig a szovjet rendszerrel szemben. Lehet, hogy a visszaemlékezéseknek megfelelően Jelcinnek valódi fizikai fájdalmat okozott a saját pártjával való szakítás, ám döntését visszamenőleg is igazolta, amikor tizenegy hónap múlva, 1991. június 12-én Nyikolaj Rizskovval szemben őt választották Oroszország elnökévé. Az elkövetkezendő hat hónap történéseit immár nem Mihail Gorbacsov, hanem Borisz Jelcin határozta meg.

EGY „NAGYON IS OROSZ” PUCCS

A Szovjetunió összeomlásának és széthullásának végjátékát az 1991. augusztus 18–21-i puccs jelentette, amikor is a Mihail Gorbacsov intézkedéseivel

³⁸ Rizskov, Nyikolaj Ivanovics (1929): orosz politikus. 1982 és 1985 között az SZKP KB titkára, 1985 és 1990 között a Politbűró tagja, a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának elnöke. Az 1991-es elnökválasztáson Borisz Jelcin mögött a második helyen végzett.

³⁹ Ligacsov, Jegor (1921–2021): orosz politikus. 1985 és 1990 között az SZKP Politbűró tagja. 1990-ben elindult a pártfőtitkári pozícióért, de vereséget szenvedett Mihail Gorbacsovtól.

szemben immár ellenséges szovjet vezetők végül nyílt cselekvésre szánták el magukat. Bár lépésük közvetlen apropóját az adta, hogy elnökként Gorbacsov 1991. augusztus 20-ára tűzte ki az általa szorgalmazott, a Szovjetuniót átalakító új, lazább társulási szerződés aláírását, döntésüket az is befolyásolhatta, hogy július 29-én Gorbacsov, Jelcin és a kazah elnök Nurszultan Nazarbajev megbeszélésein felmerült a keményvonalasok – így Valentyin Pavlov miniszterelnök, Dimitrij Jazov védelmi miniszter és Vlagyimir Krjucskov, a KGB feje és mások – leváltása, eltávolítása. E szempontból tekintve, az olykor tévesen Gennagyij Janajev alelnök nevével fémjelzett összeesküvésben, Krjucskov és Jazov, társaikkal együtt, nemcsak a Szovjetuniót akarták megmenteni Gorbacsovtól, de egyszersmind saját hatalmi státuszukat is.

Miközben 1991. augusztus 18-án Gorbacsov Moszkvát hátrahagyva a Krímbe repült, hogy foroszi nyaralójában a családjával pihenjen, a puccs résztvevői maguk is a Krímbe mentek, ahol a KGB egyik védett házában találkoztak. A helyzet abszurditását mi sem mutatja jobban, mint hogy éppen ekkor Vlagyimir Krjucskov magától Gorbacsovtól kapott telefonhívást, aki azt közölte vele: Jack F. Matlock moszkvai amerikai nagykövet (nem mellékesen korábban Ronald Reagan nemzetbiztonsági tanácsadója) egy, a személye ellen készülő puccsra figyelmeztette őt. Krjucskov természetesen igyekezett megnyugtató Gorbacsovot, hogy semmi ilyenről nincs tudomása, majd beszélgetésük után azonnal utasítást adott embereinek a foroszi ház kommunikációs vonalainak elnémítására, s ezzel a gyakorlatban is megkezdődött

az utóbb a „nyolcak bandája-ként” leírt összeesküvők akciója. Közülük négyen Foroszra mentek, s a helyszínen megpróbálták a Szovjetunió elnökét rákényszeríteni, hogy maga rendeljen el rendkívüli állapotot, vagy írja alá lemondását, s adja át a hatalmat, erre azonban Gorbacsov nyilvánvaló fenyegetettsége ellenére sem volt hajlandó.

Másnap, augusztus 19-én hajnalban azután az állami rádióban bejelentették a hírt, miszerint Gorbacsov megromlott egészségi állapota miatt nem tudja a továbbiakban ellátni elnöki feladatait, s ezért az alkotmány értelmében Gennagyij Janajev alelnök veszi át a Szovjetunió vezetését. A Szovjetunió több területén, így magában Moszkvában is, rendkívüli állapotot hirdettek ki, a hatalmat pedig a Rendkívüli Állapot Állami Bizottsága vette át. A „nyolcak” számára innentől az volt a kérdés, képesek-e a lakosság passzív tudomásulvétele mellett elnyerni a hatalmi elit más aktorainak belegyezését és támogatását. Miközben Jazov marsall a maga részéről már reggel hat órakor eligazítást tartott a Vörös Hadsereg tábornokainak, az új nap baljós hírére ébredő Borisz Jelcint és környezetét igencsak váratlanul érték az események. Jelcin „kiiktatására” a még 1974-ben Jurij Andropov döntése nyomán létrehívott KGB-s elitalakulatot, a Spetsgruppá A-t (népszerű nevén Alpha Group) küldték, az egység emberei körülvették a Moszkva környéki villát, de a döntéshozók végül nem tudtak/mertek/akartak parancsot adni konvojának fegyverrel való feltartóztatására. Krjucskovék határozatlansága – mely visszatekintve az egyik legmeghatározóbb ballépésnek bizonyult – alkalmat

adott Jelcinnek, hogy testőrei védelmében Moszkvába menjen, s összehívja az Orosz Föderáció Legfelsőbb Tanácsának rendkívüli ülését, egyszersmind az eseményekre aktívan reagáló, felbolydult tömeg élére, s ugyanennyire a nemzetközi sajtó nyilvánossága elé álljon. Ezzel az események direkt irányítása, illetve az információáramlás ellenőrzése gyakorlatilag kicsúszott a Gorbacsov ellen fordult katonai és KGB-s elit kezéből. Miközben a szovjet média televízió- és rádióadásaiban immár végtelenítve szólt Csajkovszkij örökbecsű darabja, a *Hattyúk tava*, a puccsisták generálta új helyzetben a szovjet rendszer erős emberei – politikusok, katonák és titkosszolgálati vezetők – mind azt igyekeztek kitalálni, hogy kinek az oldalára álljanak.

Az első pillantásra bináris problémának tűnő dilemma Jelcin évek óta mindinkább emelkedő csillaga miatt valójában három alternatívát kínált: Gorbacsov reinstituálása és az általa preferált új föderáció kialakítása; a Szovjetunió fenntartása, Gorbacsov kiiktatásával; illetve a Független Államok Közösségének létrehívása, de Gorbacsov nélkül, az élén potenciálisan Borisz Jelcinnel. A puccs egyetlen, a végtelenségig kiélezett pontba fókuszálta az általam e tanulmány kereteiben vizsgált, kumulált és összeadódó problémák, kérdések és kihívások zömét. Lehet, hogy e „nagyon is orosz puccs” vezetői úgy hitték (s utólag is ezt állították), hogy akciójukkal a Szovjetuniót igyekeznek megmenteni a küszöbön álló katasztrófától, valójában azonban döntéseikkel felgyorsították annak végső összeomlását.

Borisz Jelcin 1991. augusztus 22-én, a moszkvai puccs bukása után, az Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság Szovjetek Háza közelében. Fotó: Kremlin.ru

Amikor Jelcin környezetéből Viktor Ivanenko, az oroszországi KGB feje felhívta saját szervezeti elöljáróját, Krjucskovot, jelezve, hogy a moszkvai emberek tömegén át az orosz törvényhozás épületéhez, a Fehér Házhoz küldött tankokkal túl sokat kockáztat, a KGB feje így felelt: „a történelem lesz a bíránk”, s azzal letette a kagylót. Van valami döbbenetes abban, hogy a világ legsikeresebb titkoszolgálata fejének fókuszát továbbra is mennyire Gorbacsov jelentette (ironikusan meg is jegyezte, hogy miatta biztosan nem lesznek tömegek az utcán), s hogy e krízishelyzetben mennyire elveszítette valóságérzékelését. A puccsisták egy letűnt korszak eszközrendszerét erőltették egy olyan új világban, ahol azok már nem működtek. Nehéz, ha nem éppen lehetetlen megmondani, pontosan melyik volt az az év, melyben az összeadódó komplex folyamatok eredményeként maga a fennálló rend belső

logikája is végleg megváltozott, ám az bizonyos, hogy Jazovék vagy nem látták és nem értették, vagy látták ugyan, de képtelenek voltak elfogadni az aktuális valóságot. Az is meglepő, hogy a közismerten impulzív, lobbanékony és erőszakos természetű, akaratos és sok szempontból karakán Jelcint mennyire alábecsülték, pedig karrierje során bizonyította, hogy nem riad vissza a személyes kockázatvállalástól. Így lehetett, hogy Jelcin saját ostromlott épületéből az utcára menve testőrei gyűrűjében egy tankra mászva olvasta fel az orosz és szovjet emberekhez, valamint a globális médianyilvánossághoz szóló üzenetét, melyben arra hívta fel „a katonákat és minden hazafit, hogy ne vegyenek részt ebben a reakciós, kormányellenes puccsban”.⁴⁰

Bár a történelmi visszatekintések fókuszában máig az 1991. augusztus 18-a óta Foroszban fogva tartott Mihail Gorbacsov

személye állt, a puccs innentől valójában Borisz Jelcinnről szólt, lévén személye és fellépése érdemi és pozitív alternatívát jelentett mind Gorbacsovval, mind az ellene törvénytelenül fellépőkkel szemben. Miközben Jelcin proklamációjára reagálva a Rendkívüli Állapot Állami Bizottsága sajtótájékoztatót volt kénytelen tartani, Gorbacsov pedig nyaralójában készített az egészségi állapotáról szóló dezinformációt cáfoló felvételt (melyet végül aztán mégsem tudtak kijuttatni), a Fehér Ház blokádjára küldött erők feje, Alekszandr Lebegy tábornok⁴¹ és Jelcin között egyfajta dialógus indult el. Ezt azért fontos kiemelnünk, mert a Jelcin által mozgósított, zömében fiatalokból álló tömeg, mely autókból, teherkocsikból, sőt állítólag villamoskocsikból emelt barikádot a tankok ellenében, másokat is gondolkodóba ejtett. Amikor a fővárosban kifejlő eseményeket látva Jevgenyij Saposnyikov, a szovjet légierő feje megkérdezte Pavel Gracsovot, a légideszantosok tábornokát, hogy hajlandó lenne-e ebben a helyzetben saját embereit ostromra vezényelni, ő hevesen azt válaszolta, inkább szétlövi a saját fejét. Erre Saposnyikov nyugtatólag azt reagálta, hogy azzal talán még várjon, inkább jelezzék Jazovék felé, hogy ha nem vonják vissza a Moszkvába rendelt erőket, ők ellenük fordulnak. Lebegy későbbi visszaemlékezése szerint Gracsovval lefolytatott hasonló beszélgetésében számára, a Fehér Ház épületénél fegyveres blokád kialakító páncélosok parancsnokaként az

⁴⁰ A Very Russian Coup... i. m. 1998.

⁴¹ Lebegy, Alekszandr Ivanovics (1950–2002): orosz katona, politikus. 1981–82-ben részt vett az afganisztáni háborúban. 1991-ben egy moszkvai különleges egység parancsnokaként tagadta meg a Jelcinek elleni fellépésre vonatkozó parancsot. Később komoly szerepe volt a transznizisztiai és csecsen válság időleges megoldásában. Az 1996-os elnökválasztáson a harmadik helyen végzett, ezután az Orosz Biztonsági Tanács vezetőjeként, majd Krasznojarszk kormányzójaként tevékenykedett.

volt a fő kérdés, pontosan mi az ő szerepe, őt vagy ítéletvégrehajtó.

Mindezekkel egyidőben, miután Valentyin Varennikov tábornok⁴² (az afganisztáni háború egyik tervezője és kivitelezője) hiába sürgette Kijevből összeesküvő társait, hogy lépjenek gyorsan és határozottan, végül maga is Moszkvába repült, s így augusztus 19-éről 20-ra virradóra eldőlt, hogy az orosz parlament épületét megostromolják, és fegyverrel veszik be. Bár a reggeli eligazításon Lebegy megpróbálta egyértelművé tenni, hogy mivel a környéken nagyjából százezres tömeg tartózkodik, a Fehér Házat pedig a fegyverrel is rendelkező védők barikáddal vették körül, az ostrom során hatalmas vérfürdővel kell számolni, Varennikov közbevágva rendre utasította. Pedig leginkább neki kellett volna tudnia, hogy egyrészt a helyszínen lévő parancsnokok információit nem lehet figyelmen kívül hagyni; másrészt, hogy a hároméves sorkatonai szolgálat, valamint az évtizedig húzódott afganisztáni háború miatt Moszkva tele van kiképzett, potenciálisan harcedzett fiatalokkal. E szomorú végjáték végkifejletét azután a Saposnyikov–Gracsov–Lebegy hármas Dimitrij Jazov parancsával való immár nyílt és egyértelmű szembeszegülése pecsételte meg. A „nyolcak bandája” akkor fogyott ki az eszközökből, amikor a KGB részéről felvonuló Alpha Group egységeinek parancsnokai is sorra jelezték, hogy nem fognak Krjucskovék ostromparancsának engedelmeskedni. 1991. augusztus 21-én reggel Jazov marsall felhívta Krjucskovot, jelezve, hogy kiszáll, s reggel hatkor a

Borisz Jelcin Oroszország, Leonyid Kravcsuk Ukrajna elnöke és Sztanyiszlav Suskevics, a Belarusz Köztársaság Legfelsőbb Tanácsának elnökének találkozója Belavezsszkaja Puscában, 1991. december 8-án. Az itt kötött megállapodás megszüntette a Szovjetuniót, és létrehozta a Független Államok Közösségét. Fotó: RIA Novosti archive / Yuriy Ivanov, 37986-os számú kép.

moszkvai parlamentet körülvevő tankok a blokádot megbontva visszaindultak állomáshelyeikre. A tankok némelyikén még ott lobogott az orosz trikolór, míg mások oldalára a hálás tömeg írta fel nagybetűkkel: „Köszönjük, gyerekek!”. Ezzel a puccs gyakorlatilag véget ért, de a legabszurdabb rész még hátra volt, ugyanis a puccs szervezőinek egy része a Krímbe utazott Gorbacsovhoz, s ott az ő kezébe adták sorsukat. Amikor az eredetileg Gorbacsov megsegítségére érkező orosz alelnök, Alekszander Ruckoj Foroszba ért, meglepődve tapasztalta, hogy a villát ismét Gorbacsov saját emberei ellenőrzik. Miközben Mihail Gorbacsovot 1991. augusztus 22-én repülővel Moszkvába vitték, Borisz Pugo belügyminiszter öngyilkos lett, a többiek pedig másnap elfogták. Néhány nappal később, annak

ellenére, hogy nem vádolták meg a puccskísérletben való részvétellel, Szergej Ahromejev marsall, Mihail Gorbacsov elnök vezető katonai tanácsadója a Kremlben felakasztotta magát.

Az alig néhány napos puccskísérlet volt az utolsó lökés ahhoz, hogy a vörös cárok és bojárok birodalma magába roskadjon: 1991 nyarának végén azon eszközök mondtak csődöt, melyekkel *anno* létrehívták a bolsevik államot. 1991. augusztus 29-én az alig napokkal korábban még tankok blokádja alatt álló Orosz Legfelső Tanácsban Jelcin vezetésével felfüggesztették az SZKP működését Oroszországban. Bár 1991. szeptember 5-én Gorbacsov utolsó utáni kétségbeesett kísérletként még megalakította a Szovjetunió Államtanácsát, ennek már semmi

⁴² Varennikov, Valentin Ivanovics (1923–2009): orosz katona, politikus. Az afganisztáni háború egyik tervezője, a szovjet védelmi miniszter személyes képviselője Kabulban. A puccskísérlet bukása után hazaárulás miatt bíróság elé állították, ám 1994-ben felmentették a vádak alól. 1995 után a Kommunista Párt képviselőjeként lett az orosz parlament tagja.

valódi jelentősége vagy realitása nem volt. Nemcsak azért, mert a puccs politikailag nivellálta Gorbacsovot, hanem mert az évek óta tartó nemzeti-etnikai ébredést és az ahhoz kapcsolódó szuverenitásigényt immár semmi nem korlátozhatta. Miután 1991. december 1-jén Ukrajnában újabb népszavazás erősítette meg a függetlenség igényét, december 8-án a fehéroroszországi Belavezszkaja Puscsában Sztanyiszlav Suskevics, Leonyid Kravcsuk és Borisz Jelcin titkos találkozón döntött a szovjetek uniójának felszámolásáról: a belavezsai megállapodásban megszűntnek nyilvánították a Szovjetuniót, és létrehívták a Független Államok Közösségét. Az orosz Legfelső Tanács négy nappal később ratifikálta mindezt, elutasítva a Szovjetuniót 1922-ben létrehívó szerződést, egyben visszahívva az orosz képviselőket minden szovjet szervezetből. 1991. december 21-én a kazahsztáni Alma-Atában a volt szovjet tagköztársaságokból tizenegy aláírta a Független Államok Közösségének megalakításáról szóló egyezményt, mellyel a Szovjetunió gyakorlatilag megszűnt. 1991. december 25-ének estéjén Mihail Szergejevics Gorbacsov, a Szovjetunió első és egyben utolsó elnöke nyilvános búcsúbeszédet mondott, majd végleg elhagyta a Kremlt. Az eseményről készült

felvételeken már nyilvános leköszönése és búcsúbeszéde után a végletekig feszült és felindult Gorbacsov sarokban álló íróasztala mögött ül, mappába hajtja az előre megírt szöveget, miközben bizalmi embere, külpolitikai tanácsadója, Anatolij Csernajev szemében könnyek ülnek. Így szállt alá a sírba mindaz, amit Lenin, Trockij, Dzerzsinszkij és társaik a puskák szuronyával kényszerítettek egybe, s amit Sztálin és utódai a nukleáris holokauszt árán is védeni akartak.

A Szekfü Gyula negatív víziójában öröknek tűnő birodalom a bolsevik forradalom kitörésétől számítva 74, a szabad köztársaságok szövetségbe forrásától alig 69 esztendőtt élt meg. A szovjet típusú kommunizmus totális vereségét, mint láttuk, számos, részben egymásra halmozódó, de mindenképpen összeadódó probléma okozta, s nem valamely előre megjósolható, visszafordíthatatlan hanyatlás, vagy az USA globális külpolitikai nyomása, vagy e kettő összeadódása. Már a brezsnyevi stagnálás időszakában érdemben megkezdődhetett volna a hadi kiadások csökkentése, a gazdaság átalakítása, modernizálása. A világ legnagyobb olajkitermelőjének és gázexportőrének sokkalta jobban kellett volna sáfárkodnia saját energiakincseivel, még akár szövetségesei rovására is.

A részszuverenitások erősítésével, az elérhető jólét, az életszínvonal lassú, de folyamatos emelésével a tagköztársaságokat és lakóikat érdekeltté lehetett volna tenni a Szovjetunió hosszú távú fenntartásában. Talán még bizonyos fokú társadalmi (és nem politikai!) liberalizálást is elbírt volna egy lassan, de biztosan új paradigma eszközrendszerének biztonságába helyezkedő rendszer.

Mindez azonban utópia, merthogy az általunk történelemként megélt valóságban semmi sem így történt, hanem úgy, ahogy fentebb részletesen számba vettük. Az 1970-es években beálló gazdasági stagnálás, az elhúzódó afganisztáni háború, a reagani erőpolitika és a fegyverkezési verseny amerikai túlpörgetése, a gorbacsovi reformok általános kudarca, a keleti blokk Magyarország és Lengyelország vezette demokratizálódása, majd regionálisan bekövetkezett rendszerváltása, a Szovjetunió belüli tagköztársaságok nemzettudatának újraébredése és mind eltökéltebb szuverenitásigénye, Jelcin és Gorbacsov egyszerre személyes, majd koncepcionális párharca, s végül a keményvonasok puccskísérlete voltak azok a tényezők, melyek lerombolták a Szovjetuniót.

Baranyi Tamás Péter

Globális hidegháborútól a rendszerváltoztatások felé

Az 1989-hez vezető út nemzetközi kontextusa

Nem készültek közvélemény-kutatások arról, hogy a keleti blokk szocialista országaiban mikor mekkora népszerűségnek örvendett az egypártrendszer. Világos azonban, hogy amint a lakosság jelentős része lehetőséget látott rá, megpróbált visszatérni a többpártrendszerhez, és felszámolni a külső katonai megszállást. Bizonyíték erre az 1956-os magyar és az 1968-as prágai felkelés, valamint a növekvő szakszervezeti ellenállás Lengyelországban 1971-től kezdve. A berlini példa megmutatja azt is, hogy amennyiben lehetséges volt az átjárás kelet és nyugat között, az emberek a „lábukkal is szavaztak”, ami nagymértékben delegitimálta a fennálló kommunista hatalmat. Miért kellett ez esetben még éveknek, évtizedeknek eltelnie ahhoz, hogy a rendszerváltoztatás valósággá váljék a keleti blokk országaiban? A rövid válasz az, hogy nyilvánvalóan csak a hidegháború nemzetközi dinamikája tette lehetővé a kommunista rendszerek leváltását. Az elemzők között azonban vita tárgyát képezi, hogy pontosan

milyen hatások vezettek a változásokhoz, hiszen nem jelentős katonai vagy gazdasági összeomlást követően, hanem ezt megelőzően következett be a fordulat. E tanulmány arra keresi a választ, hogy miként függött össze az ideológiai és katonai versengés dinamikája a lokális, demokrácia- és függetlenségpárti törekvésekkel szerte a világban, és ezzel általános kontextust kapjunk az 1980-as évek végének nemzetközi környezetéről.

KATONAI BIZTONSÁGPOLITIKA A BIPOLÁRIS NEMZETKÖZI RENDBEN

A tömör *hidegháború* kifejezés mögött egy olyan bipoláris nemzetközi rendszer húzódott meg, melynek jellegzetessége, hogy két, hatalmas erőforrások felett diszponáló ország dominálta az egész nemzetközi rendszert (bipolaritás). Noha a két szuperhatalom között gazdasági és katonai képességek szempontjából is volt eltérés a Szovjetunió kárára, az aszimmetrikus bipolaritás így is nagyon stabilá tette a nemzetközi rendszert, melyben

többé már nem voltak jellemzők a nagyhatalmak közötti közvetlen háborúk.¹ Ezeket a háborúkat ugyanis gyakorlatilag megvívhatatlanná tette a nukleáris fegyverek feltalálása és folyamatos fejlesztése.² Emellett azonban folyamatos volt a konvencionális hadseregek fejlesztése és magas szinten tartása is, ami a hidegháború általános militarizációjához vezetett. Fontos politikai jellemző, hogy a korábbi időkkel ellentétben a hidegháború két vezető hatalma gyarmatosításellenes erő volt, miközben a korábbi gyarmattartó államok folyamatosan gyengültek, így a dekolonizáció – a gyarmatbirodalmak felbomlása – a nemzetközi rendszerbe kódolt folyamat volt. Miközben a második világháború nagy színterein – Európában és a Csendes-óceánon – már a háború végére lényegében eldőlt a társadalmi-ideológiai berendezkedés,³ addig a szuperhatalmak a felszabaduló „harmadik világban” a szovjet és amerikai segélyprogramok, az ideológiai meggyőzés és a politikai, olykor katonai nyomásgyakorlás eszközeivel próbáltak támogatókat szerezni.

¹ Balogh András: A jaltai rendszer. *Rubicon*, 2002. szeptember-október, 4–10.

² Gaddis, John Lewis: *A hidegháború*. Budapest, Antall József Tudásközpont, 2020, 69–77.

³ Fischer Ferenc: *A kétpólusú világ, 1945–1989*. Budapest–Pécs, Dialóg–Campus, 2014, 40.

George F. Kennan, a „feltartóztatás” politikájának egyik megalkotója 1947-ben. Úgy vélte, Európa közepének demilitarizálása idővel elkerülhetetlenné teszi a demokratizálást is. Fotó: Library of Congress, Store Norske Leksikon

Ilyenformán a politikai-ideológiai befolyás növelésének szándéka éppúgy szerves részét képezte a szembenállásnak, mint a fegyverkezési verseny és a nukleáris fölény. Ezen nézőpontok közül egynek a kiemelése nem fedi le a teljes valóságot, ami a hidegháborús nemzetközi közeg megváltozását és ezzel a keleti blokk rendszerváltató erőinek „szabadon engedését” eredményezte. Miközben a hidegháború katonai dimenziója megkerülhetetlen fontosságú a vizsgált dinamika szempontjából, valójában az ezzel párhuzamos további tényezők szerepe volt döntő. Másképpen szólva,

miközben a nyolcvanas évek végén mindkét szuperhatalom csökkentette katonai jelenlétét a világban, ez az Egyesült Államok számára politikai-ideológiai pozitívumokkal, míg a Szovjetunió számára valós cselekvőképességének felszámolásával járt.

Már a hidegháború korai szakaszában világossá vált, hogy önmagában a katonai feszültségek jelentik a konfliktus alapját, és ebben is elsősorban az európai szembenállás. Az ötvenes években két, egymástól nagyon eltérő koncepció is kialakult azzal kapcsolatban, hogy a katonai jelenlét csökkentése a hidegháborús feszültségek enyhítéséhez vezethet. Az egyik Hruscsovtól származott, aki 1955-ben egyoldalúan csökkentette a szovjet katonai jelenlétet Közép-Európában, és megállapodásra jutott a nyugati hatalmakkal az Ausztriából való kölcsönös kivonulásról. Hruscsov úgy érezte, a Szovjetunió elég erős ahhoz, hogy megengedhesse magának, hogy kevésbé támaszkodjék a fegyverekre.⁴ A katonai létszámcsökkentésre nyugati oldalról – legalábbis hivatalosan – nem érkezett válasz. George F. Kennan⁵ – akinek „hosszú távira-tához” köthető a feltartóztatás politikája – ezt követően ugyanakkor nagyon komoly figyelmet szentelt annak az eshetőségnek, hogy a NATO csapatok és a

szovjet erők Közép-Európából való fokozatos kivonásával és az adott országok semlegessé tételével a hidegháború megszűntethető. A BBC-n 1957-ben tartott Reith-előadássorozatot⁶ gyakorlatilag erre a kérdésre fűzte fel. Miközben az adásoknak hatalmas sikere volt a lakosság körében, a politika lényegében nem akart tudomást venni róluk. Ahogy Kennan maga is felidézi, ekkorra már eldöntött tény volt, hogy a NATO éppen a haderőfejlesztéssel kívánja biztosítani pozícióit a hidegháborúban.⁷ Azt is hozzá kell tenni, hogy ekkor már az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc után járunk, amely világossá tette a korábban magabiztos Hruscsov számára is, hogy a szocialista rendszer legelnyomóbb jellegzetességeinek eltüntetése sem teszi a rendszert elfogadottá a szovjet megszállás alatt álló országokban. Tehát míg Hruscsov úgy gondolta, hogy a katonai kiadások csökkentésével is meg tudja tartani a birodalmát, George Kennan elképzelése éppen az volt, hogy Európa közepének demilitarizálása idővel elkerülhetetlenné teszi a demokratizálást is.

Voltaképpen az enyhülésnek is az volt az alapgondolata, hogy ha a Szovjetunió katonailag biztonságban érzi magát, akkor fokozatosan csökken a nemzetközi feszültség, és a

⁴ Mastny, Vojtech: Soviet foreign policy, 1953–1962. In: *The Cambridge History of the Cold War. Vol. 2. Crises and Détente.* Szerk. Leffler, Melvyn P. – Westad, Odd Arne. Cambridge, Cambridge University Press, 2010, [312–333.] 316–318.

⁵ Kennan, George F. (1904–2005): amerikai történész, diplomata. 1944 és 1946 között a moszkvai amerikai nagykövetség ügyvivője, e minőségében fogalmazott „hosszú távira-ta” meghatározta az Egyesült Államok Szovjetunióhoz való új típusú, kritikus viszonyulását. 1947-től a Külügyminisztériumon belül létrehozott Külpolitikai Tervező Csoport vezetője. 1947. júliusi, nevezetesen, a *Foreign Affairs*-ben megjelent X-cikke szintén a „feltartóztatási politika” egyik meghatározó dokumentuma. 1952-ben az USA moszkvai nagykövete, ám egy, a szovjet politikát a náci Németországhoz hasonló megnyilvánulása miatt *persona non grata*-nak nyilvánították. Ezután visszatért Washingtonba, és kívül került a külpolitika meghatározó irányítóinak körén.

⁶ A BBC első főigazgatójáról, Lord Reithről elnevezett program, amely során 1948-tól kezdve, évente különböző, meghatározó és közvéleményformáló személyiséget kértek fel összefüggő előadások megtartására. Kennan 1957-ben *Oroszország, az Atom és a Nyugat* címmel olvasta fel hatrészes tanulmányorozatot.

⁷ Kennan, George F.: *Emlékiratok. II. kötet, 1950–1963.* Budapest, Antall József Tudásközpont, 2020. 184–213.

szocialista országokban a lakosságra gyakorolt nyomás is. Ez volt az *Ostpolitik* egyik alapvetése is, amelyet a *Wandel durch Annäherung* (közeledés által előidézett változás) formulájában fogalmazott meg Willy Brandt nyugatnémet kancellár. A hetvenes évek elején azonban úgy tűnt, hogy az *Ostpolitik* és az enyhülés nem váltja be a hozzá fűzött reményeket, mert a kommunista rendszerek egyre inkább stabilizálódni látszottak. A helsinki záróokmány aláírása – mint az enyhülés egyik csúcspontja – szintén ebbe a sorba illeszkedik, hiszen lényegében Európa második világháború utáni határainak elismeréséért cserébe (biztonságpolitikai megfontolás) a nyugati hatalmak az emberi jogok minimumának garantálását (ideológiai megfontolás) várták el. A kelet-európai szocialista országok esetében az emberi jogok végső soron az ellenzék politikai hangjának korlátok közötti engedélyezését jelentették volna. Ismét érdekes tehát, hogy a nyugati hatalmak a biztonsági megfontolások méltánylásától várták a demokratikus átalakulás lehetőségét.

PEACE THROUGH STRENGTH

Alighanem a nyolcvanas volt a hidegháború legmozgalmasabb évtizede abban az értelemben, hogy „kis hidegháborúval” kezdődött, ami a nagyon radikális fegyverzetcsökkentésnek adta át a helyét. A változás leginkább az Egyesült Államok 40. elnökéhez, Ronald Reaganhez köthető, aki a *peace through strength* – az erő pozíciójából történő békekötés – koncepciójára építette a politikáját. Elnöksége kezdetétől a

fegyverkezés fokozását javasolta, ugyanakkor sok kérdésben tárgyalóképesebbnek mutatkozott a korábbi amerikai elnökknél. Miközben sok területen növelte az USA ütőképességét, újra és újra radikális leszerelési javaslatokat tett az asztalra.⁸

A Szovjetuniónak – mivel nem akart lemaradni a fegyverkezési versenyben, és így elvezíteni az egyensúlyból fakadó biztonságot – követnie kellett az Egyesült Államokat a fegyverkezés ütemének fokozásában. Ezért is elterjedt nézet, hogy a Reagan elnök által kierőszkolt szovjet fegyverkezés járult hozzá a leginkább a Szovjetunió gazdasági összeomlásához. A számok azonban ennél árnyaltabb képet mutatnak: miközben az amerikai katonai költségek 62,5%-kal növekedtek 1981 és a csúcsot jelentő 1986 között, addig a szovjet katonai kiadások csak 12%-kal. Ez azért is történhetett így, mert a szovjet katonai kiadások eleve sokkal magasabbak voltak, mint az amerikaiak (a hidegháború során általánosságban a szovjet GDP 10–20%-a körül mozogtak).⁹ 1986-tól kezdve aztán a Szovjetunió katonai kiadásai meredeken zuhanni kezdtek, míg az Egyesült Államokéi mérsékeltebb csökkenést mutattak. Felmerül tehát a kérdés, hogy nem inkább a katonai feszültségek csökkenése, és így a nemzetközi feszültség enyhülése vezetett-e a hidegháború végéhez, hiszen a közép-hatótávolságú rakéták leszereléséről szóló 1987. decemberi INF-szerződést már sokan a hidegháború záróakkordjának tartják. Még érdekesebb azonban úgy felvetni a kérdést, hogy miközben

a Szovjetunió befolyása a leszerelés miatt csökkent, az USA befolyása vajon miért növekedett a katonai kiadásainak mérséklése közben. Ehhez még azt is hozzátehetjük, hogy egy olyan korszakban növekedett az USA befolyása, amikor egyre nagyobb nyomást gyakorolt más országokra a demokrácia visszaállításának érdekében. Vagyis egyre kevesebb katonai kiadás mellett egyre több engedményre szorította szövetségeseit – miközben a Szovjetunió egyre mérsékeltebb katonai kiadások mellett veszített a tekintélyéből, miközben reformokat is engedélyezett.

Felmerül a kérdés, hogy mi vezetett az amerikai politika megváltozásához a szövetségeseivel szemben. Az Egyesült Államok a hetvenes években is a latin-amerikai, vietnami, fülöp-szigeteki diktatúrák támogatója volt azon az alapon, hogy e rezsimek legalább nem hagyták hatalomra kerülni a kommunistákat. Ezt a helyzetet először Jimmy Carter elnök próbált változtatni, aki a Nixon-korszak belpolitikai tekintélyvesztése után nagyobb hangsúlyt kívánt helyezni az emberi jogok kérdésére és a demokratizációra. Ez az új politika akkor még sok korábbi amerikai szövetségést elbizonytalanított. A Reagan-korszakban aztán ismét fontossá vált a fejlődő világ jobboldali hatalmainak és felkelőinek támogatása. A demokratizáció igénye azonban világ szinten sem volt előzmény nélküli: 1974-ben Görögországban bukott meg a tábornokok uralma, majd Portugáliában a „szegfűk forradalma” mosta el a salazari rendszer maradványát. 1975-ben Spanyolországban ért véget

⁸ Kissinger, Henry: *Diplomácia*. Budapest, Panem–Grafo, 1996, 768–771.

⁹ The Soviet Union: Military Spending. *Nintil*, 2016. 05. 31. <https://nintil.com/the-soviet-union-military-spending/> (Utolsó letöltés: 2021. 05. 31.)

Jeane Kirkpatrick, az Egyesült Államok első női ENSZ-nagykövete doktrínája értelmében az USA akár autoriter rendszereket is támogathat a totális kommunizmus győzelmének megakadályozására. Fotó: Flickr / Levan Ramishvili

demokratikus tárgyalások útján a Franco-féle diktatúra. Mindegyik átalakulás magában hordozta a kommunista befolyás megerősödésének lehetőségét, ám ez minden alkalommal elmaradt, nem kis mértékben az Európai Gazdasági Közösség politikai és gazdasági vonzásának következtében.¹⁰

Két külpolitikai doktrínát is megfogalmaztak az amerikai politika vezető köreiben. Jeane Kirkpatrick, az USA első női ENSZ-nagykövete nevéhez fűződik az úgynevezett *Kirkpatrick-doktrína*, mely lényegében azt fejezte ki, hogy a totális kommunista diktatúrák stabilabbak és sokkal jobban átörökítik a saját hatalmukat, míg az autoriter rendszerek kevésbé stabilak, és kevésbé állnak ellent a reformnak. Tehát míg az autoriter rezsim reformálható, a kommunizmus

megreformálhatatlan. E koncepció értelmében az Egyesült Államok támogathatja az autoriter rendszereket annak érdekében, hogy féken tartsák a totális kommunizmus győzelmét.¹¹ A *Reagan-doktrína* mindennek a másik felét képviselte: eszerint a világban mindenhol támogatni kell a kommunista rezsimek ellen irányuló antikommunista felkeléseket. A Reagan-kormányzat mindezt elsősorban nem a kelet-európai és szovjetunió-beli rendszerekre értette, hanem a fejlődő országok, különösen Afganisztán és Közép-Amerika viszonylatában. Így vált a reagani politika alapkövévé a szovjetellenes afgán *mudzsahedin* támogatása, és így jöhetett létre az a bizarr politikai alku is, mely *Iran-Contra Gate* néven vált ismertté. Utóbbi esetében a kormányzat az amerikai Kongresszus megkezdésével fegyvereket adott el az ellenségként listázott Iránnak, hogy a bevételből illegálisan támogassa a kontrákat, Nicaragua antikommunista felkelőit. Tehát míg a *Kirkpatrick-doktrína* értelmében a jobboldali rezsimek támogathatók, hiszen megreformálhatók, addig a *Reagan-doktrína* nevében a megreformálhatatlan és totális kommunista rezsimek ellen felkelő minden csoport megérdemelheti Amerika támogatását.

Reagan elnök megválasztása után ámulatba esve olvasta Kirkpatrick dolgozatát, aki akkor még kevésbé ismert egyetemi oktató volt. Az elnök ezután tette meg ENSZ-nagykövetének. Reagan hivatalba lépése után nem sokkal, 1981 februárjában fogadta a Fehér Házban a dél-koreai elnököt,

Cson Duhvan tábornokot, majd márciusban az argentin elnököt, Roberto Viola tábornokot. Az autoriter szövetség egén azonban sötét felhők gyülekeztek: az argentinok által kezdeményezett 1982-es falklandi háború, és az El Salvador-i jobboldali rezsim egyre nyilvánvalóbb elnyomó jellege kikezdte az elnöki politikát. A falklandi háborúban nem lehetett nem támogatni Nagy-Britanniát, a salvadori jogsértéseket pedig csak a demokratikus választások megrendezésével lehetett politikailag szépíteni.¹² Reagan elnöknek a westminsteri parlamentben elmondott programadó beszéde ekkor már egyértelművé tette, hogy a demokrácia támogatása az USA politikájának egyik sarokköve. Egyre nehezebb volt tehát kommunikálni, hogy emellett hogyan támogathat Washington elnyomó rendszereket pusztán azon az alapon, hogy ellenállnak a kommunista nyomásnak.

AZ USA ÉS A DEMOKRATIZÁCIÓ

Az 1980-as években a demokratizálás célkeresztjében a világ négy sarka állt: a Fülöp-szigetek, Dél-Afrika, Dél-Korea és Chile. Mindegyik ország annyira stabilnak tűnt, hogy támogatható legyen a kormányuk, annyira viszont nem volt stabil, hogy ne lehetett volna a reformok irányába mozgatni a rendszert. Mindegyik országban ugyanakkor olyan demokráciapárti ellenzék erősödött meg, mely heterogén volt (olykor a kommunisták is a részét képezhették), és elég széles tömegeket mozgatott meg ahhoz, hogy aggodalomra adjon okot. A Fülöp-szigeteken

¹⁰ Huntington, Samuel P.: *Democracy's Third Wave. Journal of Democracy*, 1991. tavasz, [12–34.] 14.

¹¹ Kirkpatrick, Jeane J.: *Dictatorships and Double Standards. Commentary Magazine*, 1979. november, 34–45.

¹² Adesnik, David – McFaul, Michael: *Engaging Autocratic Allies to Promote Democracy. Washington Quarterly*, 2006/2, [7–26.] 9–11.

Ferdinand Marcos¹³ diktatúrája azzal rontotta el nemzetközi hitelét, hogy 1983-ban az ország biztonsági erői a manilai repülőtéren meggyilkolták az ellenzék hazatérő vezetőjét, Benigno Aquinót. Az erre válaszul kibontakozó ellenzéki mozgalommal szemben az amerikaiak Marcost támogatták, ám nyilvánvalóvá vált, hogy reformok nélkül nem élhet túl a fülöp-szigeteki rezsim. Végül Marcos – bízva az ellenzék megosztottságában és a saját népszerűségében – választásokat írt ki, melyet azonban a meggyilkolt ellenzéki özvegye, Corazon „Cory” Aquino¹⁴ nyert meg.¹⁵ Még a Reagant támogató jobboldali közeg is kezdte úgy látni, hogy a stabil jobboldali kormányzás, ha nem párosul demokratikus tendenciákkal, hosszú távon radikalizmust szül. A patinás Cato Intézet¹⁶ egy 1985-ös elemzése szerint eljött az idő, hogy az USA „jóindulatú távolodást” (*benign detachment*) kezdeményezzen a jobboldali rendszerekkel szemben.¹⁷

Hasonlóan problémás volt a Dél-Afrikai Köztársasághoz fűződő viszony is. Az afrikai kontinensen elszigetelődött, apartheidrendszert fenntartó ország belső legitimitása romokban hevert, de fontos szerepet játszott a régió marxistáinak (Angola, Mozambik) feltartóztatásában. Mindez nemcsak emberi jogi, hanem szűkebben vett, rasszizmussal kapcsolatos

kérdéseket is felvetett, hiszen az Egyesült Államok számára fontos volt a rasszista gyakorlatoktól való elhatárolódás. Reagan elnök sokáig úgy látta: nem teheti meg, hogy gazdasági szankciókkal sújtja Dél-Afrikát, mert fontos antikommunista szövetséges, és mert azzal nem a mérsékelteket, hanem a radikálisokat támogatná. A reagoni politika Dél-Afrikában is a „konstruktív párbeszédbe való bevonás” (*constructive engagement*) volt, azonban 1984-ben az ellenzéki Desmond Tutu érsek mindezt Washingtonban, hivatalos vendégként nevezte az apartheid támogatásának. Innentől datálható az USA jelentős politikai váltása Dél-Afrikával szemben: Reagan elnök fekete nagykövetet nevezett ki az országba, és világossá tette, hogy az apartheidrendszernek véget kell vetni.¹⁸ A Republikánus Párt elsőprő támogatásával a Kongresszus az elnöki vétót megkerülve is elfogadtatta az apartheidellenes törvényt.

A dél-koreai „erős ember”, Cson Duhvan személyesen nagyon jó viszonyban volt Reagan elnökkel, de az ország vezetőjeként ekkor már erős demokratikus mozgalommal kellett szembenéznie. A korabeli nemzetközi legitimációhoz ekkor már fontos volt valamiféle választások megtartása: az 1985-ös törvényhozási választásokon a mandátumrendszer manipulálásával a katonai rezsim meg tudta tartani hatalmát,

Corazon „Cory” Aquino, 1986 és 1992 között a Fülöp-szigetek elnökének elnöki portréfotója. A kis fényképen meggyilkolt férje, Benigno Aquino. Fotó: Flickr / philippinepresidency

egyértelműen megmutatkozott azonban, hogy az ország kétharmada az ellenzékkel szimpatizál. Az amerikai kormányzat, bár egyfajta radikális változástól már csak az ott állomásozó amerikai csapatok miatt is félt, támogatta a közvetlen elnökválasztást, hiszen ekkorra a fülöp-szigeteki demokratikus átmenet már a reagoni politika diadalának számított. A dél-koreai vezetés azért sem léphetett vissza a közvetlen választástól, mert azzal az 1988-ra tervezett szöuli olimpiát is veszélybe sodorta volna. Ezen a választáson azonban sikerült a juntának az, ami Marcosnak nem: az ellenzék megosztása. Az 1987-es választáson még a junta jelöltje győzött, demokratikus eszközökkel – míg

¹³ Marcos, Ferdinand (1917–1989): fülöp-szigeteki politikus. 1965 és 1986 között a Fülöp-szigetek elnöke. Az 1986-os forradalom által kikényszerített választás megbuktatta, Hawaii-szigetekre száműzték.

¹⁴ Aquino, Corazon „Cory” (1933–2009): fülöp-szigeteki politikus. Az 1986-os forradalom után, közvetlen és demokratikus választáson választották az ország elnökévé. Hivatalát 1992-ig töltötte be.

¹⁵ Schmitz, David F.: *The United States and Right-Wing Dictatorships, 1965–1989*. Chapel Hill, NCS Press, 1988, 232–240.

¹⁶ 1974-ben, Charles Koch Intézet néven létrejött, libertárius irányultságú *think tank*. Jelenlegi elnevezését 1976-ban kapta.

¹⁷ Carpenter, Ted Galen: Cato Institute Policy Analysis No. 58. *The United States and Third World Dictatorships: A Case for Benign Detachment*. (1985. 08. 15.) <https://www.cato.org/sites/cato.org/files/pubs/pdf/pa058.pdf> (Utolsó letöltés: 2021. 05. 26.)

¹⁸ Coker, Christopher: *The United States and South Africa, 1968–1985: Constructive Engagement and its Critics*. Durham, Duke University Press, 1986, 266.

Augusto Pinochet tábornok hivatalos portréfotója (Színes változat). Az Egyesült Államok sokáig valamiféle Pinochet nélküli „pinochetizmóban” gondolkodott. Fotó: Wikimedia Commons / Ministerio de Relaciones Exteriores.

az ellenzék vezetői, Kim Jongszam (1993 és 1998 között elnök) és a később Nobel-békedíjat nyert katolikus Kim Dezsung (1998 és 2003 között elnök) a soron következő választásokat nyerték meg.¹⁹

Talán semmi nem mutat annyira kétes képet a hidegháborús amerikai külpolitikáról, mint a latin-amerikai jobboldali katonai junták támogatása. A korábban már említett Argentína 1983-ban, a falklandi háborúban elszenvedett vereség után mozdult el a demokrácia irányába, míg a szintén fontos szövetséges Brazíliában 1985-re kényszerítettek ki közvetlen választásokat. Chilével kapcsolatban már jó ideje hasonló álláspontra jutottak a legkülönbözőbb jobb- és baloldali amerikai csoportok. Az 1980-as

évek közepére egyértelművé vált, hogy Augusto Pinochettel az élen Chile már nem megreformálható: el kell távolítani a tábornokot a hatalomból, és egyfajta „védett demokráciát” létrehozni, ahol nem törhetnek előre a kommunisták és nem veszélyeztetni semmi a neoliberális reformokat. Egyszóval ekkor még a Pinochet nélküli *pinochetismo* volt a cél.²⁰ Nem kevéssé színes koalíció szabta meg az országgal kapcsolatos új irányvonalat 1984 után: George Shultz külügyminiszter, Elliot Abrams latin-amerikai kapcsolatokért felelős államtitkár-helyettes, valamint Iowa demokrata szenátora, Tom Harkin. A Carter-korszakban már elérték a Chilének folyósítható katonai és pénzügyi támogatás mérséklését, ekkorra azonban támogatták azt is, hogy Pinochet mondjon le hatalma egy részéről. Pinochet belement abba, hogy 1988-ban országos népszavazást tartsanak a hatalmáról, ezzel azonban nagyon túlbecsülte saját támogatottságát. Shultz, Abrams és Harkin kulcsszerepet játszott abban, hogy a megosztott ellenzéket egyesítsék a „nem”-kampányban.²¹ A népszavazáson végül győztek a nemek, Pinochet pedig valóban távozott a hatalomból, amit akkoriban még a baloldali amerikai sajtó is a Reagan-kormányzat demokrácia melletti elkötelezettsége és a kiemelkedő kétpárti konszenzus javára írt.²²

SZOVJET KATONAI KIADÁSOK ÉS LEGITIMÁCIÓ

1988-ra egyértelművé vált, hogy a nem demokratikus rezsimiek inkább hátrányt, semmint előnyt jelentenek az amerikai külpolitika számára. Mindezt persze elősegítette, hogy a világban a kommunizmus bűvereje is jelentősen csökkent, sőt Latin-Amerikától Délkelet-Ázsiáig mindenhol szélesebben terjedt a neoliberális gazdaságpolitika. Úgy tűnt tehát, hogy a demokratikus rendszerek egyáltalán nem jelentenek kockázatot az amerikai stratégiai érdekek számára, sőt, talán megbízhatóbban is megvédhetik azokat. George Bush ezért is dönthetett úgy, hogy a korábban az USA-hoz több-kevesebb szállal kötődő, de elszabaduló diktátorokat megfegyelmezi, például leváltja a panamai Manuel Noriegát, vagy felszabadítja Kuvaitot Szaddám Husszein iraki megszállása alól. George Bush elnökségére már egyértelművé vált az amerikai politika új jelmondata, amely éppen harminc évvel ezelőtt hangozott el: „*freedom works* – a szabadság működik”.²³

Tehát míg az Egyesült Államok 1985–1986 óta fokozatosan csökkentette katonai kiadásait, egyre több helyen gyakorolt nyomást szövetségeseire a demokratizáció irányában. Ezzel szemben a Szovjetunió, mely szintén csökkentette kiadásait, egyre kevésbé volt képes hatni szövetségeseire, akik egyébként állandó legitimációs válságban szenvedtek. Ahogy Ronald

¹⁹ Adesnik – McFaul i. m. 2006, 15–17.

²⁰ McPherson, Alan: Strange bedfellows at the end of the Cold War: the Letelier assassination, human rights, and state sovereignty. *Cold War History*, 2021/1, [1–18.] 14.

²¹ Adesnik – McFaul i. m. 2006, 17–19.

²² Lowenthal, Abraham F.: Chile and the No Vote – a Bravo for U.S. Role. *The Los Angeles Times*. 1988. 10. 13.

²³ Bush, George H. W.: Remarks at a White House Briefing for Conservative Leaders. 1990. április 26. *Public Papers of the Presidents of the United States*. U.S. Government Printing Office, Washington D.C., 1991. 573.

Reagan is rámutatott 1982-es westminsteri beszédében, a kelet-európai rendszerek immár több mint harminc éve vannak uralmon, mégsem szilárdult meg annyira a hatalmuk, hogy szabad választáson tehessék próbára a népszerűségüket.²⁴ A szovjet legitimáció még inkább megrendült az 1980-as évek végére. Ennek egyik oka az 1973-as olajválság óta tartó gazdasági visszaesés volt, és az, hogy Moszkva egyre kevésbé tudta anyagilag támogatni szövetségeseit. A Szovjetunió azonban nemcsak a gazdaság, hanem egy sor másik területen is jelentős veszteségeket könyvelhetett el.

Leginkább talán az afganisztáni szovjet intervenció kudarca volt látványos. Amellett, hogy a háború nagyon költséges volt, rengeteg katonai áldozattal is járt. A fordulópontnak 1986-ot lehet tekinteni a háborúban: ekkorra terjedtek el az amerikaiak által biztosított fegyverek az afgán környezetben, és vált egyre világosabbá, hogy a háború vége még mindig messze van. Egyesek a háborús veteránok orosz városokba való visszatérését összekötik a szovjet társadalomban szárba szökkenő valódi antimilitarizmus megjelenésével, és a háború legitimitásának megkérdőjelezésével. Gorbacsov későbbi visszaemlékezése szerint nagyon fájdalmas volt meghozni a döntést az Afganisztánból való kivonulásról, és minden, ami azután következett, ennek

folyománya volt. Valójában a szovjet vezetők arról győződtek meg, hogy katonai intervencióval többé már nem képesek uralni a környező, alávetett országok politikai közéletét.²⁵ A hadsereg delegitimációja különösen erősen sújtotta a Szovjetuniót és a szocialista országokat, mert – ahogy éppen a nyolcvanas évek végi példák rámutattak – a fegyveres erők központi részét képezték a késő szocialista államiságnak.²⁶ Másképpen fogalmazva: az egyre kevésbé legitimnek tartott szocialista fegyveres erők sokkal inkább legitimációs válságba sodorták a szocialista rendszert, mint a militarizmustól távolabb álló Egyesült Államokat például a vietnami trauma elszenvedése.

Mindeközben Gorbacsov, aki tisztában volt a szovjet rendszer legitimációs kihívásaival és gazdasági tehetetlenségével, egy sor reformot indított el. A gorbacsovi reformok – amelyeket 1986-tól kezdve egyre inkább a *peresztrojka* gyűjtőfogalom alatt emlegettek – egyértelműen a rendszer modernizálására és így fenntartására szolgáltak volna, de annak ellenére is nehéz volt „eladni” a reformcsomagot a kelet-európai országokban, hogy a szovjet vezetés ezeket megengedő, liberális változásoknak látta. Nem így voltak ezzel a kelet-európai országok vezetői, akik számára a *peresztrojka* vagy túl keveset (Magyarország vagy Lengyelország politikai és

Máté István szobrász George H. W. Bush amerikai elnököt ábrázoló műve a budapesti Szabadság téren. Az elnök több, az USA-hoz valamelyest kötődő, de elszabadult diktátort megfegyverezett „a szabadság működik” jelszó jegyében. Fotó: Wikimedia Commons / Elekes Andor

gazdasági rendszere a szovjetnél jóval nyugatiasabb volt), vagy pedig túl sokat jelentett (az NDK, Bulgária vagy Románia nem tudta elfogadni a reformokat). A magyar pártvezetés például úgy érezte, hogy a szovjet reformcsomag átvétele a KGST további integrációjához, így Budapestnek a nyugati piacokhoz való hozzáféréseinek csökkenéséhez vezetne.²⁷ Moszkva tehát már az általa liberálisnak vélt reformok mögé is

²⁴ Reagan, Ronald: Address to Members of the British Parliament, 1982. 06. 08. *The Reagan Library & Museum*. <https://www.reaganlibrary.gov/archives/speech/address-members-british-parliament> (Utolsó letöltés: 2021. 05. 20.)

²⁵ Reuveny, Rafael – Prakash, Aseem: The Afghanistan war and the breakdown of the Soviet Union. *Review of International Studies*, 1999/4 (október), [693–708.] 697–699.

²⁶ Behrends, Jan Claas: War, violence, and the military during late socialism and transition. Five case studies on the USSR, Russia, and Yugoslavia. *Nationalities Papers*, 2015/5, 667–681.

²⁷ Baranyi Tamás: Perestroika Made in Hungary? The HSWP's Approach to the Soviet Reform of the Late-1980s. In: *Perestroika and the Party. National and Transnational Perspectives on European Communist Parties in the Era of Soviet Reform*. Szerk. Di Palma, Francesco. Berlin, Berghahn Books, 2019. 88–105.

igen nehezen tudta egyöntetűen felsorakoztatni szövetségeseit.

Természetesen a szovjetek nem is gondoltak arra, hogy a gazdasági-politikai hatékonyság növelésén túl bármilyen egyéb politikai reform is szóba jöhetne a szomszédoknál – ugyanakkor azzal nagyon is tisztában voltak, hogy ezek a folyamatok egyes országokban mégis megindulhatnak. Miközben tehát az afgán példából kiindulva tudták, hogy intervenciós erővel már nem tudnák ezeket a folyamatokat kézben tartani, még mindig nem helyezték hatályon kívül a prágai tavasz leverésekor megfogalmazott Brezsnyev-doktrínát, mely szerint be lehet avatkozni az egyes kelet-európai országok politikai életébe, ha a szocializmust fenyegeti veszély. A „korlátozott szuverenitást” hirdető doktrínát éppen ezért a nyolcvanas évek második felében – Békés Csaba szavaival élve – folyamatosan „lebegtették”.²⁸ Ez lényegében azt jelenti, hogy bíztak annak visszatartó erejében, miközben a valódi hatékonyságában már nem. Ez az általános tekintélyvesztés nemcsak az egyes kelet-európai demokratikus mozgalmak önbizalmának növekedéséhez, hanem a rendszerváltoztatásokat lehetővé tévő nemzetközi környezet kialakulásához is elvezetett.

ÖSSZEGZÉS

Az amerikaiak fegyverzetcsökkentése pozitívan hatott a nyugati szövetségre: valójában az Egyesült Államok visszanyerte a hetvenes években megtépzott legitimitását, a korábban diktatúrák által vezetett jelentős szövetséges országok fokozatosan demokratizálódtak, és közben az USA és Nyugat-Európa gazdaságilag is erős pozícióban maradt. Ezzel szemben a Szovjetunióban a katonai kiadások csökkentését az afganisztáni háború miatt nem tudták összekötni a militarizmus csökkenésével, és ezért az nem a legitimitáció növekedéséhez, hanem éppen mélyrepüléséhez vezetett. Tehát a hidegháborúban korábban felvetett gondolatokkal ellentétben nem pusztán a fegyverzetcsökkenés, a katonai biztonsággaranciáinak megadása tette lehetővé a demokrácia visszatérését, hanem az, hogy mire már gazdasági szempontból is kényszerre vált a leszerelés kérdése, addigra a kommunista legitimitáció kikerülhetetlenül összefonódott a rendszer fegyveres erejével. Ellentétes folyamatot láthattunk viszont az Egyesült Államok oldaláról, mely a leszerelés mellett képes volt növelni tekintélyét szövetségesei között is, és a demokratizációs folyamatokat is támogatni tudta.

Az 1980-as években kibontakozó demokratizáció tovább folytatódott az 1990-es években. Az új nemzetközi rend nem tette szükségessé az antikommunista rendszerek támogatását, hiszen a kommunista rendszerek, melyek ellen védvonnaként fel lehetett volna őket

használni, már nem léteztek többé. Az új amerikai politikai paradigmában a gazdasági jólét, a politikai pluralizmus és a kapitalista piacgazdaság egymásra épülő jellegzetességek voltak.²⁹ A demokratikus átmeneteket gyakran párhuzamba állítják a kelet-európai rendszerváltoztatásokkal is, sőt, Samuel Huntington odáig megy, hogy a kettőt együtt egyenesen a „demokratizáció harmadik hullámának” nevezi.³⁰ Bár maga Huntington is hosszan beszél erről a nagyon fontos különbségről, mindenképpen meg kell jegyezni, hogy az autoriter antikommunista rendszerek átalakulása inkább belső erők következménye volt (némi külső támogatással), míg a kelet-európai rendszerváltoztatások során az látszott, hogy a külső erők (szovjet megszállás) a rendszer fenntartásáért voltak felelősek, és amikor ez megszűnt, az országok szinte azonnal befejezték a már korábban megkezdett demokratikus átmenetet. A demokrácia támogatása az 1990-es években átlényegült a „demokráciaexport” sokkal vitathatóbb külpolitikai elvévé, amit aztán főleg az USA közel-keleti háborúival kapcsolatban sok kritika ért. A demokráciaexport annyiban mindenképp eltér az 1980-as évekbeli politikától, hogy lényegében meg kívánta „teremteni” azt a demokratikus közeget, amelyet a nyolcvanas évekbeli reagan politikának csak támogatnia kellett, mert már létezett: Dél-Koreától és Chilétől a kelet-európai országokig megvolt a demokratikus közélet, ami a szovjet fenyegetés elmúltával ki is tudott bontakozni.

²⁸ Békés Csaba: *Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika az enyhülés időszakában, 1953–1991*. Akadémiai doktori értekezés, 2013. 312–318.

²⁹ Baranyi Tamás: *Goeconomics: The Democratic blueprint in historical perspective*. *COJOURN* 2016/2, 45–66.

³⁰ Huntington i. m. 1991, 12–13.

Juhász-Pintér Pál

A magyarság megmaradásának jegyében – Egyházsrádóctól a bársonyszékig

Für Lajos (1930–2013)

Für Lajos történész, az MTA doktora, az MDF alapító tagja, a rendszerváltás utáni első kormány honvédelmi minisztere 1930. december 21-én született a Vas megyei (akkoriban vármegyei) Egyházsrádócon. Szülei református vallású kisparasztok voltak. E gyökerek később is mélyen átszöttek életét, pályafutását.

Az elemi iskolát szülőfaluja református népiskolájában végezte. A falu lelkesének biztatására – a falusi tehetségmentő akció lehetőségével élve – 1941-től Csurgón, a Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnáziumban tanult. Az 1941/42-es tanévben kezdődött az Országos Magyar Falusi Tehetségmentési Akció, amely a tehetséggondozás egyik Horthy-korszakbeli megnyilvánulása volt.¹

1950-től már az ország keleti végén, Debrecenben folytatta tanulmányait a Kossuth Lajos Tudományegyetemen, ahol 1954-ben szerzett középiskolai

történelemtanári diplomát. Ezt követően sem szakadt el az egyetemtől, 1957-ig tanársegédként dolgozott. 1956 életének meghatározó pontjává vált: a Kossuth Kör és a Forradalmi Bizottmány titkáráként aktívan részt vett a debreceni forradalmi eseményekben. A szovjet hadsereg katonái november 4-én hajnalban letartóztatták, és rövid időre internálták, nem sokkal karácsony előtt szabadult. A forradalmi tevékenysége miatt tanársegédi állásából elbocsátották, így a kutatói pálya átmeneti elhagyására kényszerült.² 1958. márciusban tudott újra elhelyezkedni könyvtári alkalmazottként a debreceni Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában. 1961-től Budapesten dolgozott rakodómunkásként a Temaforrg vállalatnál, majd Dabason és Pestújhelyen tanított.³

1964-től a Magyar Mezőgazdasági Múzeum munkatársaként tért vissza a tudományos kutatói

pályára, felsőoktatási állást azonban még évtizedekig nem kapott. Ez a fajta belső száműzetés Für Lajoson kívül persze másokat is érintett. Ezek az emberek természetesen találkoztak össze a hasonlóan gondolkodók szellemi köreiben. Erre az időszakra, a hatvanas évek végére ő maga így emlékezett vissza: „Ekkor kezdtünk el összejárni többen, ahogy másutt is, értelmiségi körök, baráti körök alakultak, összejártak, egyre rendszeresebben. Visszakerültem újra abba a közegbe, amelytől 1956. november 4-én brutálisan elszakítottak.”⁴ Ezeknek a közösségi összefüggéseknek egyik legfontosabb témája az ország, a magyar nemzet állapota volt: „A legfontosabbnak éppen ezért a nemzeti közszellem megjavítását, pontosabban valamifajta visszaállítását próbáltuk volna elkezdni, írásokkal, beszélgetésekkel, amihez nagymértékben hozzájárult a határokon túli magyaroknak is az egyre sorvasztóbb, egyre nyomasztóbb helyzete, gondjai.”⁵ Az egyik ilyen csoport a

¹ Goda Zoltán: Egy régi tehetségmentő akcióról. *Jászsági Évkönyv* 2008/1, 243–250. http://epa.oszk.hu/02200/02295/00016/pdf/EPA-02295_Jaszsagi_Evkv_2008_goda.pdf (Utolsó letöltés: 2021. 05. 18.)

² Az 1956-os forradalom debreceni eseményeiről és személyes szerepvállalásáról az ötvenedik évfordulón kiadott kötetében számolt be: Für Lajos: *Bevérzett mámor*, 1956. Budapest, Kairosz, 2006.

³ Számos életrajzi adatát lásd képviselői életrajzában: <https://www.parlament.hu/kepviselo/elet/f065.htm> (Utolsó letöltés: 2021. 05. 18.)

⁴ Szabó László Zsolt – Tóth Gy. László: *Húsz év után. Interjúk a rendszerváltozásról 2008-2009-ben*. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 43., 2019, [79–91.] 79–80.

⁵ Uo. 80.

Kiss Ferenc⁶ által összetartott, a Rákóczi tér közelében levő Góbé étteremben, majd később az Andrassy úti Ádám sörözőben, illetve az út másik oldalán levő Opera étteremben gyülekező társaság volt. A csoport öniro-nikusan Népi Hurálnak nevezte magát, utalva az akkori Mongol Népköztársaság országgyűlésére.⁷ A szerveződés a hatvanas évek végén indult, Kiss Ferenc és Für Lajos mellett állandó résztvevőnek számított Czine Mihály,⁸ Csoóri Sándor,⁹ Száraz György,¹⁰ de rendszeresen az asztalhoz ült a frissen végzett bölcsészek közül Bíró Zoltán,¹¹ Bakos István,¹² Kiss Gy. Csaba,¹³ Varga Lajos Márton,¹⁴ Kósa László,¹⁵ később Szakolczay Lajos.¹⁶ A változó összetételű és nyitottan kezelt társaság 1975-ig működött, heti rendszerességgel tartotta találkozóit. 1972-től a társaság egy szűkebb, szervezettebb köre a Rózsadombétteremben is összeült, ők a találkozóikat 1975 után is

folytatták. A háttérben mindvégig maguk mögött tudhatták Illyés Gyula¹⁷ támogatását.¹⁸

Összejöveleiket az állambiztonság is figyelemmel kísérte, beszélgetéseikről sok esetben jelentés készült. A megfigyelték közé Für Lajos „Zsellér” fedőnéven került. Érdemes kiemelni, hogy a BM III/III. egyik legnagyobb szabású ügyében, „Subások” fedőnéven a népi értelmiség központilag meghatározott tagjait figyelték. Ennek keretében „folytattak nyomozást egy irodalmi és kulturális területen elhelyezkedő, nacionalista, ellenséges tevékenységgel gyanúsítható csoport ügyében”.¹⁹ E csoport tagjai közé sorolták Für Lajos mellett többek között Csoóri Sándort, dr. Ilia Mihályt²⁰ és Kiss Ferencet is.

„Arról tanácskoztunk, hogy az adott keretek közt mit lehet tenni a jó ügyekért, a magyarságért,

értékeink megmentéséért, a jó célokért. Ezek közt is elsődlegesen a nemzeti kisebbségek ügye volt a legfontosabb. Mi tudományosan, illetve a szépirodalom normáival közelítettünk ügyeinkhez”, írta egy 1993-as visszaemlékezésében Für Lajos.²¹ A hetvenes évektől első-sorban a megyei irodalmi lapok olvasói találkozhattak írásaival – leggyakrabban a *Tiszatájban*, az *Alföldben* és a *Forrásban*. A határon túli magyarság ügyének közbeszédbe való beemelésére a hatvanas és hetvenes években kezdődtek meg az első kísérletek, e téma kapcsán Illyés Gyula esszéi mellett mindenképp ki kell emelnünk Für Lajos tanulmányait.

A határon túl élő magyarság helyzetét bemutató írásai közül kiemelkedik az 1972 augusztusában a *Tiszatájban* megjelent, *Milyen nyelven beszélnek a székelyek?* című, sokat hivatkozott munka, amely szokatlan nyíltsággal tárta

⁶ Kiss Ferenc (1928–1999): irodalomtörténész. 1956-ban a forradalom idején a debreceni Csokonai Rádió vezetőjeként tevékenykedett, a megtorlás során nyolc hónapot előzetes letartóztatásban töltött. A kibontakozó népi ellenzék és a „Népi Hurál” asztaltársaság meghatározó szereplője.

⁷ Bővebben lásd: Szeredi Pál: *Nemzetépítő demokratikus ellenállás a Kádár-korban, 1956–1987*. Pilisszentkereszt, Barangoló, 2015, 219.

⁸ Czine Mihály (1929–1999): irodalomtörténész.

⁹ Csoóri Sándor (1930–2016): költő. A hatvanas évektől szerveződő népi ellenzék egyik legmeghatározóbb szereplője. 1987-ben a Magyar Demokrata Fórum alapítója, 1988 és 1993 között elnökségi tagja, 1991 és 2002 között a Magyarok Világszövetsége elnöke.

¹⁰ Száraz György (1930–1987): író. A hetvenes-nyolcvanas években, a zsidókérdésről és az erdélyi magyarságról szóló, elsősorban a *Valóságban* megjelent írásai komoly figyelmet keltettek a magyar közbeszédben.

¹¹ Bíró Zoltán (1941): irodalomtörténész, politikus. Az MDF alapítója, 1988 és 1990 között elnökségi tagja, 1989-ben első, ügyvezető elnöke. 1991-ben kilépett a pártból, az újonnan létrejött Nemzeti Demokrata Szövetség alapítója.

¹² Bakos István (1943): művelődéskutató. Az 1980-ban alapított Bethlen Gábor Alapítvány létrehozásának kezdeményezője. 1994 és 1994 között az MVSZ főtitkára.

¹³ Kiss Gy. Csaba (1945): irodalom- és művelődéstörténész. Az MDF alapítója, 1988 és 1990 között elnökségi tagja. 1993-ban kilépett a pártból.

¹⁴ Varga Lajos Márton (1942–2017): irodalomtörténész.

¹⁵ Kósa László (1942): néprajzkutató.

¹⁶ Szakolczay Lajos (1941): irodalomtörténész.

¹⁷ Illyés Gyula (1902–1983): költő. Az 1945 utáni magyar irodalomtörténet egyik legmeghatározóbb és legtekintélyesebb alakja, akinek a hatvanas évektől a nemzeti kérdésben publikált esszéi orientáltak a magyar sorskérdések iránt elkötelezett értelmiség képviselőit.

¹⁸ Székér Nóra: *Elmúlt jövő. Az első lakiteleki találkozó harminc év távlatából*. In: *MDF-tanulmányok*. Szerk. Székér Nóra – Szeredi Pál. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 32., 2018, [7–61.] 14.

¹⁹ Idézi: Ilia Mihály: *Elszigetelni, lejártni, Korunk*, 2007. szeptember, [49–54.] 50.

²⁰ Ilia Mihály (1934): irodalomtörténész, szerkesztő. 1972 és 1974 között a *Tiszatáj* főszerkesztője.

²¹ Idézi: Szeredi Pál: „Egy minta-Magyarországot szervezni idebent.” A nemzetépítők sors története. In: *Forrásvidék. A nemzeti demokratikus gondolkodás a magyar folyóiratok tükrében (1956–1987)*. Szerk. Nagymihály Zoltán – Székér Nóra. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 26., 2017, 52.

fel a romániai magyar kisebbség itthoni ismertségével kapcsolatos problémákat.²² Az írás megjelenése óriási felhőrdülést eredményezett a pártközpontban. A tanulmány azt elemezte, hogy a történelemföldrajz szakra jelentkező diákok miért tudnak vajmi keveset a székelységről. Für papírra vetett gondolataival „világossá tette, hogy a nemzetiek őrizni kívánják a múltból gyökerezethető hagyományos értékeket, egy-egy tájegység mással össze nem hasonlítható néprajzi kultúráját, és nem fogadják el a »modernizáció« jelszava alatt hadakozó lekicsinylést, amely csakis a múltba kívánja utalni az e témákkal való foglalkozást”.²³ Írásával a történelemtanítás húszéves számláját terhelte meg, de jelezte azt is, hogy nem teljesen tehermentes a tömegkommunikációs eszközök, valamint más tudományos fórumok, szervezetek és intézmények számlája sem, hiszen „társadalmunk, s a felnövő nemzedékek történelmi tudatát ma már nemcsak az iskola, hanem az »iskolán kívüli« oktatás-nevelés is formálja”.²⁴ A kisebbségi magyarság sorsával foglalkozó publikációk mellett számos írást szentelt a parasztság társadalom- és politikatörténetének, illetve a nemzet „történelmi sorsfordulóit meghatározó összefüggéseknek”.²⁵

A határon túli magyarokért való tenni akarásán kívül, mint látjuk, a magyar társadalomnak, a magyar nemzetnek volt még egy olyan rétege, amelyet szívügyének tartott: a magyar parasztság. „Mélyen tudatosul benne törté-
nészként is, hogy a magyarság

FÜR LAJOS:

Milyen nyelven beszélnek a székelyek?

[illegible][illegible]

Röviden szólva, a székeséghelyű eredő kulturális értékek nem muszáj kínosak; szerves részei előtérünknek, a így naponta felemlíthető a kérdés: *miféle* közösség az, amely terrorsát? Hol él, miké, hogyan? S mert a kérdés körül gyors hallgatás vagy még gyorsabb mendemondák terjednek – az írás, azt megkérdésnek, talán jobbnak látta azt válaszolni: „nem tudom.” S ez nemcsak azt jelenti, hogy a felelő nemzedékek tudatában van-e székeségek vikámok keltetőit, melybe jó, rossz esztétik bonyolulhat, hanem a székeséggel kapcsolatos művek hominidus funkcióit is, azaz a székeségek. A makulatlan szépség élvezetesebbé válik, nagy szíveskedéssel mérge elegyülhet: és ez már az értékek ellen, megismerkedés háttér is érinthető, annak is ártóak.

Itt csúszta a történelemtanítás műveltség- és fogyasztóképzési tesszük szavá. De talán az elmondottakból is nyilvánvaló: a székelység ügye távolról sem tekinthető mondjuk olyan jellegűnek, mint az, hogy tanítunk-e valamit és mit tanítunk el. A Wesselyévi-féle önéletrajzról.

Már az erődök felett mediterrán, máskor szarmatásukat a legendák világába emeli csak vagy éppen azokat csak dicsőítően felidézve szívesen írodak le és olyan, kivételesen csodálatos édesemlék. Ezekről megadnád magunknak a kecske- és krónikaalakú képüket is. Tölkös erdő az a magát oly szívósan tartó romantikus mondatok, amely a széfélyeket a hunok maradvékának, Attila és Csaba királyfi népek hitte. A szarmatizmus körül csapongó képeket mások szelők megnyilvánulásának az a majdhogy-

87

Für Lajos legendás írása a *Tiszatáj* 1972. augusztusi számában. Fotó: Tiszatáj Archívum

élettörténetében a fennmaradásért ez a »tenyészet« hozta a legtöbb áldozatot, ez viselte természet és társadalom legnagyobb terhet, legsúlyosabb bizonytalanságait és csapásait. Ez a magyar paraszttársadalom adta az ország kenyerét. Ha volt talpalatnyi földje, ez ragaszkodott leginkább az ország földjéhez is, és ez adta a hazának a katonák tömegét szabadságharcainkban és úri háborúiban egyaránt” – fogalmazott az egykori harcostárs, Bíró Zoltán.²⁶ Munkásságának ugyanezt az elemét emelte ki nekrológiájában R. Várkonyi Ágnes történész is: „Perifériára szorított helyzete, betiltott írásai ellenére is sikerült jelentős agrártörténeti eredményeket felmutatni és kandidátusi, majd 1983-ban akadémiai doktori fokozatot nyerni. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Középkori és Koraújkori Magyar Történeti Tanszékén 1987-ben lett docens, majd 1990-től már professzorként dolgozott. Tudományos életművének gerincét a 18–20.

[illegible]

századi agrárvilág és a parasztság történetének komplex feltárása alkotja. A hazai és a nemzetközi társadalomtörténet tágas összefüggésében feltárta többek között a tanyarendszer kialakulását, a szőlőművelés szokásrendszerét, a hazai búzafajták, a mezővárosok, a talajművelési technikák történetét. Elfogulatlan és valóságghű képet rajzolt a Habsburg Monarchia 19. századi kétarcú politikájáról, egységben látta a feudalizmusból a polgári világba áttérő Magyarországot. A bécsi udvar fényéből a hazai valóság sárba süppedt világába visszatért királynői testőr családjának tragédiáját feltáró könyve mestermű. Ha franciául írta volna meg, a mikrotörténelem világhírű bestsellere lett volna. A *Búcsú a parasztságtól* levéltárak irattengerére épített esszé a parasztság ezeréves történetéről. A személyes élmény elevenségében, tanítványai, valamint felesége, Bíró Friderika közreműködésével interjúkból kibontott látélet arról, hogy mivel

²² Für Lajos: Milyen nyelven beszélnek a székelyek? *Tiszatáj*, 1972. augusztus, 57–66.

²³ Nagymihály Zoltán: Áttörő szavak „a résnyire felhúzott zsilipen”. A határon túli magyarság kérdése az 1956 és 1987 közötti magyar sajtónyilvánosságban. In: *Forrásvidék i. m.* 2017, [197–230.] 202.

²⁴ Für i. m. 1972, 66.

²⁵ Erdész Ádám: Für Lajos: Hol vannak a katonák...? *Életünk*, 1990. január-február, [182–185.] 182.

²⁶ Bíró Zoltán: Für Lajos búcsúja. *Hitel*, 2014. november, [39–41.] 39.

járt Magyarország legnépesebb társadalmi osztályának erőszakos felszámolása a 20. század közepén. Vallomás arról, hogy mit jelentett megválni földtől, szerszámoktól, szokásoktól, ünnepektől, a falutól és milyen értékek mentek veszendőbe az életekkel együtt.”²⁷

Közéleti szerepvállalása a nyolcvanas években vált sűrűbbé. Lakása többször is fontos események helyszíne volt. 1983 februárjában ott fogalmazták meg a tiltakozó levelet Duray Miklós²⁸ letartóztatása ellen, amelyhez összesen háromszázötvenen csatlakoztak.²⁹ 1988. január 19-én itt tartottak sajtótájékoztatót, ahol Vásárhelyi Miklós³⁰ ismertette az erdélyi magyaroknak és románoknak írt szolidaritási nyilatkozatot, melyet 420-an írtak alá.³¹ Ugyanitt 1988. április 25-én sajtótájékoztató keretében mutatták be a Joó Rudolf és munkatársai által készített *Jelentés a romániai*

magyarság helyzetéről című elemző tanulmányt.³²

Világlátása, az addig kialakult kapcsolatai alapján magától értetődő volt, hogy bekapcsolódott a Magyar Demokrata Fórum megszervezésébe, abban orosz-lánrészt vállalva. Az alapítók egyik megbeszélése éppen Fürék nagy-marosi telkén zajlott 1987. szeptember 5-én, amely történeti szempontból azért is érdekes, mert itt született meg a „Magyar Demokrata Fórum” elnevezés.³³ Köztudott, hogy alig több mint három héttel később került sor *A magyarság esélyei* című találkozóra Lakiteleken, Lezsák Sándor tanyájának udvarán, melyen 181-en, elsősorban a népi-nemzeti ellenzék tagjai vettek részt. A megfelelő helyszín megtalálása érdekében maga Für Lajos is próbált művelődési házakkal, intézményekkel, még kempingekkel is tárgyalni, ám a kiválasztott helyszínek vezetői nem vállalták a rendezvény befogadását.³⁴

Közel egy év múlva, a második lakiteleki találkozón, 1988. szeptember 3-án hivatalosan is megalakult az MDF, mint demokratikus szellemi-politikai mozgalom és független társadalmi szervezet. Közzétették az MDF *Alapítólevelét* és *Ideiglenes Alapszabályát*, és megválasztották első ideiglenes elnökségét,³⁵ amelyben Für Lajos is helyet kapott. A szervezeti építkezés egyik fontos állomása volt az MDF I. Országos Gyűlése 1989. március 11–12-én, amelyet Für Lajos nyitott meg, majd a tanácskozás első napján – Csurka István³⁶ társaságában – elnökölt. Itt az új, immár a küldöttek által választott elnökség a korábbi kilenc tagról tizenöt főre bővült. Joó Rudolfon és Kiss Gy. Csabán kívül – akik a Választmány tagjai lettek – az ideiglenes elnökség valamennyi tagja helyet kapott ebben a testületben is, Für a második legtöbb szavazatot kapta.³⁷

²⁷ R. Várkonyi Ágnes: Elhunyt Für Lajos, a Kar volt egyetemi tanára. ELTE BTK, 2013. 11. 04. <https://www.btk.elte.hu/content/elhunyt-fur-lajos-a-kar-volt-egyetemi-tanara.t.1231> (Utolsó letöltés: 2021. 05. 18.)

²⁸ Duray Miklós (1945): felvidéki magyar geológus, író, politikus. A hetvenes évek végétől folytatott jogvédő tevékenysége miatt több alkalommal letartóztatták és perbe fogták. Tevékenységét a magyar ellenzék is figyelemmel követte és támogatta. 1990 és 1998 között az Együttélés Politikai Mozgalom elnöke, 1999 és 2010 között a Magyar Koalíció Pártja alelnöke, 1990 és 2010 között csehszlovákai, majd szlovákiai parlamenti képviselő.

²⁹ Marschal Adrienn: *Az MDF és a rendszerváltás tematikus kronológiája. A szellemi előzményektől 1990-ig.* Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 24., 2017, 36.

³⁰ Vásárhelyi Miklós (1917–2001): újságíró, politikus: 1956-ban a Nagy Imre-kormány sajtófőnöke, a miniszterelnök perében öt év börtönbüntetésre ítélték, 1960-ban amnesztiával szabadult. A rendszerváltás idején az Új Márciusi Front, a Történelmi Igazságtétel Bizottság és a Szabad Demokraták Szövetsége alapító tagja. 1990 és 1994 között az SZDSZ országgyűlési képviselője.

³¹ Marschal i. m. 2017, 37.

³² Uo. 38. A tanulmányt teljes egészében lásd: Ara-Kovács Attila – Dávid György [Kiss Gy. Csaba] – Joó Rudolf – Kőszegi László [Entz Géza] – Nagy József – Tóth Károly Antal – Vásárhelyi Judit: *Jelentés a romániai magyar kisebbség helyzetéről. Medvetánc*, 1988/1 Melléklet (*Jelentés a határon túli magyar kisebbségek helyzetéről*), 57–138.

³³ Marschal i. m. 2017, 53.

³⁴ Szeredi Pál: *A nemzetépítő demokratikus ellenzék története, 1987–1989.* Pilisszentkereszt, Barangoló, 2018, 30.

³⁵ Az ideiglenes elnökség tagjai Bíró Zoltán, Csengey Dénes, Csoóri Sándor, Csurka István, Fekete Gyula, Für Lajos, Joó Rudolf, Kiss Gy. Csaba és Lezsák Sándor lettek.

³⁶ Csurka István (1934–2012): író, politikus. Az MDF alapítója, 1988 és 1993 között elnökségi tagja, 1991–92-ben alelnöke. 1993-ban kizárták a pártból, ekkor megalapította a Magyar Igazság és Élet Pártját, amelynek haláláig elnöke volt. 1990 és 1994, majd 1998 és 2002 között országgyűlési képviselő.

³⁷ A Magyar Demokrata Fórum első Országos Gyűlésének jegyzőkönyvei, a szervezet testületeinek megválasztásáról (1989. 03. 12.). In: *Dokumentumok a Magyar Demokrata Fórum korai történetéből, 1987–1989.* Szerk. Riba András László – Szekér Nóra. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 27., 2017, 222–229.

Für Lajos pályájának – ha nem is teljes körű – elemzésekor nem mehetünk el szó nélkül a rendszerváltás egyik fontos kérdésköre, illetve politikai eseménye, a köztársasági elnök megválasztásának módja és az ezzel összefüggő ún. *négyigenes népszavazás* mellett. A köztársasági elnöki intézmény létrehozása és betöltése körüli eltérő álláspontok gyakorlatilag már a Nemzeti Kerekasztal 1989. júliusi tárgyalásaitól kezdve megosztották az ellenzéket. A kérdés lényege az elnök megválasztásának módjában és időpontjában rejlett: közvetlenül a nép által, még a szabad parlamenti választások megrendezése előtt válassza meg az államfőt, vagy a majdani új országgyűlés képviselőinek szavazatai döntsenek az elnök személyéről. Az SZDSZ és a Fidesz a közvetlen köztársaságielnök-választásban annak veszélyét látta, hogy a legesélyesebb jelölt, Pozsgay Imre megválasztása egyet jelent az MSZMP hatalomátmentésével, ami megítélésük szerint jelentősen befolyásolhatta volna a parlamenti választásokat is. Ezt az MDF is el akarta kerülni, azonban támogatta a nép által közvetlenül megválasztott elnök koncepcióját. A köztársasági elnök megválasztására vonatkozó eltérő koncepciókból eredő ellentét végül ahhoz vezetett, hogy 1989. szeptember 18-án az SZDSZ, a Fidesz és a Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája nem írta alá a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokat záró háromoldalú megállapodást.³⁸ Nem sokkal ezután, október végén tartották meg az MDF II. Országos Gyűlését, ahol egyebek mellett³⁹ határoztak arról is, hogy a

Für Lajos az MDF II. Országos Gyűlésén, 1989. október 21–22-én. A párt köztársaságielnök-jelöltjévé választották. Fotó: RETÖRKI Archivum, Lakiteleki Rendszerváltó Archivum, Fényképtár, 91. doboz

párt Für Lajost jelöli a köztársasági elnöki posztra.⁴⁰ Erre a megméretetésre azonban nem kerülhetett sor, mert az 1989. november 26-án megtartott négyigenes népszavazás eredményeként a közvetlen köztársaságielnök-választás lekerült a politikai napirendről.

Für Lajos mint pártja egyik vezető személyisége természetesen a továbbiakban, így a közelgő országgyűlési választások alkalmával is a közélet első vonalában maradt. Egyéni képviselőjelöltként a Körmend központú Vas megye 5. számú választókerületében indult, ahol végül második lett,⁴¹ mandátumát így pártja Vas megyei területi listájáról szerezte. A választások eredményeként a Magyar Demokrata Fórum alakíthatott kormányt a Független Kisgazdapárttal és a Kereszténydemokrata Néppárttal szövetségben. Für Lajosra az új kabinetben történelmi

jelentőségű szerep várt, 1990. május 3-án ugyanis Magyarország honvédelmi miniszterévé nevezték ki, amely tisztséget a Horn-kormány megalakulásáig, 1994-ig töltötte be.

A rendszerváltó kormány jelentős társadalmi, gazdasági és természetszerűleg katonai-honvédelmi jellegű kihívások előtt állt. Kétségtárgyilag megoldandó feladat volt a haderő korábban megkezdett szerkezeti átalakítása. 1989 novemberében már rögzítésre került a Magyar Néphadsereg új védelmi doktrínája, amely szerint a hadseregnek védelmi célokat kell szolgálnia, leépíthetőek a támadó célú katonai szervezetek és fegyverzet, de az ország a Varsói Szerződés kötelékében marad. A közép-kelet-európai szocialista országok katonai szövetségi rendszerét tehát megörökölte az új kormány. 1990. március 10-én Moszkvában sor került az egyezmény aláírására,

³⁸ Madácsy Tamás: A négyigenes népszavazás. In: *A rendszerváltás mérföldkövei*. Szerk. Házi Balázs – Jónás Róbert – Nagymihály Zoltán – Rapali Vivien – Strausz Péter. Budapest, RETÖRKI, 2020, 192–194.

³⁹ Itt választották meg Antall Józsefet az MDF elnökévé.

⁴⁰ Marschal Adrienn: Az MDF II. Országos Gyűlése. In: *A rendszerváltás mérföldkövei... i. m.* 2020, [184–187.] 184.

⁴¹ 1990. évi országgyűlési képviselő-választás 2. forduló (1990. 04. 08.). Országgyűlési egyéni választókerületi (OEVK) eredmény. <https://valtor.valasztas.hu/valtort/jsp/teljkv.jsp?EA=3&MAZ=18&OEVK=05> (Utolsó letöltés: 2021. 05. 18.)

Fűr Lajos országgyűlési portréfotója 1990-ben. Történelmi jelentőségű feladat várt rá a rendszerváltó kormányban. Fotó: RETÖRKI Archivum, Lakiteleki Rendszerváltó Archivum, Fényképtár, 66. doboz

mely kimondta, hogy 1990. március 12-e és 1991. június 30-a között a Szovjetunió maradéktalanul kivonja a Magyar Köztársaság területéről csapatai személyi állományát, valamennyi fegyverzetét, haditechnikáját és egyéb eszközeit. Az ezzel kapcsolatos feladatok megoldása már az Antall-kormányra várt.

Antall József 1990. május 22-én, az Országgyűlésben tartott programbeszédében katonai jellegű kérdésekben is megnyilvánult: „A Varsói Szerződésben való részvételünk ellentétes a nemzet 1956-ban kifejezett és a legutóbbi választásokon is megerősített akaratával. Véleményünk szerint maga a szerződés is sürgősségtelen. Jogi, katonai és politikai álláspontunk érvényesítése érdekében tárgyalásokba fogunk bocsátkozni a szerződés tagállamaival, figyelembe véve a nemzetközi jogi feltételeket, szomszédaink

álláspontját és hadseregünk ütőképessége fenntartásának szükségességét.”⁴² Ez az álláspont értelemszerűen változatlan maradt, és több alkalommal is nyilvánosságot kapott. Példaként említhetjük a Varsói Szerződés 1990. októberében Bukarestben tartott Katonai Tanácsának ülését, amelyen részt vettek a magyar haderő képviselői is. Fűr Lajos miniszter előírása szerint a kiutazók csak konzultatív jelleggel vehettek részt az ülésen. „A delegáció tagjai a napirendekhez hozzászólhatnak, de ennek során fejtsek ki: következetesen végrehajtjuk az Országgyűlés határozatát, hogy 1991 végéig kiváljunk a szövetség katonai szervezetéből. Ugyanakkor úgy véljük, hogy az európai biztonsági és együttműködési rendszer kialakítását nagyban elősegítené, ha a Varsói Szerződés feloszlatná katonai szervezeteit.”⁴³ A keleti blokk katonai tömörülésének megszűnésére nem kellett sokat várni. Országgyűlési felszólalásában 1990. december 28-án a miniszter arról tájékoztathatta a képviselőket, hogy „Ma 13 óra 10 perckor üzenetet kaptam Moszkvából... Január 1-jétől megszűnnek mindazon kötelek, amelyek évtizedeken át a magyar honvédséget a Varsói Szerződés fegyveres rendszerébe kapcsolták.”⁴⁴ A Varsói Szerződés tagjai a rájuk vonatkozó katonai együttműködési egyezményeket 1991. március 31-én helyezték hatályon kívül, a katonai szövetségi rendszer pedig 1991. július 1-jén szűnt meg. Július 11-én a honvédelmi miniszter terjesztette elő az Országgyűlésben a Varsói Szerződés megszüntetéséről szóló jegyzőkönyv megerősítését,

amely során értékelte hazánknak a folyamatokban betöltött szerepét is: „Azt hiszem, súlyos aránytévesztés vagy egyenesen arányvesztés lenne, ha a Varsói Szerződés megszüntetésében Magyarországnak, netán a Parlamentnek vagy a Kormánynak döntő, meghatározó szerepet tulajdonítanának. Hiszen tudjuk valamennyien, hogy ennek megszűnésében világpolitikai tényezők közreműködése játszott meghatározó és döntő szerepet. Azok a tényezők, amelyek nemcsak Európa e térségében, hanem a világhatalmi tényezők átrendeződésében is gyökeres elmozdulást hoztak létre, és jelentős következményeket hordoznak magukban. De ugyanilyen aránytévesztés lenne, ha nem vennénk figyelembe azt, hogy Magyarországnak igenis jelentős szerepe volt a Varsói Szerződés megszüntetésében. Mindjárt a szerződés megkötése után alig egy esztendő elmúltával, mint tudjuk, 1956 forró napjaiban Magyarország volt az első, aki bejelentette – igaz, egyoldalú – kilépését a Varsói Szerződésből. Magyarország ellenzéki erői már az 1980-as évek közepétől programjukban, elgondolásaikban nem egyszer vetettek vele számot, és hirdették fennhangon, hogy az elavult és idejétmúlt Varsói Szerződést fel kell számolni, Magyarországnak a Varsói Szerződésből ki kell lépni.” Emellett külön kiemelte azt a tényt, amelyet valóban nem lehet elégszer hangsúlyozni, miszerint „úgy szűnt meg egy világrészt átfogó katonai és politikai szervezet, hogy egyetlen lövés nem dördült el, hogy a benne lévők éppúgy, mint a vele

⁴² Antall József kijelölt miniszterelnök kormányprogramot ismertető beszéde. *Országgyűlési Napló*, 1990. évi tavaszi ülésszak. 1990. május 22. [144–161.] 156.

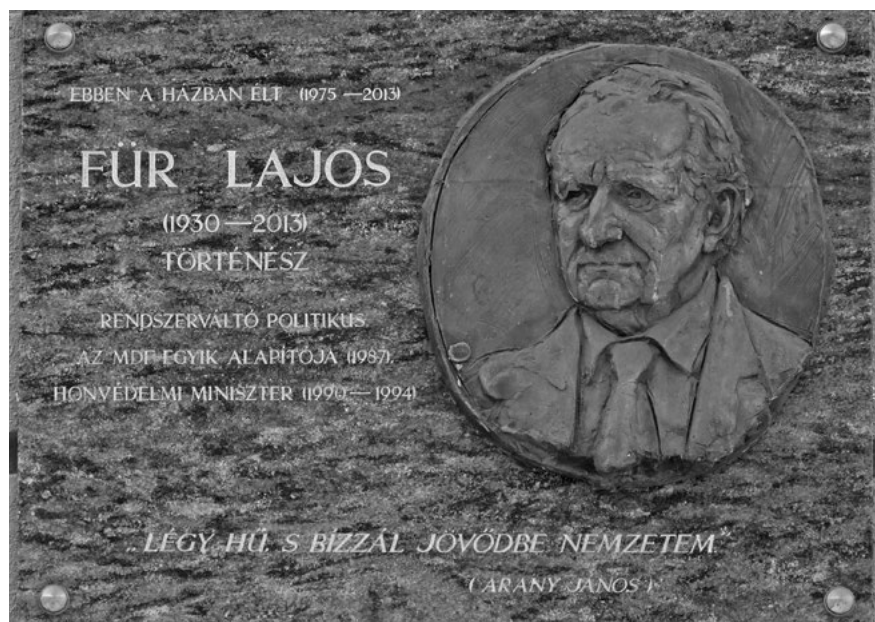
⁴³ Helgert Imre: A Varsói Szerződés megszüntetése – magyar szemmel. In: *A magyar honvédség a rendszerváltás sodrában. Néphadseregéből magyar honvédség. II. Lakitelek, Antológia*, RETÖRKI Könyvek 28/2., 2017, [177–210.] 189.

⁴⁴ Uo. 196.

szemben állók békességes úton tudtak hozzájárulni ahhoz, hogy megszűnjön ez a szervezet”.⁴⁵

A Varsói Szerződésből való kilépésünk folyamatában végzett történelmi szerepe mellett Für Lajos elévülhetetlen érdemeket szerzett a szovjet csapatok Magyarországról való kivonásának lebonyolításában is. Ahogy fentebb említettük, az erről szóló egyezmény a végrehajtásra nem sokkal több mint egy évet irányzott elő. A szovjet csapatok végleges távozásának történelmi pillanatát egyik interjújában így értékelte: „A szovjet csapatok távozásával hazánk egy történelmi folyamat végéhez érkezett, népünk, nemzetünk előtt egy új történelmi korszak nyílt meg: a függetlenség és a szabadság korszaka. Joggal mondható el, hogy a Magyar Köztársaság visszanyerte állami szuverenitását. »Annyi balszerencse közt, oly sok viszály után« új távlatok nyílnak népünk történelmében.”⁴⁶ Az utolsó szovjet katona 1991. június 19-én hagyta el hazánk területét. Ennek emlékére 2001. május 8-án az Országgyűlés június 19-ét nemzeti emléknappá, június hónap utolsó szombatját pedig a magyar szabadság napjává nyilvánította.

Für Lajos közéleti-politikai, illetve tudományos-közírói pályája a kilencvenes évek elején még nem zárult le, ám a miniszteri bársonyszékig való eljutás mindenképpen pályáivének kimagasló pontját jelentette. Minisztersége személye, de az egész magyar nemzet számára is szimbolikus

Für Lajos emléktáblája a Damjanich utcai egykori házában. A rendszerváltás előkészítésében betöltött szerepével és a Varsói Szerződés felbomlásához, illetve a szovjet csapatok kivonulásához való hozzájárulásával is beírta nevét a magyar történelembe. Fotó: Wikimedia Commons / Fekist

jelentőséget is hordozott magában. Azok közé tartozott, akik az 1956-os forradalmunkat és szabadságharcunkat, és az annak véget vető szovjet inváziót számos következményével együtt közvetlenül, személyesen is megélték. (Jelképesnek is tekinthető, hogy ötvenhét évvel a debreceni tüntetések kezdete után, 2013. október 22-én hunyt el.) Több mint három évtized múltán, közreműködve a sokáig megingathatatlannak tartott – de mindenképp annak hangoztatott – szocialista diktatúra lebontásában, ilyen személyes háttérrel vehette kézbe a honvédelem ügyét, hozzájárulva a Varsói Szerződés felbomlásának, illetve a szovjet csapatok hazánkban történő kivonulásának folyamatához. Für Lajos ezzel és a rendszerváltás előkészítésében betöltött szerepével is beírta nevét a magyar történelembe. De

közírói, tudományos szerepe sem elhanyagolható. Ahogy a rendszerváltás kori elemző értékeli: „Gondolatokat és érzelmeket egyaránt megmozdító történelmi esszéi szervesen illeszkednek a magyar közírás legmarkánsabb vonulatába. Abba a vonulatba, amely protestáns prédikátorokkal indul, a reformkor nemzetnek és liberalizmusnak elkötelezett tollforgatóival, a népi írókkal, a kisebbségi magyarság szószólóival folytatódik egészen napjainkig. Ezen irányzat jeles képviselőit mindig a közösség szolgálatának etikai parancsa készítette megszólalásra. Ha a múltat idézték, akkor is a jelenhez szóltak, ha a veszedelmet, a mélységet mutatták meg, akkor is mozgósítottak, összefogásra és felegyenesedésre sarkalltak.”⁴⁷

⁴⁵ Für Lajos beszéde a Varsóban 1955. május 14-én aláírt Barátsági, Együttműködési és Kölcsönös Segélynyújtási Szerződés, valamint az annak érvényessége meghosszabbításáról Varsóban 1985. április 26-án aláírt jegyzőkönyv hatályának megszüntetését rögzítő jegyzőkönyv megerősítéséről szóló országgyűlési határozati javaslat előadójaként. *Országgyűlési Napló*, 1991. évi nyári rendkívüli ülészak. 1991. július 11. 474–475.

⁴⁶ Idézi: Mészáros Gyula: A Szovjet Fegyveres Erők hazánkban „ideiglenesen” állomásozó csapatainak kivonása. In: *A magyar honvédség a rendszerváltás sodrában... II. i. m.* 2017, [211–254.] 239.

⁴⁷ Erdész i. m. 1990, 185.

Jónás Róbert – Nagymihály Zoltán

Új mintázatok és identitások nyomában

Néhány dokumentum a szovjet csapatkivonás és a nyugati kapcsolatkeresés időszakából

A nyolcvanas évek második felének nemzetközi eseményei gyorsan és radikálisan alakították át a magyar külpolitikát. A folyamat sebessége annál is inkább meglepő volt, mert a rendszerváltást megelőző, korszaknyi idővel felérő négy évtized a politikai, gazdasági és személyi összefüggésein keresztül mélyebb nyomokat is hagyhatott volna a magyar külpolitika kapcsolatrendszerén. A rendszerváltást megelőző négy évtizedben jelentősen beszűkült a külpolitikai mozgástér, és az ehhez kapcsolódó politikai döntéshozatalban egy olyan leegyszerűsített világkép jött létre, amelyben a Nyugathoz vagy Kelethez való tartozás mesterségesen kialakított identitása határozta meg a térség országainak – köztük Magyarországnak – a külpolitikai kapcsolatrendszerét. Az így létrejött tömbidentitás négy évtizedig tartotta béklyóban a kelet-közép-európai államokat, mégsem volt képes tartósan beépülő mintázatot létrehozni és hosszú távú hatást gyakorolni az államok külpolitikai gondolkodására. Az enyhülést hozó gorbacsovi politika hatására a tömbidentitás feltételei meglazultak majd megszűntek, az érintett államok pedig elvesztett külpolitikai tájékozódási kereteik pótlására magától értetődő természetességgel nyúltak vissza szerves történeti fejlődésük során kialakult gyakorlataikhoz, amelyek mély történelmi tapasztalataiból merítve kíséreltek meg változatokat adni az átmenet időszakának kihívásaira.¹

Előtérbe került és stratégiai szinten meghatározóvá vált a biztonságpolitika és a nyugati orientáció kérdése, amelyekkel kapcsolatban kiemelt jelentőséggel bírt a szovjet érdekszférából való kilépés.

Az ezzel kapcsolatos útkeresés már a pártállami időszakban megkezdődött mind az állampárt, mind az ellenzék részéről, amelyhez kedvező körülményeket teremtett Mihail Gorbacsov az ENSZ Közgyűlésének 43. ülészakán, 1988. december 7-én elhangzott beszéde. A főtitkár egyoldalú csapatkivonási szándékot jelentett be, amely az NDK és Csehszlovákia mellett Magyarországot is érintette.² A magyarországi egységek kivonása 1989. április 25-én kezdődött el.³

A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottsága 1989. május 16-án a Varsói Szerződéssel összefüggő időszaki kérdések megvitatása során tárgyalta a szervezet átalakításának lehetőségeiről, amelynek során megfogalmazta a magyar érdekeket: „Nemzetközi politikai programunk fő célkitűzése a katonai tömbök jelentőségének csökkentése, közelítésük és kollektív biztonságban való integrálásuk, vagy fokozatos – előbb katonai, majd politikai szerveik – felszámolása.” A PB döntött arról is, hogy a VSZ Politikai Tanácskozó Testülete július 7–8-i, bukaresti tanácskozásán a magyar küldöttség kezdeményezzen kétoldalú tárgyalásokat a szovjet vezetőkkel a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok kivonásának folytatásáról.⁴ A folyamat következő lépéseként 1989 októberében Horn Gyula a VSZ külügyminisztériumának tanácskozásán bejelentette, hogy Magyarország és a Szovjetunió kétoldalú tárgyalásokat folytat a csapatkivonásról. A kivonást szovjet részről is indokoltak és időszaki kérdésnek találták.⁵ Az 1990. február elején Budapesten zajlott magyar–szovjet tárgyaláson a felek a „legrövidebb

¹ *Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet-Európában*. Szerk. Kiss J. László. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2003, 13–32.

² A Szovjetunió egyoldalúan csökkenti fegyveres erőit és fegyverzetét. *Magyar Hírlap*, 1988. 12. 08. 1–2.

³ Illés István: Megkezdődött a részleges csapatkivonás hazánkból. *Magyar Hírlap*, 1989. 04. 26. 1., 5.

⁴ Javaslat a Politikai Bizottságnak a Varsói Szerződéssel összefüggő időszaki kérdésekről. MNL OL M-KS 288. f. 5/1065. ő. e.

⁵ Georgij Sahnazarov feljegyzése Mihail Gorbacsov számára a szovjet csapatok Kelet-Európából való kivonulásáról (1989. október 14.) In: *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZP archívumaiból, 1985–1991*. Szerk. Baráth Magdolna – Rainer M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 2000, 281–283.

Horn Gyula külügyminiszter és Mórócz Lajos honvédelmi államtitkár az Országházban, 1990 májusában.
Fotó: Fortepan / Urbán Tamás, 124988-as fotó

időn belüli” kivonásról állapodtak meg.⁶ Az erről szóló dokumentumot Horn Gyula és Eduard Sevardnadze külügyminiszterek írták alá Moszkvában, 1990. március 10-én.⁷

A rendszerváltást követően az új magyar vezetés külpolitikája több lényegi törekvés tekintetében is folytatását jelentette az MSZMP által megkezdett folyamatoknak. Az Antall-kormány *A nemzeti megújodás programjában* célként a „nemzeti érdekek elsődlegességén alapuló” külpolitikát és „kiegyensúlyozott nemzetközi kapcsolatrendszer” kiépítését fogalmazta meg.⁸ A választások után, 1990. július 25-én a nagyköveti értekezleten Antall József már miniszterelnökként foglalta össze a kormány külpolitikai stratégiáját: „A mi célunk az, hogy biztosítani tudjuk egyrészt Magyarország szuverenitásának a helyreállítását, és azt, hogy a magyar politika szabadon és függetlenül dönthessen minden kérdésben, és hogy a mi szabad akaratunktól függetlenül itt semmiféle

külső befolyás, semmiféle idegen hadsereg ne állomásozhasson, és hogy ennek egyéb politikai konzekvenciáit is levonhassuk. Ez azt is jelenti egyben, hogy olyan külpolitikát kívánunk kialakítani, amely biztosítja az ország ez irányú elhatározó képességét és függetlenségét. Világos, hogy a külpolitikai célkitűzéseink egyrészt saját nemzeti érdekeinkből következő globális külpolitikai célkitűzés, másrészt az ország geopolitikai helyzetéből következő realitásoknak a figyelembevételé.”⁹ Az új külpolitika irányát egyértelműen jelezte a nyugati integrációs szervezetekhez – Európa Tanács, az Európai Községek, Észak-atlanti Közgylés, Európai Szabadkereskedelmi Társulás – való csatlakozás szándéka és a szovjet csapatok kivonására tett lépések.¹⁰

A magyar külpolitika tehát 1988-tól kezdődően a szovjetbefolyásmegszüntetés és a kapcsolatok pragmatikus alapokon történő újrászervezését, valamint a nyugati integrációt célozta meg. A választások előtt,

⁶ A Külügyminisztérium MTI-hez eljuttatott közleményének szövegét lásd: *Magyar Hírlap*, 1990. február 3. 1.

⁷ 1991. június végéig távoznak hazánkba a szovjet csapatok. *Magyar Nemzet*, 1990. március 10. 1. A Horn Gyula magyar és Eduard Sevardnadze szovjet külügyminiszter által Moszkvában aláírt egyezmény értelmében a szovjetek vállalták, hogy 1991. június 30-áig végrehajtják a teljes csapatkivonást. Egyezmény a Magyar Köztársaság Kormánya és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének Kormánya között a Magyar Köztársaság területén ideiglenesen tartózkodó szovjet csapatok kivonásáról (1990. március 10.). [Közreadja: Horváth Jenő]. *Grotius*, 2010. 12. 16. <http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=EJLSE> (Utolsó letöltés: 2021. 05. 12.).

⁸ *A nemzeti megújodás programja*. Budapest, 1990, 177.

⁹ Idézi: Sáringer János: *Iratok az Antall-kormány külpolitikájához és diplomáciájához I.* Budapest, Veritas– Magyar Napló, 2015, 25.

¹⁰ *A nemzeti megújodás programja... i. m.* 177–179.

Eduard Sevardnadze szovjet és George P. Shultz amerikai külügyminiszter moszkvai találkozója 1987 áprilisában. Az amerikai politika számára a Varsói Szerződésbeli tagság, illetve a személyi folytonosság az állambiztonsági szervezetekben biztonsági kockázatot jelent. Fotó: RIA Novosti archive / Sergey Guneev, 770216-as fotó

1988 és 1990 márciusa között mindez egy olyan, aktivitásra és kezdeményezésre épülő külpolitika keretei között zajlott, amellyel Magyarország a Kelet és Nyugat közötti híd szerepét tölthette be.¹¹ A választásokat követően az Antall-kormány külpolitikája a szuverenitás és a biztonság kérdését állította a középpontba, hogy Magyarország ne maradjon „légüres térben, a politikai senki-földjén”.¹²

Az Antall-kormány keleti politikájának homlokterében a külpolitikai mellett belpolitikai és gazdasági jelentőséggel is bíró csapatkivonás állt, amelynek jelentőségére tekintettel a kormány a parlamentben is igyekezett politikai egységet teremteni a kérdésben. Annus Antal, a csapatkivonás ügyét koordináló kormány megbízott 1990 áprilisában megbeszélést folytatott a parlamenti pártok képviselőivel. A megbeszélés nyomán világossá vált, hogy a csapatkivonás kérdésére a parlamenti pártok olyan, a pártpolitikán felül álló nemzeti célként tekintettek, amelynek elérése érdekében szándékukban áll szorosan együttműködni mind egymással, mind pedig a kormánnyal [1. dokumentum].

A kivonulásról szóló megállapodás nem részletezte az anyagi elszámolással kapcsolatban felmerülő

kérdéseket. 1990. július 16-án együttes ülést tartott a szovjet Legfelső Tanács Nemzetközi, valamint Nemzetbiztonsági és Honvédelmi Bizottsága, amelyen áttekintették a csapatkivonás csehszlovák és magyar tapasztalatait. A csehszlovák gyakorlat szerint a szovjet tulajdonú ingatlanokat szabadon értékesíthetővé tették, a befolyt összegből pedig a csehszlovák fél levonhatta az okozott károk értékét, majd az így csökkentett összeget átutalta a szovjet félnek.¹³ Ez a megoldás azonban nem volt alkalmazható Magyarországon. Akár Csehszlovákiában, az évtizedek során hazánkban is számos ingatlanberuházás szovjet forrásból valósult meg, de a magyar kormány célja a tárgyalások során az úgynevezett „nullszaldós” elszámolás elérése volt, amelynek értelmében a magyar fél arra törekedett, hogy a kimutatásokban a szovjet tulajdonú ingatlanok értéke lényegében megfeleljen az okozott károk értékének, tehermentesítve ezzel az állami költségvetést. [4. dokumentum] Az egyezkedést nehezítette, hogy a szovjet fél mintegy kétmilliárd dollár értékű követelést fogalmazott meg, a tárgyalások során ennek rendezéséhez kötve a kivonulást.¹⁴ A nullszaldós elszámolással kapcsolatos megállapodás végül Antall József és Borisz Jelcin között jött létre a két politikus 1991. december 6-i moszkvai találkozásán.¹⁵

A nyugati integrációs törekvéseket megfogalmazó Magyarország számára lényeges kérdés volt, hogyan tekintenek Nyugaton a Közép-Európában zajló átalakulásra. Szokai Imre, a Központi Bizottság nemzetközi osztályának helyettes vezetője által az MSZMP Politikai Intéző Bizottsága részére írt javaslatában a következőképpen fogalmazott: „Nyugateurópai partnereink határozott véleménye: [...] az európai stabilitás, a történelmileg kialakult *status quo* megőrzése megköveteli, hogy Magyarországon ne legyen rendszerváltás, a magyar politikai mozgás ne sértse a Szovjetunió alapvető biztonsági és katonapolitikai érdekeit (a Varsói Szerződésből való kilépésünk gondolatát is veszélyes fikciónak tartják)...”¹⁶ A nyugati nagyhatalmak 1991 tavaszáig sem a Varsói Szerződésből való kilépést, sem a semlegeséget nem támogatták. Az európai biztonságpolitika

¹¹ Békés Csaba: *Enyhülés és emancipáció*. Budapest, Osiris – MTA TK, 2019, 332.

¹² Jeszenszky Géza: A magyar külpolitika fő irányai a század utolsó évtizedében. In: *Magyarország helye a 20. századi Európában*. Szerk. Pritz Pál – Sipos Balázs – Zeidler Miklós. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 2002, [169–183.] 170.

¹³ Lásd: Rejteltávirat Moszkvából. A szovjet vezetés döntése a csapatkivonásról; a megállapodásokban rögzített határidőket feltétlenül be kell tartani (1990. 07. 20.). In: *Iratok az Antall-kormány... i. m.* 2015, 142–143.

¹⁴ Kónya Imre: *...és az ünnep mindig elmarad?* Budapest, Alexandra, 2016, 420.

¹⁵ Sáringer János: *Iratok az Antall-kormány külpolitikájához és diplomáciájához II*. Budapest, Veritas – Magyar Napló, 2018, 111.

¹⁶ Javaslat a Politikai Intéző Bizottság részére. MNL OL M-KS 288. f. 5/1078. ő. e.

kulcsfontosságú elemének tekintették a VSZ és a NATO együttes jelenlétét,¹⁷ amelyek közösen képesek szavatolni Európa stabilitását. Egyfajta hibrid megoldásban gondolkodtak, amely lehetővé tette volna a térség országai számára a nyugati politikai és gazdasági rendszer átvételét – a szovjet érdekszféra megtartása mellett.¹⁸

A nyugati integrációs célok elérésében a nyugati partnerek fogadókészsége mellett kiemelkedő jelentőséggel bírt az is, hogy a kormány az átalakulás során intézményi és személyi vonatkozásokban képes-e olyan döntéseket hozni, amelyek erősítik a bizalmat. Az Egyesült Államok számára a térséggel kapcsolatban elsőbbséget élveztek a biztonságpolitikai megfontolások. Üdvözölték az új kormány megalakulását, de rámutattak arra is, hogy a Varsói Szerződésbeli tagság, illetve a személyi folytonosság az állambiztonsági szervezetben biztonsági kockázatot jelent, és bizalmi jellegű kérdéseket vet fel. Mindezeket főleg Hossó Andrea, a Magyar Demokrata Fórum amerikai képviselőjét szervező, akkor Washingtonban élő közgazdász¹⁹ jelentéseiből láthatjuk [2., 3. dokumentum]. Hossó egy 1990. októberi interjújában a Magyarország akkori vezető kormánypártja helyzetét a következőképpen írta le: „Azt hiszem, közismert tény, hogy az MDF megítélése, *image*-a rendkívül negatív Amerikában. Ott élve lehetett csak igazán érzékelni, hogy az MDF-ről mennyire hamis, torz kép alakult ki a sajtóban és a kormánykörökben is. Bár gyakran hajlamosak vagyunk ezt könnyedén elintézni, mondván, hogy Amerika messze van, és higgyen, amit akar,

ez nagyon veszélyes felfogás: egyetlen ország sem – Magyarország pedig különösen nem – engedheti meg magának. Az Egyesült Államok befolyása kiterjed Közép-Kelet-Európára is, tehát nekünk nagyon fontos a velük való jó kapcsolat, és nekik is érdekük, hogy reális képet kapjanak az átalakuló magyar társadalomról, és ilyen ismeretek alapján építsenek ki velünk kapcsolatokat.” Az MDF-ről kialakult amerikai képzeteket így idézte fel: „a Fórumot sokan egy nacionalista, antiszemita, a szó rossz értelmében konzervatív, antiliberalis, az európaiságot elutasító vagy meg nem értő, provinciális pártnak tartják”. Azt is világossá tette: a kormányalakító győztes pártot az országgal azonosítják, így az MDF-ről kialakult negatív kép az országra is kivetül.²⁰

¹⁷ Az Észak-atlanti Szerződés Szervezete (NATO) helyzetjelentéseit a közép-európai országokról, így Magyarországról e korszakból lásd: Kecskés D. Gusztáv: *Brüsszelből tekintve. Titkos NATO-jelentések az átalakuló Kelet-Európáról, 1988–1991*. Budapest, MTA BTK – RETÖRKI, 2018.

¹⁸ Békés i. m. 2019, 356–357. E hibrid megoldásra és egyes politikai erők külpolitikai irányultságának „rugalmasságára” jó példa egy azóta is sokat emlegetett eset. 1990. február 20-án, a Politikatudományi Társaság *Újrakezdődik-e az európai történelem?* című ankétján Horn Gyula külügyminiszter, valamint az MDF részéről Jeszenszky Géza, az SZDSZ részéről pedig Szabó Miklós vett részt. Az MSZMP KB és a Politikai Intéző Bizottság egykori tagja, ekkor már a Magyar Szocialista Párt képviselőjében annak a véleményének adott hangot, hogy a Varsói Szerződés „fokozatosan átalakuló megszüntetésére” van szükség, akár úgy is, hogy Magyarország „a NATO politikai szervezeteinek tagjává válik”. Szabó Miklós a *Beszélő*ben értékelve a bejelentést, azt meglepőnek és szenzációsnak nevezte, olyannak, amelyre a résztvevők azonnal nem is tudtak reagálni: „A másik két előadó előre elkészített szövegekkel jelent meg az ankéton. A magyar kormány fantasztikus külpolitikai bejelentését nem sejtették előre, szövegeik nem ebbe a koncepcióba illeszkedtek. Sem az MDF-et képviselő Jeszenszky Géza, sem e sorok írója nem kísérelte meg, hogy eredeti szövegét félretéve improvizálva reagáljon a miniszter által mondottakra.” Szabó írásában a kisállamok függetlensége, esetleges, Ausztriához hasonló garantált semlegessége mellett érvelt. A biztonsági garanciák kapcsán Kőszeg Ferenc javaslatához csatlakozott: a kisállamok eszerint egymással, a Szovjetunióval, valamint a NATO-tagországokkal is kössenek bilaterális megneemtámadási szerződéseket. In: (t. j.): *Versenyhelyzet a kelet-európai országok között. Pártpolitikuskos vitája a diplomáciáról. Magyar Nemzet*, 1990. 02. 21. 2.; Szabó Miklós: *Improvizáció – a NATO-tag Magyarországról. Az USA is a Varsói Paktum tagja lesz? Beszélő*, 1990. 03. 03. 5–6.

¹⁹ Hossó Andrea: közgazdász, nemzetközi pénzügyi szakértő. 1990 januárjában – az MDF Külügyi Bizottsága megbízásából – Washingtonban létrehozta a párt amerikai képviselőjét. 1994-ig a Pénzügyminisztériumban dolgozott, majd a Standard and Poor's nemzetközi hitelminősítő kutatócsoportjának főmunkatársa volt.

²⁰ Az MDF – Amerikából nézve. Beszélgetés Hossó Andreával. *Hitel*, 1990. 10. 17. 28–29.

Források

1.

Feljegyzés Antall József és Lezsák Sándor számára a szovjet csapatkivonással foglalkozó magyar kormány megbízottnál 1990. április 27-én folyt megbeszélésekről

1. A megbeszélést Annus Antal vezérőrnagy (kormány megbízott) kezdeményezte, azon a hat parlamenti párt 1-1 képviselője volt jelen.

2. Tájékoztatást kaptunk a csapatkivonás állásáról és gondjairól. Eszerint:

– a kivonás eddig a március 10-i kormányközi egyezménynek megfelelő;

– jelentékeny nehézségek, szinte minden részletkérdésre kiterjedő nehézségek vannak a visszaadásra-átadásra kerülő objektumok és anyagok értékelése terén. A szovjet fél kifejezetten törekszik a minél nagyobb anyagi követelés lépésenkénti előállítására, egyúttal menet közbeni (alakulatonkénti) elszámolást szeretne, szemben a kivonás befejezte utáni egyszeri elszámolás elvét képviselő magyar állásponttal;

Für Lajos honvédelmi miniszter és Antall József miniszterelnök az Országgyűlésben. Fotó: RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, Fényképtár, 1. doboz

– a kérdéskör kezelésére a magyar kormány megbízott felhatalmazása és alárendeltsége egyértelműsítését tartja kívánatosnak, egyúttal sürgető szükség mutatkozik egy olyan (néhány tucat fős, különféle szakembereket tömörítő) menedzselő csoport életre hívására, mely a nagyszámú napi teendőkkal birkózik, fő feladatként, teljes munkaerejével; (egy kisebb tervhivatali csoporttól eltekintve a nem HM állományú szakemberek eddig csak alkalmilag, kis időben, szinte társadalmi munkaként kapcsolódtak be, ez elégtelen!)

– Horn Gyula a napokban levelet intéz Sevardnadzéhez, kérve, hogy a praktikus kérdésekben eljáró (zömmel katonai) szovjet személyek merev hozzáállását próbálják meg (az egyezmény által is tükrözött politikai szándék követelte) rugalmasabb viselkedéssel felváltani szovjet részről.

3. A jelenlévő pártképviselek egyetértettek abban, hogy a szovjet csapatkivonás olyan fontosságú nemzeti cél, amely nem válhat pártpolitikai csata témájává, sőt a parlamenti pártoknak a lojálison túlmenő, kimondottan kooperatív együttműködése kívánatos az ügygel kapcsolatban. Ezt a kooperatív készséget a FKGP, KDNP, MSZP és FIDESZ képviselő alulírott, illetve az MDF felé kimondottan kinyilvánította; az SZDSZ képviselője pedig valószínűnek mondta, hogy pártoló értelmű referálása nyomán részükről is várható lesz.

Egyetértés mutatkozott abban, hogy a pártok közti egyeztetés és megvitatás a kivonással összefüggő olyan elvi kérdésekben szükséges, amelyek – ilyen kommunikáció hiányában – egyébként (nem kívánatos, nyilvánosságra kerülő) parlamenti vitakérdéssé válhatnak (például a határidő megváltozása, vagy az elszámolási kérdések kivonulási határidő-eltolással transzformálódása stb. A szervezési és lebonyolítási feladatok kormányzati munkaként kezelendők, a parlamenti pártok fentebb említett kooperatív támogatásával.

Több-kevesebb határozottsággal mind a hat pártképviseelő indokoltnak fogadta el, hogy a magyar kormány megbízott egyértelműen a miniszterelnök közvetlen alárendeltségében lássa el feladatát a jövőben, hogy a legfontosabb érintett minisztériumokban miniszteri biztosa legyen a kivonással kapcsolatos magyar

tevékenységnek, hogy egy más munkáktól mentesített (többoldalúan is jól képzett) csoport állítandó fel, amely a kivonulás (illetve az elszámolás) végéig a kormánybiztos vezetésével dolgozna. (Annus Antal vezérőrnagy és Karácsony Imre vezérőrnagy /Tervhivatal/²¹ még ma megkezdik a csoportra vonatkozó előterjesztés kidolgozását.)

Egyetértés volt abban is, hogy nem kívánatos a kivonás körüli nehézségek „fűszeres témakénti” kezelése a sajtóban, sem pedig egyes szovjet orgánusok cseppet sem higgadt cikkeinek megválaszolatása, vagy hangütésük átvétele. (A szovjet katonai sajtóban Annus vezérőrnagy elleni kampány van kibontakozóban... – hallottuk.)

4. A kormány megbízott két kérdésben a pártok gyors segítő aktivitását reméli:

a/ A távozó szovjet személyzet mindenféle ingósággal üzletel. Bár még nem történt tettenérés, több jelzés szerint fegyverrel és veszélyes (vegyi) anyagokkal is. A pártok a rendelkezésükre álló utakon mozgósíthatnának a magyar lakosság vásárlókénti fellépése, különösképpen pedig a fiatalok-gyerekek esetleges fegyver-lőszer beszerzései ellen.

b/ A szovjetek megpróbálnak a helyi hatóságokkal és pártvezetőkkel is „megegyezőségeket” létrehozni ingatlanrészek és ingó anyagok átadásáról, illetve eladásáról. A pártok határozottan tudassák helyi szervezeteikkel és vezetőkkel, hogy ez nem csak törvénytelen (a szovjet állampolgárok nincsenek feljogosítva rá), de jelentősen árthatnak a „helyi egyezmények” a magyar érdekeknek!

Különös súlyú és sürgős is a debreceni reptér kérdése. Ez az első különösen nagy értékű – és egyben bonyolult jogi státusú – objektum, amelynek kérdései, illetve rendezésük könnyen precedenssé válhatnak. Itt is észlelhető, hogy a szovjetek a kormány megbízott apparátusán kívül a helyi tanáccsal, pártokkal, sőt intézményekkel próbálnak „megegyezni”. Annus vezérőrnagy kéri a pártok segítségét a helyi magyar szervezetek és személyek higgadtságra intésében. A helyiek az ügyekben való részvétel, illetve az informálódás jogát ne tévezzék össze az elintézés kötelességével, legyenek nagyobb bizalommal a kormány megbízott „csapata” iránt, ne helyezték helyi érdeküket a kivonással kapcsolatos nemzeti érdekek elé!

★

Javaslatok:

– tájékozódjunk a kettes pontban említett Horn–Sevardnadze levélről a KÜM-nél;

– lehetőség szerint támogassuk (az ügyvezető kormánytól)²² Annus Antal kormánybiztosi (kormányfő közvetlen alárendelti) pozicionálását, valamint egy alája rendelendő (polgári és katonai szakemberekből álló) magyar „kivonulás-menedzselő” munkacsoport mielőbbi létrehozását.

– a 4. pont szerinti két kérdéskörben nyújtsuk a kért segítséget, mindenekelőtt helyi szervezeteink aktivizálása útján; de megfontolandó, hogy az a/ kérdéskörben nem lenne-e helyes a sajtó (legalábbis a *Magyar Fórum*)²³ igénybevétele.

²¹ Karácsony Imre (1931–2018): mérnök, vezérőrnagy. A Kádár-rendszer idején az Országos Tervhivatal főcsoportfőnöke. A magyar-szovjet tárgyalások idején kormány megbízott-helyettesként tevékenykedett.

²² Az országgyűlési választások első fordulójára 1990. március 25-én, a másodikra április 8-án került sor. A Németh-kormány utóbbi időponttól május 23-áig ügyvezető kormányként funkcionált.

²³ 1989. október 21-én, a Magyar Demokrata Fórum II. Országos Gyűlésére a párt kiadványaként megjelenő politikai hetilap. Főszerkesztője Csurka István volt, a lapot haláláig szerkesztette.

*

A megbeszélésen elhangzottakról részletes beszámolót készíték Raffay Ernő²⁴ számára. Annus vezérőrnagy átadta a szovjet csapatok itteni állomásoztatásával kapcsolatosan több magyar-szovjet megállapodás szövegét, xerox-másolatban, belső használatukat kérve. Ezeket a részletesebb beszámolóhoz mellékelem.

Budapest, 1990. április 27.

Beöthy Mihály²⁵

Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai, 8. d., 47. ő. e.

2.

Hossó Andrea, MDF képviselő USA-ban

Telefon: 703 719-0527

Fax: 202 466-9042 c/o Bridgevest

1990. május 2.

Nyugat-e már az új Magyarország?

A kommunizmus megdőlt, a rendszerváltás megtörtént, mégis egyre sürgetőbbben merül fel a kérdés: Nyugat-e most már Magyarország, és annak tartják-e a külföldi kormányok?

Tapasztalataim megerősítik azt, amit *Csak kormányváltás vagy igazi rendszerváltás?* című, 1990. március 28-i keltezésű faxomban írtam a biztonsági kérdésekről és a változások nyugati megítéléséről. Erről a témáról többször folytattam beszélgetést Charles Thomasszal, a jövőendő amerikai követtel,²⁶ tegnap pedig Tom Robertsonnal, a politikai osztály következő főnökével²⁷ (Tom Lynch²⁸ utódjával), valamint John Concannonnal, a katonai attaséval.²⁹ Kérdésekre, hogy vajon az új helyzetben mi az, ami biztonsági szempontból még mindig megkülönbözteti Budapestet Londontól vagy Párizstól, a következőket hangsúlyozták:

1. A kormányváltás önmagában még nem biztosíték arra, hogy a Belügyminisztérium, a hírszerzés és általában az állambiztonsági szervezetek átalakultak demokratikus, Nyugat-barát intézményekké. Hiába cserélődik le a legfelsőbb vezetés, amíg a személyi állomány a régi, maguk a szervezetek is a régi, és ennek megfelelően kell őket kezelni.

²⁴ Raffay Ernő (1948): történész, politikus. 1989 és 1994 között országgyűlési képviselő (MDF), 1990 és 1993 között a Honvédelmi Minisztérium politikai államtitkára.

²⁵ Beöthy Mihály: mérnök. 1990 és 1991 között a Honvédelmi Minisztérium helyettes államtitkára.

²⁶ Thomas, Charles H. (1934–1998): amerikai diplomata. 1990 és 1994 között az Egyesült Államok budapesti nagykövete.

²⁷ Robertson, Thomas Bolling (1950): amerikai diplomata. 1990 és 1993 között az Egyesült Államok budapesti nagykövetségének politikai osztályát vezette, 1998 és 2001 között pedig budapesti helyettes misszióvezető volt.

²⁸ Lynch, Tom: amerikai diplomata. A rendszerváltás idején az Egyesült Államok budapesti nagykövetségének első munkatársa.

²⁹ Concannon, John Francis: amerikai ezredes, katonai attasé.

2. Magyarország még mindig tagja a Varsói Szerződésnek, feltehetően még mindig legalábbis félhivatalos kapcsolatban áll a KGB-vel, illetve más Varsói Szerződésbeli tagországok hírszerzésével. Mindaddig, amíg a Varsói Szerződéshez, tehát egy ellenséges katonai szövetséghez tartozunk, nem tekinthetnek bennünket megbízhatónak.³⁰

3. Az új kormány kijelentései és főleg tettei rendkívüli jelentőségűek a kérdés megítélése szempontjából. A Belügyminisztérium és a lakosság viszonyának, a nyugati diplomatákhoz való viszonyának, a Nyugattal való együttműködésnek az alakulása befolyásolhatja az ország külső megítélését.

Ma, Charles Thomas szenátusi meghallgatásán a bizottsági elnök, Biden szenátor³¹ egyik legnyomatékosabb kérdése az volt, vajon Magyarország, illetve az új, MDF vezette kormány ki szándékozik-e lépni a Varsói Szerződésből. Thomas válaszában kifejezte meggyőződését, hogy a magyar nép határozottan ki akar lépni, ez csak idő kérdése.

Most, amikor az ország csatlakozni akar Európához, amikor létfontosságú számunkra, hogy elfogadjanak minket nyugati országnak, és ennek megfelelően segítsenek talpra állni, a Varsói Szerződésből való kilépésünk és a biztonsági kérdésekhez való hozzáállásunk az egyik legfontosabb politikai célunk.

Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai, 17. d., 25. ő. e.

3.

Fax Cover Sheet

To: Magyar Demokrata Fórum, 011 361 156-8522

Címzettek:

Antall József,³² Bíró Zoltán,³³ Csegey Dénes,³⁴ Csoóri Sándor,³⁵ Csurka István,³⁶ Für Lajos,³⁷ Jeszenszky Géza,

³⁰ A Varsói Szerződés megszüntetéséről – amelynek siettetésében a magyar kormánynak fontos szerepe volt – 1991. február 25-én, a szervezet budapesti tanácskozásán állapotok meg a tagországok. A katonai szervezet hivatalosan április 1-jén, a Politikai Tanácskozó Testület július 1-jén szűnt meg.

³¹ Biden, Joe (1942): amerikai politikus. 1973 és 2009 között az amerikai szenátus képviselője a Demokrata Párt színeiben. 2009 és 2017 között az Egyesült Államok alelnöke, 2021 óta az USA elnöke.

³² Antall József (1932–1993): történész, politikus. 1989 és 1993 között az MDF elnöke, 1990 és 1993 között Magyarország miniszterelnöke.

³³ Bíró Zoltán (1941): irodalomtörténész, politikus. Az MDF alapítója, 1989 márciusa és októbere között a szervezet első, ügyvezető elnöke.

³⁴ Csegey Dénes (1953–1991): író, politikus. Az MDF alapítója, 1990 és 1991 között a párt országgyűlési képviselője.

³⁵ Csoóri Sándor (1930–2016): író, költő. Az MDF alapítója. 1988 és 1993 között a mozgalom, majd párt elnökségi tagja, 1991 és 2000 között a Magyarok Világszövetsége elnöke.

³⁶ Csurka István (1934–2012): író, politikus. Az MDF alapítója. 1988 és 1993 között a mozgalom, majd párt elnökségi tagja, 1991–92-ben alelnöke. 1993-ban kilépett a pártból, megalapítva a Magyar Igazság és Élet Pártját (MIÉP), amelynek haláláig elnöke volt. 1990 és 1994, majd 1998 és 2002 között országgyűlési képviselő. 1989-től a *Magyar Fórum* főszerkesztője, majd szerkesztőbizottságának elnöke.

³⁷ Für Lajos (1930–2013): történész, politikus. Az MDF alapítója, 1988 és 1996 között elnökségi tagja, 1994 és 1996 között a párt elnöke. 1990 és 1994 között honvédelmi miniszter. 1990 és 1998 között országgyűlési képviselő.

Külügyi Bizottság,³⁸ Keresztes Sándor,³⁹ Kiss Gy. Csaba,⁴⁰ Kulin Ferenc,⁴¹ Lezsák Sándor,⁴² Raffay Ernő, Szabad György⁴³

From: Hossó Andrea, MDF képviselő Amerikában

Telefon: (703) 719-0527

Fax: (202) 466-9042 c/o Bridgevest

Cím: 6616 Hiddenite Court Alexandria, VA 22310, USA

DATE: 1990. május 24.

Number of pages including cover sheet:⁴⁴ 4

1990. május 12.

Kilépünk-e a Varsói Szerződésből? Hogyan látják a Vásárhelyi indítványt⁴⁵ Washingtonból...

A State Departmenten⁴⁶ keresztül, a Reuter hírügynökség jelentéséből értesültem még aznap a május 9-i Vásárhelyi indítványról. A Reuter jelentés különös jelentőségét az adja, hogy a State Department és az egész amerikai kormány ebből és más hírügynökségi jelentésekből nyeri első értesüléseit a napi eseményekről, így természetesen a beszámolók hangulata befolyásolja a kialakuló álláspontokat.

A Reuter leírja Vásárhelyi Miklós⁴⁷ javaslatát, hangsúlyozva, hogy ez az 56-os folyamatok és hagyományok egyenes folytatása, ami nagy népszerűsége számíthat a Parlament és a lakosság körében. *Kiemeli azt is, hogy ezzel Magyarország lenne az első VSZ tagállam, amely kezdeményezné a kilépést.* Ezek után beszúrja Antall József kijelentését, miszerint a Fórum, illetve Magyarország tiszteletben tart minden külfölddel kötött szerződést, így megfelel a Varsói Szerződésben vállalt kötelezettségeinek is.

³⁸ Jeszenszky Géza (1941): történész, politikus. 1989–90-ben az MDF Külügyi Bizottságának vezetője, 1990-től elnökségi tagja. 1990 és 1994 között külügyminiszter. 1990 és 1998 között országgyűlési képviselő. 1996-ban a Magyar Demokrata Néppárt (MDNP) alapító tagja, 1998 és 2002 között Magyarország washingtoni nagykövete.

³⁹ Keresztes Sándor (1919–2013): jogász, politikus. A Demokrata Néppárt, majd 1989-ben a Kereszténydemokrata Néppárt alapítója, utóbbinak 1989–90-ben elnöke. 1990-ben országgyűlési képviselő, 1990 és 1994 között Magyarország vatikáni nagykövete.

⁴⁰ Kiss Gy. Csaba (1945): irodalomtörténész, politikus. Az MDF alapítója, 1988 és 1990 között elnökségi tagja.

⁴¹ Kulin Ferenc (1943): irodalomtörténész, politikus. 1989–90-ben; 1993–94-ben, 1994–96-ban az MDF elnökségi tagja és alelnöke. 1990 és 1998 között országgyűlési képviselő. 1996-ban az MDNP alapítója.

⁴² Lezsák Sándor (1949): költő, politikus. Az MDF alapítója, 1988 és 2004 között elnökségi tagja. 1993–94-ben a párt ügyvezető elnöke, 1996 és 1998 között elnöke. 2004-ben kizárták a pártból, azóta a Nemzeti Fórum elnöke. 1994 óta országgyűlési képviselő, 2006 óta az Országgyűlés alelnöke.

⁴³ Szabad György (1924–2015): történész, politikus. 1990 és 1998 között MDF-es, majd MDNP-s országgyűlési képviselő, 1990 és 1994 között az Országgyűlés elnöke.

⁴⁴ Oldalak száma a fedőlappal együtt.

⁴⁵ Vásárhelyi Miklós SZDSZ-es országgyűlési képviselő 1990. május 9-én nyújtott be határozati javaslatot a Ház külügyi bizottságának, amely – hivatkozva az 1956. november 1-jei Nagy Imre-bejelentésre – azt javasolta: az Országgyűlés kérje fel a kormányt, hogy jelentse ki Magyarország Varsói Szerződés-beli tagságának felmondását, és kezdjen tárgyalásokat a Szovjetunióval, illetve a többi tagállammal. A határozati javaslat azt is tartalmazta, hogy Magyarország egyik katonai tömbhöz sem kíván csatlakozni. In: Vásárhelyi Miklós (SZDSZ) napirenden kívüli felszólalása. *Országgyűlési Napló*, 1990. évi tavaszi ülészak. 1990. május 9. 31.

⁴⁶ Az amerikai Külügyminisztérium megnevezése.

⁴⁷ Vásárhelyi Miklós (1917–2001): újságíró, politikus. 1956-ban a Nagy Imre-kormány sajtófőnöke. Tevékenységéért a Nagy Imre-perben öt évre ítélték, 1960-ban szabadult amnesztiával. 1988-ban a Történelmi Igazságtétel Bizottság és a Szabad Demokraták Szövetsége alapító tagja. 1990 és 1994 között a párt országgyűlési képviselője.

Antall József miniszterelnök a kormányprogramot ismertető beszédében is kiállt a Varsói Szerződésből való kilépés mellett. Fotó: Fortepan / Szigetváry Zsolt, 152466-os fotó

A kialakult kép:

A „liberális” SZDSZ 1956 folytatója, ők jelentik a forradalmi hagyományok kontinuitását. Javaslataik széleskörű támogatást élvez az országban, tehát képviselik az ország nagy részének kívánságát.

Az SZDSZ aktív, kezdeményező politikai erő, amelyik cselekszik, lép, és voltaképpen iramot diktál a kormány-párt MDF-nek.

A konzervatív MDF óvatos, nem mutat határozott szándékot a kilépésre, sőt...

Magyarország lehetne az első tagállam, amelyik kiválik. Ennek jelentősége óriási, amiről bővebben írtam május 6–9. keltezésű jelentésemben (*Megbeszélés John Fox-szal, a Külügyminisztérium Policy Planning osztálya kelet-európai részlegének vezetőjével*). Fontos, hogy lássák, kezdeményezünk, és aktív lépéseket teszünk a múlt felszámolására. Ha mi tesszük ezt elsőként a térségben, az egy előny, plusz a számunkra, amelynek politikai és gazdasági hatása van. Nagyon lényeges, hogy mit mondunk, milyen politikai és gazdasági hatása van. *Nagyon lényeges, hogy mit mondunk, milyen a politikai retorikánk, még akkor is, ha azt nem ugyanolyan ütemben követi cselekvés.*

[Kézzel írva: Sajnos, technikai nehézségek miatt nem tudtam ezt időben elküldeni. A helyzet azóta annyiban módosult, hogy Antall József erre vonatkozó nyilatkozata⁴⁸ nagyon kedvező fogadtatásra talált. 1990. V. 24.]

1990. május 16.

⁴⁸ Antall József május 22-én, a kormányprogram ismertetésekor kitért a Varsói Szerződés kérdésére: „A Varsói Szerződésben való részvételünk ellentétes a nemzet 1956-ban kifejezett és a legutóbbi választásokon is megerősített akaratával. Véleményünk szerint maga a szerződés is szükségtelen. Jogi, katonai és politikai álláspontunk érvényesítése érdekében tárgyalásokba fogunk bocsátkozni a szerződés tagállamaival, figyelembe véve a nemzetközi jogi feltételeket, szomszédaink álláspontját és hadseregünk ütőképessége fenntartásának szükségességét. És itt kell figyelembe vennünk a magyar Országgyűlés erre vonatkozó állásfoglalását is.” Antall József kijelölt miniszterelnök kormányprogramot ismertető beszéde. *Országgyűlési Napló*, 1990. évi tavaszi ülészak. 1990. május 22. [144–161.] 156.

„Szociális piacgazdaság”

Több helyen megjelent olyan nyilatkozat, mely szerint az MDF *szociális piacgazdaságot* akar. Kérdés, hogy mit értünk ez alatt, és milyen hatást érünk el vele.

1. A szociális piacgazdaság homályos fogalom; senki sem tudja pontosan, mit is takar valójában. Mindössze valamiképpen módosítja a „piacgazdaság” fogalmat, és a következtetés általában az, hogy az MDF valamilyen se hús, se hal középutat keres szocializmus és piacgazdaság között. Ezzel el is jutottunk a következő ponthoz.

2. Negatív hatást keltő kifejezés. Az általános közvélemény amúgy is úgy tartja, hogy az MDF lassú, óvatos gazdasági átalakulást akar, az SZDSZ-szel ellentétben nincsen teljesen elkötelezve a szabad piacgazdaság mellett, és még mindig érződik a „harmadik utas” koncepció bizonytalansága.

Egyáltalán nem terjedt el a politikai, gazdasági köztudatban, hogy védőhálót akarunk, hogy a politikai stabilitás érdekében és méltányosságból sem küldhetünk több százezer embert az utcára máról holnapra. Ezt hangoztatnunk kell, de nem úgy, hogy gyengítjük a piacgazdaság fogalmát. A külföldi befektetők, üzletemberek és politikusok is nagyon érzékenyek erre. Egyetlen nyugati ország sem minősíti magát „szociális” piacgazdaságnak, még a svéd sem; mind piacgazdaság, simán és magyarázat nélkül, függetlenül attól, hogy milyen szociális programjai vannak. A szociális védőháló nem módosítja a nyugati gazdaságokat „szociálissá”. A belföldi közvéleményt meg kell nyugtatni, de nem egy olyan kifejezéssel, aminek jelentése tisztázatlan, kifelé pedig káros hatású, mert elbátortalanítja a nyugati gazdasági szakembereket és a nagyon is hiányzó tőkét.

Ehhez kapcsolódva említtem meg, hogy május 3-án háromórás megbeszélést folytattam Katherine Chumachenkóval, a Képviselőház és a Szenátus gazdasági vegyesbizottságának kelet-európai és Szovjetunió részlegének felelősével. Katherine első kérdése az volt, hogy igaz-e, amit hallott, miszerint a vesztes SZDSZ a gazdaságilag radikális(abb), piacgazdaságot ösztönző, azonnali átalakulást sürgető párt, míg a Fórum lassú és korántsem radikális gazdaságpolitikát hirdet. Aggodalmait sikerült eloszlatnom, de ez jól mutatja, hogy milyen előítéletekkel kell szembenéznünk. Fontos, hogy helyzetünket ne tegyük még nehezebbé rossz csengésű félmjelzésekkel.

1990. május 22.

Rendszerváltás és kontinuitás

Az amerikai hivatalos körök várakozással figyelik az otthoni fejleményeket, de az az érzésem, hogy csak akkor fogadják el hitelesnek a rendszerváltást, ha a szerkezeti változásokat és programszerű nyilatkozatokat megfelelő fokú személyzeti változások is kísérik. Kapcsolataim révén olyan jelzéseket kaptam, miszerint a személyi állomány kontinuitása, legfőképpen a Belügyminisztériumban, diplomáciában, Hadügyminisztériumban és a biztonsági szervezeteknél, komoly kétségeket támasztana a változások minőségét illetően. Ennek beláthatatlan negatív következményei lehetnek Magyarország nyugati integrálódására, a Nyugattal való együttműködésére számos fontos területen, úgy mint pl. biztonsági kérdések, csúcstechnológia átadása stb. Amennyiben ezekben a kulcsintézményekben megmarad a régi gárda, mértékadó amerikai kormánykörök gyanúperrel élnek az ország Nyugat iránt elkötelezettségét illetően.

A COCOM tárgyalásokkal⁴⁹ kapcsolatban konkrétan tudomásomra jutott, hogy Kőhalmi⁵⁰ személye, amennyiben továbbra is részt vesz ezeken és beosztását megtartja, problémákat fog okozni az új magyar kormánynak, mi több, veszélyeztetni fogja szavahihetőségét. A május 7–9-én tartott washingtoni/ottawai

⁴⁹ 1990 májusában az Egyesült Államok és Magyarország, illetve Kanada és Magyarország között folytatott tárgyalások a nyugati csúcstechnológia magyarországi behozatalának megkönnyítéséről, miután a közép-európai rendszerváltásokkal lehetővé vált a nyugati technológiákra vonatkozó tilalmi listák erőteljes csökkentése.

⁵⁰ Kőhalmi Zsolt (1944): mérnök, diplomata. 1978 és 1982 között a washingtoni nagykövetség tudományos műszaki attaséja, 1989–90-ben a Miniszterelnöki Hivatal és az Információs Hivatal COCOM-különmegbízottja. 1991–92-ben a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Minisztériumának helyettes államtitkára.

tárgyalásokon is meglepő volt, hogy a választások után a kormányalakító MDF beleegyezett abba, hogy egy MSZP delegáció tárgyaljon, saját részéről pedig mindössze csak egy megfigyelőt küldött.⁵¹

Megfigyelőnk véleményét kérdeztem arról, hogy mennyiben érdekli, illetve befolyásolja az amerikai felet tagságunk a Varsói Szerződésben. Válasza az volt, hogy egyáltalán nem. Értesüléseim szerint ez nem egészen így van, csupán arról van szó, hogy Amerika nem kívánja befolyásolni Magyarország döntését a katonai vagy szövetségi hovatartozásról. Tőlünk várják a kezdeményezést és szándékaink világos kinyilvánítását, legalábbis a Nyugat felé.

Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, MDF korai időszakának iratai, 17. d., 21. ő. e.

4.

FELJEGYZÉS az MDF Elnökség részére a szovjet csapatok kivonása tárgyában

Az 1990. VII. 4-i HM-pártok⁵² egyeztetés során a mellékelt előterjesztés-tervezetet vitattuk meg, és a szükségesnek találtuk a pártok helyi szervezetei tájékoztatását és a helyi munkákba segítő bekapcsolódásukat, hogy az önkormányzati választások ne okozzanak az ország számára ez ügyben zavarokat. A legfontosabb szempontok:

1. A szovjet csapatok nálunk állomásozása jogszerűségének felülvizsgálata és ez ügyben politikai döntés meghozatala szükséges. Az alapvető célunk, hogy országos összesítésben a kivonulás végelszámolása nullszaldós legyen! Ennek eléréséhez a csapatok okozta állagrombolási, környezeti... károk mellett figyelembe kell venni az elhurcoltak kártérítését, az '56-ban okozott összes kárt stb.

2. A szovjet parancsnok (Burlakov)⁵³ nehezíti a kivonulást. E mellett itt akarnak maradni tisztán szovjet és szovjet-magyar vegyesvállalatok formájában esetenként stratégiai fontos légi és szárazföldi közlekedési bázisokon stb. Ez utóbbi kérdés ezért igen körültekintő kezelést igényel.

3. A felmerült problémáknak a kellő időben nyilvánosságot kell biztosítani. Ezért a HM – ha a szovjet fél nem kooperatív (pl. Kiskunsági Nemzeti Park) – a tájékoztatást egyoldalúan is megteszi.

4. Az objektumok hasznosításának elvi alapjában a mellékelt javaslat szellemében (még pontosítjuk) egyetérttünk. A HM hasznosítási információk szolgálatot nyit.

A hasznosítás tervezésbe és a nullszaldós végcél elérése érdekében a pártok és mozgalmak helyi szervezetei már most kapcsolódjanak be a munkába. Ezt az MDF is szervezze meg és országosan is segítse a munkát.

Budapest, 1990. július 9.

Dr. Ferencz Csaba⁵⁴

országos választmányi tag, megbízott

⁵¹ A legnagyobb kormánypártot Kádár György, az MDF Külügyi Bizottságának tagja képviselte a tárgyalásokon.

⁵² Helyesen: a Honvédelmi Minisztérium és a pártok közötti

⁵³ Burlakov, Matvej (1935): szovjet, orosz tábornok. 1988 és 1990 között a Magyarországon állomásozó Déli Hadseregcsoport alakulatainak vezetője, ő vezette a szovjet csapatkivonás előkészületeit. 1994 és 1995 között orosz védelminiszter-helyettes.

⁵⁴ Ferencz Csaba (1941): úrkutató, villamosmérnök. 1990 és 1993 között a Miniszterelnöki Tanácsadó Testület tagja, nemzetbiztonsági főtanácsadó.

Kormány meghatalmazott

ELŐTERJESZTÉS a Minisztertanács részére (Tervezet)

Tárgy: A szovjet csapatok kivonulása során felszabaduló ingatlanok hasznosítása

Budapest, 1990. július

A Magyar Köztársaság területén ideiglenesen tartózkodó szovjet Déli Hadseregcsoporthoz teljes és végleges távozása során közel 6000 db épület, építmény átadás-átvételére kerül sor.

Az ingatlanok becsült összértéke meghaladja a 100 milliárd Ft-ot. E nagy számú és értékű nemzeti vagyonunk hasznosítása csak társadalmi és gazdasági szempontból egyaránt megfelelő módon történhet.

Jelen előterjesztés célja az átvételre kerülő ingatlanok hasznosítására javaslatot tenni és döntést kérni.

*

A szovjet csapatkivonás gazdasági kérdései közül kulcsfontosságú tétel az ingatlanállomány átadás-átvétele során felmerülő kölcsönös pénzügyi követelések mértéke.

Ennek várható összecsúszásáról még becsült adat sincs. A közel 6000 db épület, építmény mintegy 2/3-a a szovjet fél pénzeszközeiből valósult meg, amely a szovjet fél saját értékelése szerint 40-50 milliárd Ft-os kompenzációs igényt támaszt. Ennek, valamint az ezzel szembeállítható magyar követelés – mintegy 2000 db használatba adott épület állagmegóvási munkáinak teljes vagy részbeni elmaradása – számszerűsítésére a felek által elfogadott metodika alapján, a helyszíni bejárások, állapotfelvevételek és ezek feldolgozása után, 1990. június 30-ig folyamatosan kerül sor.

Fel kell hívni a figyelmet, hogy a tényleges helyzet felmérése, értékelése előtt a követelésekkel kapcsolatban bármilyen értékbecslés kockázatos lenne.

Ezt támasztja alá, hogy míg az 1989. évi részleges csapatcsökkentés során visszavett ingatlanoknál az 1,2 milliárd Ft-os magyar követeléssel szemben csupán 0,5 milliárd Ft-os szovjet követelés állt, addig a közel-múltban értékelt objektumoknál a szaldó jelentős szovjet aktívumot mutat.

A pénzügyi mérleg bizonytalansága következtében evidenciaként csak az szögezhető le, hogy a szovjet csapatok kivonása az állami költségvetést nem terhelheti, költségvetési szempontból a nullszaldó elérésére kell törekedni.

Az előzőeknek csak egy olyan, rugalmasan kezelhető „önfenntartó” rendszer felel meg, amely bármilyen szovjet követelés kiegyenlítéséhez szükséges forrás megteremtését lehetővé teszi.

E rendszerben a költségvetési nullszaldó előírásán túl minden, a szovjet pénzügyi követeléshez igazodva, változhat.

Egyéb tényezők, komponensek és feltételek előre történő konkrét meghatározása – így az ingatlanok hasznosítását tekintve is – e rendszerben kezelhetetlen.

Gyakorlatilag a szovjet fél jogos pénzügyi követelése – amely értéke egyelőre nem becsülhető – korlátot szab az épületek, építmények hasznosítási elveinek alkalmazásánál is.

A kormány már korábban a hasznosításra prioritást állapított meg, amelynek figyelembevételével a

következők javasolhatók:

1.) Az ingatlanok közül elsőként a biztonsági szféra szervezetei igényelhetik meg a működésükhöz feltétlenül szükségeseket.

Ez az elsőbbség közösségi célú épületekre, tárolóhelyekre vonatkozik, illetve az ilyen létesítmények közelében lévő lakások közül azokra, amelyeknél egyértelműen megállapítható, hogy a közösségi (védelmi stb.) célú objektumhoz mintegy járulékos beruházásként valósultak meg.

A biztonsági szféránál az ingatlanok hasznosítására kis volumenű igény mutatkozott.

Ennek az igénynek a kielégítésére – a Belügyminisztérium által vezetett tárcaközi bizottság előkészítésében – az illetékes parlamenti bizottság jóváhagyását javasoljuk előírni.

A biztonsági szféra konkrét igényeinek figyelembevételével a kezelői jog térítésmentes átadása – a korábbi kormányhatározatnak megfelelően – továbbra is javasolható. Ez a tétel az ingatlanok várható összértékéhez viszonyítva jelentéktelen.

2.) Az ingatlanok hasznosításánál a másodsorban kedvezményezettek a helyi önkormányzatok.

Lényegében az eddig ismert igénybejelentések, szándékok alapján már látszik, hogy ez az a kör, ahol a legtöbb problémával kell számolni.

Ennek minimalizálására a számba jöhető esetek mindegyikére egzakt megoldást lehetővé tevő szabályok kidolgozása szükséges, melyre a következők javasolhatók:

- minden olyan épület, építmény kezelői joga a helyi önkormányzatot illeti – természetesen térítés nélkül –, amelynek korábban is kezelője volt;

- a helyi önkormányzatok igénye kizárólag a közösségi célú hasznosításnál élvez elsőbbséget (az egyéb hasznosítás feltételei az értékesítés általános feltételeivel egyezők);

- a közösségi hasznosítás esetén a helyi önkormányzat úgy tervezzen, hogy az átvételre kerülő objektumok az állami költségvetésből többletkiadásokat ne indukáljanak;

- a helyi önkormányzat általában térítésmentesen kaphat kezelői jogot a szovjetek által használt, de korábban a magyar fél pénzeszközeiből megvalósított épületekre;

- az épületekre benyújtott jogos szovjet követelésnek megfelelő értékű térítésére – amennyiben erre más lehetőség nincs – a kezelői jogot szerző helyi önkormányzat kötelezhető;

- a lakások (az előzőekben szereplő „járulékos” kategóriába tartozók kivételével) a helyi önkormányzatok részére kerülnek véglegesen átadásra, általában térítés nélkül;

- amennyiben a lakások a szovjet fél pénzeszközeiből létesültek és a magyar fél fizetésre kötelezett, úgy ennek forrását a lakások értékesítésének egy része képezheti (a helyi önkormányzat csak a szovjet követelésnek megfelelő összeget köteles a költségvetésbe befizetni, az értékesítésből befolyó többlet a helyi önkormányzatot illeti);

- a bérlakások elosztása a helyi önkormányzatnál, illetve a biztonsági szféra területileg illetékes szerveinél nyilvántartott lakással nem rendelkező igényjogosultak aránya szerint történhet;

- a lakások értékesítését nyilvánosan meghirdetett versenytárgyalásos rendszerben kell lebonyolítani;

– a közösségi célra igénybevett épület gazdasági hasznosítása esetén – amennyiben erre a kezelői jog átvételét követő 1 éven belül kerül sor – a helyi önkormányzattól a kezelői jogot vissza kell venni, amennyiben erre 1 év után, de 5 éven belül kerül sor, úgy az ebből származó bevétel kétharmada az állami költségvetést illeti.

A helyi önkormányzatok részéről erős igény fogalmazódott meg a gazdasági hasznosításra privilegizált módon. Ez lényegében arra az alapelvre épül, hogy a helyi önkormányzat területén lévő állami tulajdon a helyi önkormányzat tulajdonába száll át a készülő törvény szerint. Így az ingatlanok értékesítésére is – egyes helyeken – a helyi önkormányzatok igénye mutatkozik meg

Kiindulva a legfontosabbnak tartott feltétel, a költségvetési szempontból nullszaldós elszámolásból, ennek a helyi önkormányzati törekvésnek nem lehet engedni, a teljesen logikus érvek ellenére sem.

Sőt a helyi önkormányzatok figyelmét fel kell hívni az igények benyújtásánál a körültekintésre, a mértéktartásra.

A helyi önkormányzatok hasznosításába kerülő ingatlanok esetében a Belügyminisztérium által vezetett tárcaközi bizottság döntés-előkészítési hatáskörrel, míg a kormány meghatalmazott – utólagos miniszterelnöki jóváhagyásra kötelezve – döntési jogkörrel bír.

A prioritási körbe nem tartozó ingatlanok hasznosítására általában versenytárgyalásos formában kerülhet sor.

A nullszaldós elképzeléseink megvalósítása érdekében szükségesnek látszik – egyelőre csak igen tág határok között meghatározható – 10-15-25??? milliárd Ft értékű ingatlan értékesítése. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a lehetséges gazdasági jellegű kompromisszumot, amit a szovjet fél kezdeményez, nevezetesen a szovjet pénzügyi követelés mint vagyonértékű jog kezelésével vegyes vállalatok alakítását. Az így szóba jöhető ingatlanok hasznosítására miniszterelnöki állásfoglalás szükséges.

Igény jelentkezik önálló kincstári vagyon képzésére is.

Természetesen erre is kormányzati megerősítés alapján kerülhetne sor.

*

Az ingatlanhasznosítások lebonyolításának szervezeti keretei kiépültek.

A biztonsági szféra használatába kerülő ingatlanok esetében a Belügyminisztérium által vezetett tárcaközi bizottság döntés-előkészítésével az illetékes parlamenti bizottság jóváhagyása szükséges.

A helyi önkormányzatokhoz kerülő ingatlanoknál a tárcaközi bizottság döntés-előkészítése során döntésre a kormány meghatalmazott illetékes, utólagos miniszterelnöki jóváhagyást kérve.

Az értékesítésre szánt ingatlanoknál a PM Zárolt Állami Vagyont Kezelő és Hasznosító Intézménye – a helyi önkormányzatok bevonásával – nyilvános versenytárgyalást bonyolít le. Ennek eredménye, értékelése után a kormány meghatalmazottat illeti a döntés joga, utólagos miniszterelnöki jóváhagyást kérve.

Az esetleges szovjet–magyar (és harmadik fél) részvételével alakuló vegyesvállalatok, továbbá a kincstári vagyon megítélése – már a kezdeti szakaszban – a kormányfő, illetve a kormány kompetenciája.

Budapest, 1990. július 2.

Annus Antal vezérőrnagy

Nagymihály Zoltán

„Ünneptelen” felszabadulás

A magyar sajtó a szovjet kivonulás és a függetlenség kérdéseiről 1990 júniusában

„A magyar nép felkelése egy hét leforgása alatt új lapot írt a világtörténelemben, olyan eredményeket hozott, amelyeknek jelentősége messze túlterjed a kis ország határain. Harcunk legfőbb célja, a szovjet csapatok kivonása tényré vált, a szovjet páncélosok elhagyták fővárosunkat és megkezdik az ország területének kiürítését is. Ezzel újjáalakult az európai és a világ-helyzet, olyan új lehetőségek teremtdtek, amelyek már magukban hordozzák a világméretű kibontakozás csírait. A Duna-medencében Ausztria mellett most egy második semleges ország jön létre; amely egyaránt jó kapcsolatokat akar fenntartani minden néppel, elsősorban a szomszédos népekkel. Ezáltal megte-remtdtek a semleges Közép-Európa létrehozásának feltételei, ami a jelenlegi helyzetben egyedül oldhatja meg a még rendezetlen nemzetközi kérdések nyugvó-pontra juttatását.”¹ E sorokat 1956. október 31-én írta az újjáalakult *Magyar Nemzet*-ben a lapalapító Pethő Sándor fia, Tibor.² Nem véletlenül idézte meg e cikket majdnem harmincöt évvel később, 1991 júniusában ő maga, amikor a szovjet csapatok valóban és végle-gesen elhagyták hazánk területét. A két írás tónusa közötti különbség szembetűnő: ezt nemcsak három

és fél évtized tapasztalata, de az eltérő világhelyzet és a szabadság kivívásának módja közötti különbség is okozhatta. A második írásból a pátoz és a távlatos remény szinte teljesen hiányzik – sokkal inkább a reali-tásokra és a megnövekedett felelősségre helyezi a hangsúlyt.³

Bár 1956-ot sokan – akár a legmagasabb szintű politikai szereplők közül is⁴ – megidézték, azt számos, 1991 júniusában a magyar sajtóban megjelent írás hang-súlyozta, hogy az eufória és az ünnep szinte teljesen hiányzik a magyar közbeszédből és –gondolkodásból. Volt, aki egyenesen közönyről és depresszióról, fárad-ságról, a megélhetés mindennapi gondjairól számolt be,⁵ de olyan is, aki egyenesen „polgárháborús vesze-delmek” miatti szorongását fejezte ki.⁶ „Ünneptelen” – Bor Ambrus⁷ írásának címe jól kifejezte az aktuális hangulatot, egyben a kívülről látott egység mögötti törésvonalakat is felrajzolta. Jól érzékelt a különböző közjogi funkciót betöltő politikai szereplők – például a kormánykoalíció meghatározó szereplői és a főpol-gármester – külön ünneplését, az általa ironikusan „kétségtelen európainak” és „kétes nemzetinek”

¹ Pethő Tibor: Világtörténelmet írunk. *Magyar Nemzet*, 1956. 10. 31. 1.

² Pethő Tibor (1918–1996): újságíró. 1942 és 1944 között a *Magyar Nemzet* szerkesztője, 1952 és 1957 között külpolitikai rovatvezetője, 1966-tól a szerkesztőbizottság tagja, 1973 és 1983, majd 1991 és 1992 között főszerkesztője, 1992 után a szerkesztőbizottság elnöke volt. 1976 és 1979 között a Magyar Újságírók Szövetségének (MÚOSZ) elnöke.

³ Pethő Tibor: A megbékélés szellemében. *Magyar Nemzet*, 1991. 06. 22. 1.

⁴ Dénes János ekkor már független (korábban MDF-es) országgyűlési képviselő, 1956-ban a Kőbányai Gyógyszergyár munkástanácsának elnöke a két esemény között párhuzamot vonva aláhúzza: ahogy a forradalom idején a „Ruszkik, haza”, a rendszerváltáskor a „Tovariszi konyec” fejezte ki leginkább a magyar társadalom életérzését. Für Lajos honvédelmi miniszter – aki a szabadságharc idején a debreceni események meghatározó alakja volt – egy interjúból szintén az 1956-os véráldozatot nevezte az elért szabadság és függetlenség „áldozatának”. In: Bozsik József: Elbocsátó szép üzenetek. Ön mit szól ehhez? – Képviselők a kivonulásról. *Magyarország*, 1991. 06. 28. 6.; Takács Sándor: Visszanyert függetlenségünk megőrzése történelmi felelősségünk. Nyilatkozik a miniszter. *Magyar Honvéd*, 1991. 06. 28. [4–5.] 4. Érdekes módon 1956 más irányból is említésre került. Kozma Gábor írása Mindszenty bíboros november 3-ai szónoklatának, az „Orosz Birodalommal” kapcsolatos barátság megtartásáról szóló szavait idézte. A hercegprímás nevezetes rádiószózatában így fogalmazott: „mi, a kis nemzet, barátságban, zavartalan, békés, kölcsönös megbecsülésben kívánunk lenni a nagy Amerikai Egyesült Államokkal és a hatalmas orosz birodalommal egyaránt”. In: Kozma Gábor: Június harmincadika. *Vas Népe*, 1991. 06. 12. 3.; Mindszenty József: *Emlékirataim*. Toronto, 1974, 437–441.

⁵ Lásd többek között: Faggyas Sándor: Függetlenségi nyilatkozat helyett. *Népszava*, 1991. 06. 01. 3.; Gyertyán Ervin: Keserű ünnep. *Pesti Hírlap*, 1991. 06. 22. 8.; Kozma i. m. 1991, 3.

⁶ Kozma i. m. 1991, 3.

⁷ Bor Ambrus (1921–1995): író, újságíró. 1976 és 1982 között a Magvető Könyvkiadó főszerkesztője.

a „fejlett Nyugattal” keresi a kapcsolatokat, a semlegességi politikát pedig az elszigeteléssel azonosította.¹³ A nagyratörő vágyak persze nem mindig voltak összhangban az aktuális helyzettel. Ahogy Kukorelli István alkotmányjogász „közjogi tűnődései” között fogalmazott: a még a Varsói Szerződés létezése idején módosított alkotmány szerint „*értelmében idegen fegyveres erők állomásozhatnak az ország területén, s az alkotmány a hazai fegyveres erők irányítását idegen fegyveres erőknek is megengedi*”. A szerző arra hívta fel a figyelmet, hogy ez sokkal inkább „*kompországos*”, „*más katonai szövetségek felé kacsingató, mint semleges alkotmány*”. Az írás lehetőségként felvetette egy, a szuverenitás kérdésével összefüggő népszavazás kiírását is.¹⁴ Nem általános vélemény, de alighanem sokak közérzetét kifejező volt Szentmihályi Szabó Péter¹⁵ rövid, több vidéki napilapban megjelent karcolata: „Most itt vagyunk, Nyugat és Kelet között, a senkiföldjén, mert így, kifosztva senkinek sem kellünk igazán. De lehet-e független a szegényember? Ahhoz, hogy éljen, munkát kell találnia, pénzt kell keresnie. A szegényember-Magyarország most működő tőkét keres, kunyerál, mint tizenöt-húsz éve már teszi ezt. És jönnek a jóságos bankárok, tankok nélkül, katonák nélkül, kérlelhetetlenül. Jönnek a középkori Fuggerek utódai – családnevükből származik fukar szavunk – és megtanítják nekünk, mi a tőzsde, a kamat, a

piacgazdaság.”¹⁶ A semlegesség kapcsán nem véletlenül vetődött fel a függetlenség kérdése is. Abban a különböző politikai szereplők szinte teljes egységben nyilatkoztak, hogy teljes függetlenség az aktuális világ-helyzetben nem létezik – ugyanakkor más a szuverenitás egy részéről önként, mint parancsra lemondani. E narratívát és egyben a rendszerváltó politikai erők egységes álláspontját jól ábrázolták az évtizedeket emigrációban töltő történész, szerkesztő Borbándi Gyula megállapításai: „Magyarország érett arra, hogy önállóvá váljék nemzetként is. De ma, a huszadik század végén, a mai világpolitikai intézményrendszerben tökéletes szabadság, tökéletes függetlenség nem létezik. Mert ha nézem az európai egységet, amely felé Magyarország is törekszik, tagjává akar válni az európai közösségnek, az bizony, az állami szuverenitásnak elég nagyfokú csorbításával, korlátozásával jár. Tehát sok mindent kell majd vállalni és megtenni a közös európai érdekért, amit esetleg nem tenne meg az ország, ha csak a maga fejével gondolkodnék és a maga érdekét tekintené. Ezek nem politikai természetű korlátok, főképp gazdaságiak. Látni az európai közösséghez tartozó országokban is gazdasági áldozatokat. Tehát valamiféle függőség megmarad. De persze más a szabadon választott függőség, mint a ránk kényszerített. Ha a magyarság úgy érzi, hogy a politikai Európához való tartozás – mert egyébként Európához

¹³ Takács i. m. 1991, 5. Für Lajos ugyanakkor a katonai blokkok ügyében érezhetően tartózkodóbb álláspontot képviselt Antall József miniszterelnökhöz képest. Míg Antall már 1990-ben az észak-atlanti térség iránti elkötelezettségét hangsúlyozta, majd 1991 nyarán a kormány a hivatalos kapcsolatfelvételt is kezdeményezte, a honvédelmi miniszter arról beszélt: Magyarország a NATO katonai szervezetét stabilizáló tényezőnek tekinti, de abba nem kíván belépni. „A Für Lajos által képviselt – Antall József miniszterelnök elképzeléseivel szöges ellentétben levő – katonai blokkon kívüliség, a »blokksemlegesség«, szerény megítélésem, meggyőződése és magánvéleményem szerint geostratégiai jelentőségű gondolat volt abban az időben. Geostratégiai jelentősége akkor érvényesülhetett volna igazán, ha az ún. »Köztes Európa«, másként szólva, Kelet-Közép-Európa államaival, Lengyelországgal, Szlovákiával és Csehországgal összefogva egységes katonapolitikai és stratégiai elvek szerint egyezségekre jutván, mindnyájan a pozitív katonai semlegességet választottuk volna” – fogalmaz tanulmányában Mészáros Gyula. In: Mészáros Gyula: A Magyar Honvédség a megváltozott biztonsági környezetben, 1990–1994. In: *A Magyar Honvédség a rendszerváltás sodrában. Néphadseregből – Magyar Honvédség II.* Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 28/2., [293–361.] 301–303.

¹⁴ Kukorelli István: Idegen fegyveres erők jelenléte. *Magyar Nemzet*, 1991. 06. 29. 5.

¹⁵ Szentmihályi Szabó Péter (1945–2014): költő, író. 1990 után a Külügyminisztérium sajtófőnöke.

¹⁶ Szentmihályi Szabó Péter: Mi, magyarok. *Zalai Hírlap*, 1991. 06. 22. 7.

tartozik – olyan érdek, ami megéri az áldozatokat, akkor ezek nem fognak nehezünkre esni igazán.”¹⁷

Szintén sok helyen előkerülő figyelmeztetés volt az, hogy a szovjet kivonulással az esetleges felelősségáthárítás lehetősége is nagy mértékben beszűkült. Ludassy Mária filozófus és a fent már idézett Pethő Tibor azt latolgatta, hogy a külső ellenség távozása hogyan hat majd a magyar társadalomra. Előbbi kijelentő módon jelezte, hogy a külső megszállás lezárása a „nemzetietleneknek bélyegzetek” vegzálásához vezet, míg utóbbi inkább csak óvott a belső ellenségeskedéstől.¹⁸ Lázár Ervin¹⁹ szépirodalmi magaslatokba emelkedő írása a *Pesti Hírlap* megszállóktól búcsúzó különszámában jól érthetően mutatott rá arra, hogy a több évtizedes megszállás lelki hatásai nem szűnnek meg az utolsó szovjet katona eltávozásával egy időben: „Lehetséges, hogy a véreskezű Haynau megszálló csapatai máig sem vonultak ki Magyarországról? A pökhendi ulánusok és hetyke dragonyosok kemény csizmasarkai még most is tapossák, ha nem is a haza földjét, de azt a területet, amely nem helyezhető el a szokványos dimenziókban?

Amely legeslegbelül rejtőzik bennünk, tudva-tudatlanul, de éppen annyira a nagybetűs Hazához tartozik, mint a Balaton, a Hortobágy vagy a pálfai Öreghegy.”²⁰ Arra, hogy a szovjetek távozása nem egy különálló esemény, hanem a magyar történelem egy jól követhető vonulatának része, több évszázados küzdelem betetőzése,²¹ nemcsak Lázár hívta fel a figyelmet, de a legpatetikusabban kétségtelenül ő tette mindezt. Sorai nemcsak a fizikai, de a lelki megszállástól való felszabadulás fontosságára is felhívták a figyelmet. „Viktor Silov tábornok Volgája, mint egy nagy, fekete koporsó átúszik a hídon. De az eseménynek nincs vége. Vonulnak Haynau dragonyosai és vértesei, vonul kifelé az aradi, sörrel koccintó hóhérvölgy. Megy I. Szulejmán, megy Szokoli Mohamed ruméliai beglerbég, III. Murad, I. Ahmed, basák, agák, cuhfűrerek és lityinántok. Vonulnak legbelülről is. Hallom az ünnepi zenét, szól a síp, dob, nádihegedű. Nem vérzik már a golya lába.”²²

Hogy hogyan függ össze az aktuális esemény és a történelmi kontextussal, valamint mennyire része az egyes személyes emlékezete az egész haza múltjának,

¹⁷ Rab Nóra: Búcsú a megszállóktól. Beszélgetés Borbándi Gyulával. *Pesti Hírlap*, 1991. 06. 22. 12. Az egyetértés és a hasonló gondolatok miatt néhány idézet a különböző megszólalóktól. „A csapatok kivonása szimbolizálja a függetlenséget, de látni való, manapság olyan nagy a kölcsönös függőség a világban, hogy teljes és maradéktalan függetlenséggel nagyhatalmak sem dicsekedhetnek. A Szovjetunió pedig itt marad szomszédságunkban, amiről a nagy harangzúgásban sem szabad megfeledkezni.” (Horn Gyula). „Egy országnak joga és módja van lemondania szuverenitása egy részéről éppen a nemzet érdekében. Európa jelenleg abba az irányba tart, hogy esetleg több független döntéssel kell lemondanunk valamiről azért, hogy döntéseinkkel harmonikusan illeszkedjünk a nemzetek közösségéhez.” (Göncz Árpád). „Természetesen megnehezíti a lépéseinket, súlyosbítja a helyzetünket 21 milliárdos adósságunk és főleg az a lény, hogy ebben az esztendőben hazánkat összesen négy milliárd dolláros kamat- és tőketörlesztés terheli. Ez kétségtelenül függőséget is jelent. Adósságunk közel 40 százaléka német, közel 40 százaléka japán, ugyanakkor a Magyarországon befektetett külföldi működő tőkének a fele amerikai. Lépéseinket és magatartásunkat befolyásolják ezek a tényezők, de függetlenségünket minden körülmények között igyekszünk megőrizni.” (Antall József). „Furcsa, de a teljes nemzeti szuverenitás helyreállításának pillanatában már el kell kezdenünk lelkieken felkészíteni magunkat az európai országok integrálódásainak következményeire. Az Európai Gazdasági Közösségbe való belépési szándék, az új európai biztonsági rendbe való illeszkedés mind a nemzeti szuverenitás bizonyos mértékű, saját akaratunkból történő feladását is jelenti majd.” (Orbán Viktor). M. G.: Horn: 1985 óta mondjuk, hogy menjenek. *Népszabadság*, 1991. 06. 19. 6.; Wintermantel i. m. 1991, 6.; Kristóf i. m. 1991, 6.; Orbán Viktor: Új típusú szuverenitás felé. *Magyar Nemzet*, 1991. 06. 22. 7.

¹⁸ Ludassy Mária: Formális köszöntő helyett tartalmi vita. Beszélgetés Eörsi Istvánnal fennállásának 60. évfordulóján. *Beszélő*, 1991. 06. 15. [38–40.] 40.; Pethő i. m. 1991, 1.

¹⁹ Lázár Ervin (1936–2006): író, meseíró. 1989-ben a *Magyar Fórum* alapítója, később a *Pesti Hírlap*, a *Magyar Nemzet* munkatársa és a *Hítel* olvasószerkesztője.

²⁰ Lázár Ervin: A golya lába. *Pesti Hírlap*, 1991. 06. 22. 12.

²¹ A törökkori párhuzamok meglehetősen gyakran jelentek meg a korabeli publicisztikákban. Pethő Tibor szerint a valóra vált függetlenségért küzdöttek a legjobbak Mohács, 1526 óta. Szintén idáig vezette vissza a függetlenség elvesztését Inotay Ferenc, a Kereszténydemokrata Néppárt képviselője. 1541, Buda török elfoglalásának dátuma és az ország három részre szakadása szintén a megszállás egyik kezdődátumaként jelenik meg. E vonulatba tartozik a *Népszava* egy olvasói levele, amelynek szerzője 1686-cal, Buda keresztény felszabadításával vont párhuzamot. In: Pethő i. m. 1991, 1.; Faggyas i. m. 1991, 3.; Bozsik i. m. 1991, 6.; Gazdag László: 1991. június 30. Avagy történelmi hányattatásaink. *Fejér Megyei Hírlap*, 1991. 06. 30. 5.; Maráczy László: Van ok az ünneplésre! *Népszava*, 1991. 06. 18. 9.; Fakász Tibor: Kinek az ünnepe? *Veszprémi Napló*, 1991. 06. 27. 2. Több írás a szovjet kivonulás kapcsán az 1941. júniusi, Szovjetunióval való hadüzenetküldést emelték ki, mint a megszállás egyik közvetlen előzményét. Lásd: Gyertyán i. m. 1991, 8.; Javorniczky István: Mitől függ a függetlenség? *Magyar Nemzet*, 1991. 06. 24. 7.; Király Edit: A sors kivételes ajándéka. Beszélgetés Für Lajos honvédelmi miniszterrel. *Ring*, 1991. 06. 25. [18–20.] 19.

²² Lázár i. m. 1991, 12.

arra jó példa Antall Józsefnek, Magyarország történelész-miniszterelnökének beszéde Somlóvásárhely határában, június 30-án. Antall beszéde elején helyi kötődését hangsúlyozva idézte meg a szovjet bevonulást,²³ majd az orosz megszállás történelmi kontextusát keretezte.²⁴ A függetlenség kivívásának eredőjét és mintáját 1956-ban láttatva, jelezve azt is: nem igaz, hogy a magyar társadalomnak nem volt szerepe a változások kivívásában: „Most arra is emlékezhetünk, hogy ami 1956-ban nem sikerült, ahhoz újra hozzá kellett fogunk 1988–89-ben, amikor a világ külső körülményei, a Szovjetunió belső viszonyai lehetővé tették azt, hogy megkíséreljük békés úton, békés eszközökkel kivívni a magyar szabadságot és véglegesen megbuktatni a kommunista politikai rendszert. Nem mondhatjuk azt, hogy ezt egy kormány, egy párt, vagy egyszerűen mi, magyarok hajtottuk végre. Akkor nem lennénk hűek a történelmi igazsághoz. De hogy komoly részünk volt benne, azt ne tagadja le senki.”²⁵

„Kérem Altábornagy Úr intézkedését arra, hogy 1991. június 29–30-án a Magyar Honvédség valamennyi laktanyájában és intézményében tüzzék ki a nemzeti zászlót. Azon helyőrségekben, ahonnan a hónap folyamán az utolsó szovjet alakulatok eltávoznak, a helyőrségparancsnokok szervezzék meg a fentieknek megfelelő szellemű, külsőségeiben szerény, egyszerű, katonás elköszönést. Ezzel a régen várt nappal új fejezet kezdődik nemzetünk történelmében. Bízom abban, hogy a Magyar Honvédség személyi állománya teljes felelősséggel átérzi a független Magyar Köztársaság honvédelmének jelentőségét, és a jövőben legjobb

Lászlár Ervin író, meseíró. Fotó: Wikimedia Commons
 képességeit adva teljesíti a haza iránti kötelességét” – írta június 3-ai utasításában Für Lajos honvédelmi miniszter Lőrincz Kálmánnak, a Magyar Honvédség parancsokának.²⁶ A szovjet csapatok kivonulása alkalmából – belföldön is vitát kiváltó módon – június 30-án megkondultak a templomok harangjai – ám Viktor Silov, a szovjet Déli Hadseregcsoporthoz tartozó parancsnok már 1991. június 19-én elhagyta az országot.

²³ „Nem titkolom, nagyon sok helység, nagyon sok város hívott, de ma, amikor a visszanyert magyar szabadságra gondolunk, amikor a magyar függetlenség visszaszerzésének napját megéljük, oda akartam visszajönni, ahol Somlójenőtől – az egykori Kisjenőtől – Oroszlig szinte minden temetőben nyugszik valakim. 1945. március végén, amikor a front átvonult a Somló hegyen, s ezen a környéken vonultak vissza a német csapatok, és bejöttek a szovjet csapatok, akkor is itt voltam. Most visszatérhettem arra a helyre, ahol önökkel, az önök szüleivel, nagyszüleivel vagy akár dédszüleivel együtt átélhettem a megpróbáltatásokat, mindazt, ami együtt járt a front átvonulásával és a szovjet hadsereg egy kissé hosszúra nyúlt ideiglenes itt-tartózkodásával. Itt éltem együtt mindnyájukkal, és ez kötelezővé tette számomra, hogy ezt a meghívást fogadjam el.” Antall József: Vége a megszállásnak! In: Uő: *Modell és valóság II. Politikai beszédek, interjúk itthon és külföldön*. [Szerk. Soós Kálmán]. Budapest, Antall József Tudásközpont, 2015, [462–470.] 462.

²⁴ „Magyarország ezeréves államisága alatt sokféle ellenség, sokféle idegen katona fordult meg ezen a földön, de a Kárpát-medence különleges földrajzi elhelyezkedése hozzájárult ahhoz, hogy itt nem került sor az elmúlt évszázadokban orosz katonai jelenlétre. Csak 1849-ben, a magyar szabadságharc leverésére érkeztek ide a bécsi udvar kérésére; behívták őket, hogy leverjék a magyar szabadságharcot. Ez volt a világosí fejezetének előzménye. [...] Azt is ki kell mondani: mi soha bele nem nyugodtunk abba, hogy Magyarországon idegen megszállás maradjon fenn, és egy tőlünk idegen politikai, gazdasági, társadalmi rendszer uralja ezt a nemzetet! Háromszor kísérletet tett ez az ország: 1945-ben Magyarországon voltak szabad választások, bár a szovjet hadsereg és a szövetséges ellenőrző bizottság felügyelete alatt. Ez a szabad választás jelezte a magyar nép akaratát: a kommunista párt minden segédlettel együtt mindössze 17 százalékot kapott. [...] A második alkalom 1956-ban volt. 1956-ban itt jártam, az első autók egyikével jöttem ki a körülfalt Budapestről, és vittem el apámat. Akkor egy rövid beszédet mondtam Devecserben, Dobán és Borszöröcsökön, ismertetve a budapesti eseményeket. Ne felejtsek el azt sem, hogy a 301-es parcellában van egy idevalósi halott is, egy Modory fiú Borszöröcsökről, akit ártatlanul végeztek ki, csupán mert fegyverrel a kézben látták. Ő is e vidék hősei közé tartozik.” Uo. 463–465.

²⁵ Uo. 465.

²⁶ Für Lajos: Lőrincz Kálmán altábornagynak. *Magyar Honvéd*, 1991. 06. 07. 15.

Sűrű napok krónikája

Kiss Gy. Csaba: *Harminc év után: 1988–1989. Személyes történelem*. Budapest, Nap, 2019.

Az MDF alapítóinak egyike, a szűk szervezői kör tagja, Kiss Gy. Csaba¹ memoártrilógiájának, „személyes történetének” második kötete az 1988–1989-es évet eleveníti fel, teszi mindezt szépirodalmi és történelmi igényességgel. A szakmaiság tetten érhető: a szerző egyfajta forráskritikai alapállásból nemcsak a saját emlékeire támaszkodott – ellentétben sok politikaformáló szereplővel vagy a változások idején a közéletben aktív visszaemlékezővel –, hanem egykori jegyzeteit, határidőnapló-bejegyzéseit, személyes levélváltásait is felhasználta, és nem utolsósorban levéltári kutatásokat is folytatott a történetek minél pontosabb rekonstrukciója érdekében. Mindezt ráadásul úgy teszi, hogy közben olvasmányos marad a szöveg.

A kötet 1988 januárjával és az első Jurta Színház-beli tanácskozással² indul: a szerző megállapítja, hogy nem volt sok ideje ezekben a napokban. Bizony sűrű és egyáltalán nem unalmas napok voltak ezek a szerző, de a teljes ellenzék számára sem. Többször olvashatjuk, hogy Kiss Gy. Csaba egyik összevetelről, tanácskozásról siet a másikra (például a Jurta Színházból Szesztay András³hoz, ahol találkozik Pozsgay Imrével és vissza a Jurtába [34–35.]), közben szervez, egyeztet, szerkeszt, előadást tart, mozgalmat épít és tájékoztatja a magyar és nemzetközi sajtót. Kitűnik, hogy a visszaemlékezés által kijelölt időszakban az irodalmár-történész szerző viaskodik saját politikus szerepével: érződik az is, hogy a mozgalmi munka mellett vagy helyett inkább a kutatásnak élne.

A könyv egyik erénye, hogy Kiss Gy. Csaba – rámutatva az eredőkre, a közvetlen előzményekre

is – megpróbál józan magyarázatot adni a rendszerváltó erők „pluralizmusára”, azaz miért nem sikerült a Szolidaritás mozgalom mintájára egy közös tömörülésben vagy „ernyőszervezetben” (*Ki tartja az ernyő nyelét?* [25–28.]) egyesülnie az ellenzékieknek a hatalommal szemben, és miért álságos mindezt a lakitelekiek nyakába varrni. A kérdéskörre többször is visszatér, és a népi-urbánus vita a rendszerváltó ellenzékre vonatkoztatott toposzát is igyekszik cáfolni, rámutatva arra, hogy ez miért félrevezető, ahogyan ezt már egy 1988-ban adott interjúban megfogalmazta: „Népire és urbánusra osztani a magyar szellemi életet, a társadalmi aktivitást vállaló csoportokat – nem más, mint ködösítés, mesterséges ellentétek szítása, gyanakvás fölkelése.” [41.]

Ha ismerjük Kiss Gy. Csaba irodalomtörténész és a környező országok egyetemén végzett oktatói munkásságát, nem meglepő, hogy a „személyes történelmen” végigvonuló egyik központi kérdés a lengyelországi eseménysorozat és Közép-Európa. A környező országokban történt eseményekkel pontosítja mondandóját, és egyben meg is világítja az akkori gondolkodását, félelmeit és reményeit. Többször ír a lengyelországi sztrájkokról [43.], tüntetésekről [65.], Lech Wałęsa Szolidaritás-elnök és Alfred Miodowicz szakszervezeti vezető „szenzációs” vitájáról [116–117.], de a prágai tüntetésekről vagy Erdélyből érkező nyugtalanító hírekről [56–57.] is beszámol, amelyek nemcsak az ő, hanem a magyarországi közvélemény reakcióit is befolyásolták. Kiss Gy. Csaba hitvallásából is ezt a Közép-Európára vonatkozó különleges figyelmet olvashatjuk ki, amikor 1989. január 20-án a Pártfőiskolán

¹ Kiss Gy. Csaba (1945): irodalomtörténész. Budapesten született, 1968-ban az ELTE-n végzett magyar-német szakon, majd 1986-ban PhD-fokozatot szerzett irodalom- és kultúratudományokból. 1987-ben a Magyar Demokrata Fórum egyik alapítója. 1988–1989 között az ideiglenes elnökség, 1989–1993 között a választmány, 1990. június-december között az elnökség tagja volt. 1993-ban kilépett a pártból. 1974–1980 között a *Nagyvilág* című lap rovatvezetője, 1988–1992 között pedig a *Hitel* munkatársa volt. 1995-ben az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszékének docense lett. Dolgozott vendégtanárként a Zágrábi Egyetemen, a nyitrai Konstantin Egyetemen, a prágai Károly Egyetemen és a Varsói Egyetemen is. A Magyar-Lengyel Történész Vegyesbizottság és a Magyar-Szlovák Történész Vegyesbizottság tagja.

² Az 1987-ben megnyitott Jurta Színház az első magánérőből épített és működtetett színház volt, így a lakiteleki folyamat elindítója – a Magyar Demokrata Fórum szervezői – 1988-ban már a fővárosban szervezhettek olyan nyilvános tanácskozásokat, „nyílt fórumokat”, amelyeken a társadalmat érdeklő és tabukat döntő témákat vitattak meg. 1988. január 30-án a parlamentarizmus, március 6-án és 21-én a határon túli magyarság, míg május 15-én a nyilvánosság volt a fórum témája.

³ Szesztay András (1926–2017) szociológus, a Márton Áron Társaság egyik alapítója, alelnöke.

A *demokrácia intézményesítésének alternatívái hazánkban* címmel megrendezett MSZMP-MDF „eszmecserén” Schmidt Péter jogászprofesszor szóhasználatát a következőképpen javította: „Magyarországot én nem tartom Kelet-Európának, én úgy érzem, hogy a lengyelekkel, horvátokkal, csehekkel, szlovákokkal együtt Közép-Európához tartozunk [...] Azt hiszem, hogy Kelet-Európából és a kelet-európai uralmi rendszer alól való eltávolodással együtt kell megtalálnunk a helyünket Európa közepén, Európában, és úgy kapcsolódva Kelethez és Nyugathoz is, amit a magyar tradíciók jelentenek.” [139.]

Tanulságos végigkövetni az egyik szervező szemüvegén keresztül a mozgalomból párttá váló kezdeményezés útját. Szimbolikus és tényleges, apró és nagyszabású feladatok jelentkeztek egymás után a kiskunmajsai focimeccstől⁴ [54.], az Erdély-tüntetésen [58–59.], a *Hitel* folyóirat megindításán [98–102.], a második lakiteleki találkozón [89–90.], fővárosi és vidéki gyűléseken, tanácskozásokon át egészen az újrateremtés megszervezéséig. Nem ok nélkül érezte tehát Kiss Gy. Csaba, hogy „felgyorsultak az események”, és nem véletlen, hogy afféle vándorprédikátornak érezte magát [145.] a szervezőkörutak közben. A szerző fontos és újszerű áttekintést ad a Magyar Demokrata Fórum itthoni és külföldi képéről [43–54.]: arról, hogy milyen nehézségekkel kellett megküzdenie a mozgalom szervezőinek; egy franciaországi [91–96.] és egy svájci út [193–202.] kapcsán pedig az emigrációban keltett visszhangról és az első nyugati MDF-szervezet megalapításáról is megemlékezik.

Mindenképpen ki kell emelni, hogy a szerző többnyire indulatoktól mentes, rövid, de érzékeltes jellemzéseket ad a rendszerváltó forratagban feltűnő szereplőkről is, így segítve az események későbbi értelmezését vagy az akkori helyzetek, viták megértését. Csengey Dénest így jellemzi: volt benne „fiatalos lendület, föllépésében célra törő retorika és helyenként pátoszt sugárzó gesztusok”. [22.] Egy kicsit karcosabb és szigorúbb a „nyitott gondolkodású, kissé szeles fiatalember” Németh Zsolttal [71.], míg Antall Józsefről megállapítja: „szellemes, kedves ember volt társaságban, a nemzetközi politikában kivételesen tájékozott”, de megjegyzi, hogy „kioktató” is tudott lenni [106–107.]. Az MDF

ideiglenes elnökségének jellemzése, a főszervezők bemutatása [148–151.] is tanulságos.

A könyvet – illetve a memoár első kötetét szintúgy⁵ – akár szépirodalmi műként is olvashatjuk, de a korszak kutatói számára forrásanyagként is szolgál. Utóbbiak igazán szerencsések lehetnek, hiszen egy vázlatos kronológia mellett komoly, magyarázattal kiegészített névmutató is készült. Az impreszumból kitűnik, hogy a kronológiát, a névmutatót és az életrajzokat összeállító Marschal Adrienn munkáját két komoly lektor is értékelte. Örömteli, hogy néhány, az első kötetben található zavaró nyomdahibát, szerkesztési figyelmetlenséget vagy éppen a névmagyarázatok sorrendjének zavarait sikerült kiküszöbölni. A szerkesztők helyében ugyanakkor a kevésbé lényeges vagy a téma szempontjából irreleváns neveket elhagytuk volna. Véleményünk szerint továbbá a szlovák ellenzéki – későbbi miniszterelnök – Jan Čarnogurský hozzászólását közvetítő Molnár Imre [203.] valójában inkább az 1956-ban született történész-diplomata (ekkor a Magyarországtudományi Intézet munkatársa), nem pedig a későbbi vecsési polgármester lehetett, ahogy a névmutató tünteti fel.

A könyv összességében egy kiérlelt és szélsőségektől mentes nézőpontból tekint a rendszerváltó évekre, és törekszik az események mind pontosabb rekonstruálására, miközben olvasmányos visszaemlékezés marad. Így egyszerre számíthat a szakma és a szélesebb olvasóközönség érdeklődésére is. Véleményünk szerint Kiss Gy. Csaba műve, a *Személyes történelem* trilógia – a várt harmadik kötettel kiegészülve – megérdemelné, hogy némi szerkesztés, dramaturgiai munka után akár hangoskönyv vagy folytatásos rádiószínházi műsor készüljön belőle.

Kiss Gy. Csaba egy svájci útra készülve, 1989 áprilisában már várta, hogy „mikor szabadulhat ki végre a rettentő forgásból” [193.], pedig sűrű napok voltak hátra még a '90-es választásokig és az esztendő végéig. A „frontvonalban” lévő politizálás – szóvivőség, MDF elnökségi tagság – lezárásának történetét minden bizonnyal a várt harmadik kötetben olvashatjuk.

PÁLINKÁS BARNABÁS

⁴ „A játék mellett a csapat volt a lényeg, a kölcsönös felelősség, a győzelem mint a közösség eredménye.” 1988. június 19-én Kiskunmajsán a helyiekkel játszott kispályás focimeccset az MDF „országos csapata”, soraiban többek között Balczó András olimpiai bajnok öttusázóval, Lezsák Sándorral, Rácz Sándorral, Nagy Gáspár költővel és Bihari Mihállyal.

⁵ Kiss Gy. Csaba: *Harminc év után: 1987. Személyes történelem*. Budapest, Nap, 2017.

INTERJÚCSOKOR BÍRÓ ZOLTÁN NYOLCVANADIK SZÜLETÉSNAPIJÁRA

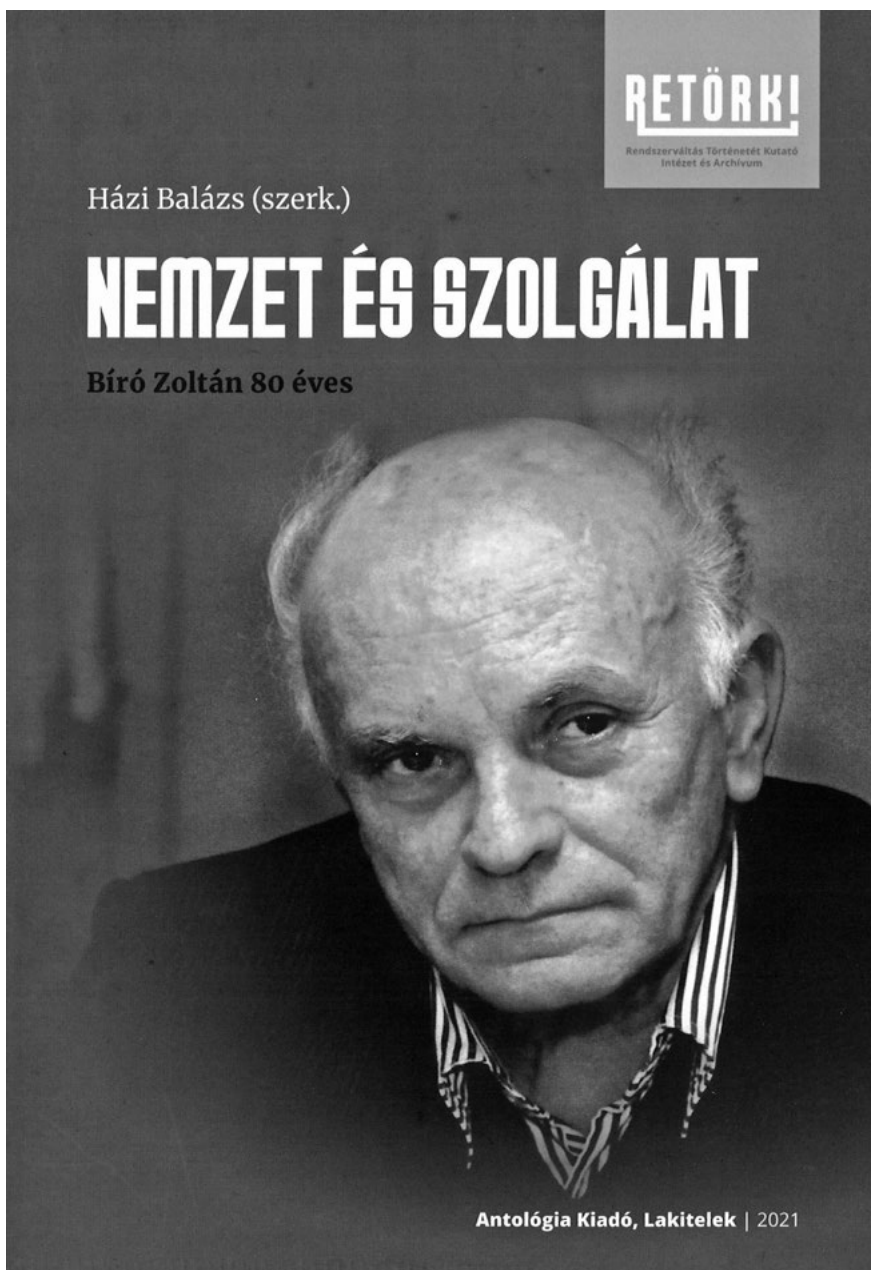
Április 21-én ünnepelte 80. születésnapját Bíró Zoltán irodalomtörténész, az MDF alapító tagja, első elnöke, a Bethlen Gábor Alapítvány kurátora. Erre az alkalomra jelentették meg a *Nemzet és szolgálat* című, Házi Balázs által szerkesztett, a RETÖRKI és a Lakitelek Népfőiskola gondozásában kiadott interjú- és elbeszélésgyűjteményt.

Nyári Gábor, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum ügyvezető igazgatója a kötet előszavában leszögezi, hogy az 1980-as évek végén Magyarországon „óriási szükség volt az olyan művelt, tisztességes személyekre, mint Bíró Zoltán, akik a változás időszakában képesek voltak a saját érdekeiken felülemelkedve irányt mutatni az egész nemzet számára. Eltelt bő harminc esztendő, de iránymutató gondolatok nem veszítettek aktualitásukból, ajánlott megismerni ezeket mindazoknak, akik Magyarország, a magyarság sorsáért tenni készek.”

Saját politikai életútjára visszatérve Bíró Zoltán úgy emlékezik: belülről jövő kényszerpálya volt közéleti fellépése, már középiskolásként is „többé-kevésbé lázadó természetű” volt, aki érzékeny az irodalom politikai vonulatára, és ehhez talált is vitára fogékony közeget.

Az 1987-ben indult Magyar Demokrata Fórumot (MDF) évtizedek óta ismert csapattal alapította, „a fő irány a reformkortól jelen lévő gondolat volt, hogy két nagy megoldatlan ügye van ennek a nemzetnek: az egyik a függetlensége, a másik a belső rendjének korszerű kialakítása”. Hozzátette: visszatérve naivitásnak tűnhet a nemzeti függetlenség gondolata, hiszen ők nem egy újabb szövetségi rendszerhez csatlakozásban gondolkodtak, hanem a szuverén államok Lengyelországtól a Balkánig tartó együttműködésében, amelynek semlegességét nemzetközi szervezetek garantálják. De a valóság rácsfolt arra az elgondolásukra is, hogy „a demokrácia, azzal, hogy magunk döntünk a saját ügyeinkben, valamiféle megbonthatatlan rendet és tisztességes emberi rendet hozhat” – jelezte, hozzáfűzve: „látjuk, hogy nem egészen így van”.

A „harmadik utas” gondolat az MDF-ben „az Antall-kurzussal véget ért”, ezért szervezte meg a kilencvenes évek elején Pozsgay Imrével a Nemzeti Demokrata Szövetséget mintegy korrekciós kísérletként. Sikertelenül – emlékezett vissza Bíró Zoltán. Szavai szerint ma egyetlen politikai erő sem vállalja fel nyíltan az állami, a szövetkezeti és a magántulajdon egyensúlyát hirdető eszmét, „hiszen aki hatalmon van, azzal a saját kényszerpályái azt mondatják, hogy hagyja az illúziókat”, de Orbán Viktor politikája „nagyon erősen hasonlít arra, amit eredetileg az MDF-ben akartunk”: az adott körülmények között – így az ország uniós tagsága mellett – érvényesítve ezt a gondolatot, egyensúlyt tartva a gazdaság szerkezetében éppúgy, mint az ország külpolitikai

elkötelezettségeiben. Azt kell megnéznünk, milyen volt a rendszerváltás valójában, milyen erők torzították az országot, a magyarság ellenében és milyen következményekkel járt mindez – fogalmazott Bíró Zoltán a *Magyar Fórum*nak adott interjújában.

Bíró Zoltán többször hangoztatta, hogy a bizonyos népi-urbánus ellentét nem új keletű dolog volt. Az a 19. században elkezdődött, majd a 20. századot végig jellemezte. Azt tehát nem lehet mondani, hogy hirtelen ezt valaki megbontotta. A Magyar Fórumnak adott egyik interjújában, arra a kérdésre válaszolva, hogy sikertörténetnek tartja-e a rendszerváltást, így fogalmazott: „Egy szóval ezt a kérdést nem lehet megválaszolni, ám sikertörténetként semmiképpen nem vagyok képes értékelni, hiszen az ország belerokkant a privatizációnak nevezett kiárusításba, az igazságtétel ügyében pedig nem történt semmi. Mi annak idején Lakiteleken a nemzet védelmében szükséges érdemi változások megtétele mellett tettünk hitet. Most bő két évtized elteltével világosan látszik, hogy sem az akkori köztársasági elnök, sem az Alkotmánybíróság elnöke, sem az első miniszterelnök abban a kétségtelenül nehéz, bonyolult, több irányból befolyásolt erőterben nem csillogtatta politikai talentumát vagy akaratát.”

Bíró Zoltán a szuverén, harmadik utas politika hirdetőjeként vallja, hogy mindig is számolni kellett és ma is számolni kell azzal, hogy ez a saját utas gondolkodásmód és az „abból fakadó politikai szándék nem nyeri el sem külső hatalmak, sem az eszmei alapokat nélkülöző, csupán pragmatikus és az úgynevezett reálpolitika bővületében élő hazai politikai erők tetszését. Erről is bőséges tapasztalatokat szerezhettünk az elmúlt több mint húsz esztendőben. Az önfeladás és önkiárusítás politikája, mint reálpolitika érvényesült az átmenet során, és ezzel szemben minden saját utas elképzelés egyenesen kártékonynak, korszerűtlen álmovilágnak minősült. Megdicsőült ezzel szemben a nyugati gazdasági és politikai érdekekhez való korlátlan alkalmazkodás, azok kiszolgálásának a gyakorlata, csakúgy, mint korábban a szovjet követelmények ugyanolyan korlátlan kiszolgálása. Új kormányzat és másféle kormányzati törekvések kellettek ahhoz, hogy végre az elmúlt években megérlelődjön és társadalmi méretekben elfogadottá váljon a lehetséges önállóságra való törekvés politikája.”

S valóban, ahogy Nyári Gábor írja az előszóban, az interjúkból „egy olyan személy gondolatai rajzolódnak ki, akiről biztosan tudhatjuk, hogy neve és cselekedetei be fognak kerülni a történelemkönyvekbe.”

MEDVECKY ATTILA (Magyar Fórum)

EGYSZER MINDEN ÍRÁS VÉGÉRE PONT KERÜL – GERGELY ANDRÁS HALÁLÁRA

1943 végén, 1944 elején minden idők egyik legnagyobb – egyben legvitatottabb életművet alkotó – magyar történésze, Szekfű Gyula a reformkor szabadságért, demokráciáért, társadalmi reformért harcoló értelmiségije, a centralisták elképzeléseiről értekezett. Az Adyt idéző, *Valahol utat vesztettünk* című hosszabb cikksorozat utolsó része 1944. február 27-én jelent meg, mintegy önkéntelenül – vagy nagyon is tudatosan? – a német megszállást előlegezve. Utolsó sorai a feltétlenül szükséges átalakulás kapcsán így hangzottak: „[...] ha a homokóra lefutóban van és azt újra fel kell tölteni, a változás pillanatában mindez lényegtelenné válik. A változásnak pedig egyik előjele, hogy nincsenek többé érvek és ellenérvek, melyeket nem ismernénk, és hogy szó, beszéd, írás végképp kimerül, üressé válik. Egyszer minden írás végére pont kerül.”

Szekfű jó két esztendővel Gergely András születése előtt mondott szavait többszörösen is indokoltnak tartom idézni András halála fölötti megrendülésében és megdöbbenésében, melyet a legpontosabban az fejez ki, „hogy szó, beszéd, írás végképp kimerül, üressé válik”. András egyik történészi példaképem volt, így nehéz róla elfogódottság nélkül emlékezni. Mint Szekfűt, őt is erősen foglalkoztatta a centralisták tevékenysége, és hozzájuk hasonlóan a saját szakmáján kívül a politika is, különösen a rendszerváltozás idején. (Az MDF alapítói között volt, a párt programjának egyik kidolgozója, 1991–1992-ben a Külügyminisztérium főtitkára. Kétszer volt nagykövet: a Dél Afrikai Köztársaságban /1992–1994/, majd Hollandiában /1999–2002/).

Akárcsak a centralisták, Gergely András is mindig középre tartott, a politikában és a történettudományban is. Nem szerette a szélsőségeket, igyekezett az érveket és ellenérveket meghallgatni, azok között az arany középutat megtalálni. Akkor is, ha ez a politikában csak részben sikerült neki: az 1980-as évek végének, az 1990-esek elejének ingerült légkörében – amelyet napjainkban néha már visszasírunk – erre nemigen adódott lehetősége. Annál inkább érvényesült kiegyenlítő szerepe történettudományi és tanári munkásságában, hiszen a legkülönbözőbb irányzatokat képviselő és ideológiai beállítottságú historikusok egyaránt elismerték teljesítményét.

Gergely András (1946–2021) történész. Fotó: Veritas Intézet.

Elsősorban a hosszú 19. század története, az 1790-től az első világháborúig terjedő időszak – Magyarország 20–21. századi fejlődését is meghatározó – kérdései izgatták. Mértéktartóan, a források rendkívül alapos ismeretében, Magyarország nemzetközi helyzetét mindig figyelembe véve, ezért az összehasonlító szempontokat is érvényesítve és kiváló íráskészséggel rendelkezve születtek tanulmányai és kötetei (mintegy 250, sokat idézett tudományos publikációja), a magyar mellett német és angol nyelven is. A tudományos ismeretterjesztésnek is mestere volt. A reformkor, Széchenyi István életútja és gondolatvilága, 1848–1849 magyar és (kelet)-közép-európai eseményei álltak vizsgálódásai középpontjában, s mint legjelesebb hőjét, Széchenyit, őt is a szó legnemesebb értelmében vett konzervatív reformerként jellemezhetjük. Historikusként és politikusként is. Mindenkivel igyekezett szót találni, a legtöbb esetben sikerrel. Történettudományunkban éppen napjainkban is hiányoznak a hozzá fogható, a különböző táborok között közvetíteni tudó személyiségek.

Tanári pályája az Eötvös Loránd Tudományegyetemhez, az Andrássy Gyula Budapesti Német Nyelvi Tudományegyetemhez és a Károli Gáspár Református Egyetemhez kötődik. A VERITAS Történetkutató Intézetben nem sokkal annak megalakulása után, 2014-ben lett a Dualizmus-kori Kutatócsoport vezetője, nyugdíjazásáig töltötte be e tisztséget. Sokszor és sokat segítette kollégái munkáját, mindenkihez mindig volt néhány segítő szava, szakmai téren megfontolandó észrevétele. Néhányan a VERITAS munkatársai közül nemcsak a bölcs és tudós kollégát, hanem az igaz barátot is siratjuk halálakor.

Gergely András életének és műveinek végére – mint egyszer mindenre – pont került. Ám megnyerő személyisége az őt ismerők körében feledhetetlenül tovább él, történeti munkái pedig hosszú ideig megkerülhetetlenek maradnak.

(A Veritas Intézet intézetvezetőjének, lapunk szerkesztőbizottsága tagjának írása a Veritas Intézet honlapján jelent meg. Szerkesztőségünk tisztelettel adózik Gergely András emlékének. Isten nyugosztalja!)

UJVÁRY GÁBOR

Szerzőink

Baranyi Tamás Péter (Budapest, 1984)

Történész, külügyi szakértő. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen szerzett diplomát 2010-ben történelem és amerikanisztika szakokon. 2012–2015 között a Terror Háza Múzeum, majd 2015–2020 között az Antall József Tudásközpont kutatási vezetője volt. 2018-ban szerzett doktori fokozatot az ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történelem Tanszékén. 2020 óta a Külügyi és Külgazdasági Intézet stratégiai igazgatóhelyettese. Kutatási területe az egyetemes diplomáciatörténet, a hidegháború története, a geopolitikai gondolkodás, valamint az Egyesült Államok nagystratégiája.

Horváth Miklós (Budapest, 1953)

Hadtörténész, egyetemi tanár. A Magyar Néphadsereg történetével kapcsolatos kutatásait 1983-ban kezdte meg, 1989-ben egyetemi doktori címet szerzett. 1990-ben került a Hadtörténeti Intézetbe kutatónak, 2003 és 2005 között az Intézet igazgatója volt. 1996-ban lett a hadtudomány kandidátusa, 2003-ban elnyerte a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) doktora címet, 2004-ben habilitált hadtörténelemből. 2005 szeptemberétől 2019-ig a Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2019 óta a Károli Gáspár Református Egyetem tanára. Fő kutatási területe az 1956-os forradalom és szabadságharc és a hidegháború időszakának hadtörténete.

Jónás Róbert (Csenger, 1978)

Nemzetközi kapcsolatok elemző. Történelem alapszakon, majd nemzetközi tanulmányok mesterszakon szerzett diplomát a Kodolányi János Egyetemen. 2016-ban fél évet kutatói ösztöndíjasként töltött a RETÖRKI Archívumban. Jelenleg a RETÖRKI munkatársa, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történettudományi Doktori Iskolájának PhD hallgatója. A *Rendszerváltó Szemle* főmunkatársa.

Juhász-Pintér Pál (Kecskemét, 1979)

Történész, jogász. A kecskeméti piarista gimnáziumban érettségizett, majd a Szegedi Tudományegyetemen magyar-történelem szakon szerzett diplomát, illetve ezzel részben párhuzamosan a Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán jogászként végzett. A 2000-es évek elején dolgozott tanárként és jogászként is, majd a kiskunmajsai 56-os Történelmi Alapítvány intézményvezetőjévé választották. Jelenleg a RETÖRKI tudományos segédmunkatársa és a Károli Gáspár Református Egyetem Történettudományi Doktori Iskolájának PhD hallgatója.

Kávássy János Előd (Vác, 1973)

Történész. Vácott érettségizett 1991-ben. Pályafutását operatőrként kezdte, majd a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett angol szakos bölcsész és történelem szakos tanári diplomát 2005-ben. Doktori disszertációjában Ronald Reagan két elnöki periódusának magyar–amerikai kapcsolatait dolgozta fel. 2008 óta számos tanulmánya, illetve publikációja jelent meg tanulmánykötetekben és folyóiratokban, miközben több angol nyelvű kötetet jegyez, részben vagy egészben szakfordítóként. 2015-ben *Nyugati szélben*, 2017-ben *Mások szemével*, 2019-ben *Sodrásban* címmel önálló tanulmánykötete jelent meg, emellett a *Magyar Hírlapban* is rendszeresen publikál. 2013 őszétől a RETÖRKI tudományos munkatársa, 2021-től főmunkatársa.

Nyári Gábor (Ajka, 1986)

Történész. A Pázmány Péter Katolikus Egyetemen folytatta történelmi tanulmányait, ugyanitt szerezte meg a doktori címet 2017-ben. Történészként dolgozott a Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítványnál, az Antall József Tudásközpontban és a Kairosz Kiadónál. 2018-tól az Emberi Erőforrások Minisztériumának miniszteri tanácsadója, 2019-ben a Magyarországgal kapcsolatos tudományos

munkatársa, 2020-tól a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum főigazgatója. Két monográfiája mellett több mint 80 publikációja jelent meg. Fő kutatási területe a Horthy-korszak, valamint az 1945 és 1956 közötti magyar emigráció története.

Pálinkás Barnabás (Budapest, 1987)

Történész. A budapesti Sylvester János Protestáns Gimnáziumban érettségizett, majd a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán szerezte meg alap- és mesterszakos diplomáját. 2013–2019 között a Rákóczi Szövetség szervezeti munkatársaként, majd rendezvényekért felelős igazgatójaként tevékenykedett. 2019 áprilisától a RETÖRKI munkatársa kutatási referensi munkakörben.

A szerkesztők életrajzai

Házi Balázs (Budapest, 1987) – felelős szerkesztő

Történész, levéltáros. A budapesti Toldy Ferenc Gimnáziumban érettségizett 2006-ban. 2013-ban a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett történelem mesterszakos diplomát. Segédlevéltárosként a Magyar Országos Levéltár több projektjében is részt vett. 2013–2014-ben az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, majd 2014 októberétől a RETÖRKI alkalmazásában áll. A Bethlen Gábor Alapítvány titkára.

Nagymihály Zoltán (Budapest, 1988) – főszerkesztő

Történész. 2012-ben szerzett diplomát a Pázmány Péter Katolikus Egyetem történelem szakán, ahol első-sorban a 20. századi magyar történelem és az emigráció kérdéseit kutatta, szakdolgozata a *Látóhatár* c. müncheni lap történetét mutatta be. 2013-ban és 2014-ben a nemzetpolitikai államtitkárság Kőrösi Csoma Sándor-programjának ösztöndíjasaként kétszer fél évet töltött a németországi magyar diaszpóra közösségeiben. 2014-től a RETÖRKI munkatársa. A PPKE Történelemtudományi Doktori Iskola hallgatója, a Bethlen Gábor Alapítvány kurátora.

**Rendszerváltás Történetét Kutató
Intézet és Archívum**

